

TABAKÂTÜ'L-ÜMEM

Milletlerin Bilim Tarihi

SÂİD EL-ENDELÜSÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 42

Tarih ve Toplum Bilimleri Serisi: 3

<i>Kitabın Adı</i>	: ET-TA'RÎF BÎ TABAKÂTÎ'L-ÜMEM VE ULEMÂİHÂ VE NÜBEZİN MİN TEÂLÎFİHİM VE AHBÂRİHİM Milletlerin Bilim Tarihi
<i>Müellifi</i>	: Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytulî (ö. 462/1070)
<i>Özgün Dili</i>	: Arapça
<i>Metin - Çeviri</i>	: Prof. Dr. Ramazan Şeşen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi
<i>Arşiv Kayıt</i>	: Millet Yazma Eser Ktp., Feyzullah Efendi, No. 1472
<i>Kitap Tasarım</i>	: Yüksel Yücel
<i>Baskı</i>	: Acar Basım ve Cilt Sanayi Tic. A.Ş., Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi No: 26 34524 Haramidere / İstanbul Tel.: 0212 422 18 00 Sertifika No: 11957
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2014
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Sâid el-Endelüsî

Milletlerin Bilim Tarihi, *Tabakâtü'l-Ümem*

1. Bilim Tarihi, 2. Sâid el-Endelüsî, 3. Tabakât, 4. Tarih, 5. Biyografi,
6. Bibliyografi, 7. Ramazan Şeşen

ISBN: 978-975-17-3744-1

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

TABAKÂTÜ'L-ÜMEM

MİLLETLERİN BİLİM TARİHİ

(METİN - ÇEVİRİ)

SÂİD EL-ENDELÜSÎ
(ö. 1070)

Çeviri

Ramazan Şeşen

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

T. C.

Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	15
ABBÂSÎLER DEVRİNDEKİ ARAPÇA'YA TERCÜME FAALİYETLERİ	15
Abbâsiler Devri	18
Tercümesi Yapılan Bazı Önemli Eserler	24
Mantık-Metafizik	24
Matematik, Astronomi, Fizik, Müzik	26
Tıp, Eczacılık, Botanik, Zooloji	31
Kimya, Harp Sanatı, Büyü, Tılsım vs.	34
Edebiyat	36
TABAKÂTÜ'L-ÜMEM	
BİRİNCİ BÖLÜM	
ESKİ MİLLETLER	42
İKİNCİ BÖLÜM	
MEŞGALELERİNE GÖRE MİLLETLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ VE DERECELERİ	48
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İLİMLERLE UĞRAŞMAYAN MİLLETLER	50
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
İLİMLERLE UĞRAŞAN MİLLETLER	54
Birinci Fasil: Hintlilerde İlim	56
İkinci Fasil: Farslarda İlim	66
Üçüncü Fasil: Keldânilerde İlim	72
Dördüncü Fasil: Yunanlılarda İlim	76
Beşinci Fasil: Romalılarda İlim	102
Altıncı Fasil: Mısırlılarda İlim	112
Yedinci Fasil: Araplarda İlim	118
Sekizinci Fasil: Müslümanlarda İlim	138
Dokuzuncu Fasil: Endelüs'te İlim	164
Onuncu Fasil: İsrâiloğullarında İlim	212
NOTLAR	223
ŞAHİS İSİMLERİ DİZİNİ	235
KİTAP İSİMLERİ DİZİNİ	243
GENEL DİZİN	247

ÖNSÖZ

Bu eserin yazarı Kadı Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Sâid el-Endelüsî et-Tağlibî Kurtubalı bir âlimler ailesine mensuptur. XI. yüzyılda Endelüs'te yetişen en orijinal ilim adamlarından biridir. Dedesi Abdurrahman daha önce Arşidona kadılığı yapmıştır. Sâid el-Endelüsî, Şevval 420/Ekim 1029 tarihinde Almeriâ'da doğdu. İlk eğitimi bu şehirde aldı. Kur'ân, hesap, dinî bilgiler öğrendi. Zeki, çalışkan, ilme meraklı bir kişiydi. Kurtuba'da İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 1064), Ebû Muhammed Kâsım b. el-Feth gibi âlimlerden hadis, fıkıh, gramer, edebiyat, hesap, mantık, astronomi, tarih okudu. 438/1046 yılında o zaman Zünnûnîler hanedanı elinde olan Toledo'ya gitti. Bu şehirde başta Ebü'l-Velîd Hişam b. Ahmed b. el-Vakşî el-Kinânî (el-Kettânî), Ebû Osman Said b. Muhammed el-Begûneş, Ebû İshak b. İbrahim b. Eyyûb b. İdris et-Tücibî gibi âlimlerden matematik, astronomi, mantık, tarih, edebiyat, felsefe okudu. O, İbnü'l-Vakşî'yi nezaket, zarafet kaynağı, iyi ahlak, yüksek meziyetler sahibi olarak tavsif eder. Bu sırada İbnü'l-Vakşî elli yaşına varmıştı.

Sâid el-Endelüsî Toledo'dayken Ebü'l-Mutarraf Abdurrahman b. Vâfid, Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamîs, Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. Begûneş, Ebû Mervân Ubeydullah b. Halef el-İsticî, Kuveydis denen Ebû İshak İbrahim b. Eyyûb b. İdris et-Tücibî, İbn Hazm'ın oğlu Ebû Râfi Fadl, Toledo kadısı tabip, kimyacı İbnü'z-Zehebî gibi âlimlerle tanıştı, onlardan faydalandı. 456/1064 yılında İbnü'z-Zehebî'nin ölümü üzerine, İbnü'l-Vakşî'nin tavsiyesiyle Yahyâ b. Zünnûn tarafından Toledo kadısı tayin edildi. Bu sırada onun Endelüs'te beraber çalıştığı âlimler arasında Ebü'l-Hasan Abdurrahman b. Halef b. Asâkir ed-Dârimî, astrolog Ebû Bekir Yahyâ b. Ahmed el-Hayyât, Yahudi âlimlerden İshak b. Kasdar, Hz. Mûsâ sülalesinden gelen

Hasday b. Yusuf vardır. İshak b. Kasdar'la uzun müddet arkadaşlık yapmıştır. Onun ahlakını, bilgisini çok takdir eder. Ebü'l-Fazl Hasday'ın çok bilgili, kabiliyetli bir genç olduğunu, 450/1059 yılında ondan ayrıldığını söyler.

Sâid el-Endelüsî Toledo'dayken dersler vermiş, ez-Zerkâlî gibi astronomlarla gözlemler yapmıştır. Bu sıralarda *Kitâbü İslâhi Harekâti'n-Nücûm*, *Cevâmi'u Ahbâri'l-Ümem mine'l-Arabi ve'l-Acem*, *Ahbârü'l-Hukemâ*, *Makâlâtü Ehli'l-Milel ve'n-Nihal* adlı eserlerini yazmıştır. Bir ara Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed'in ölümü sebebiyle Valencia'ya gitmiştir. Nihayet, 460/1068 yılında talebelerine elinizdeki *Kitâbü't-Ta'rif bi Tabakâti'l-Ümem* adlı eserini imla etmiş (yazdırmış), 1070 yılında Toledo'da ölmüştür.¹

Sâid el-Endelüsî'nin eserlerinden sadece elinizdeki *Kitâbü't-Ta'rif bi Tabakâti'l-Ümem ve Ulemâihâ ve Nübezin min Teâlîfihim ve Ahbârihim* adlı kitabı zamanımıza ulaşmıştır. Hacmi küçük olmasına rağmen, Sâid gibi zeki, bilgili, ilme çok değer veren bir âlimin kaleminden çıktığı için bilim ve medeniyet tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alır, bilim-medeniyet tarihçileri tarafından çok kullanılır, ilim tarihi sahasında yazılan ilk eserlerdendir. Sâid el-Endelüsî eserini dört bab üzerine bina etmiştir. Birinci babta eski önemli milletlerden bahseder. Bu milletler Farslar, Keldânîler, Yunanlılar, Mısırlılar, Türkler, Hintliler, Çinlilerdir. Diğer ırklar bu milletlere tâbidir. Yunanlılara tâbi olan milletler Avrupalılardır. Süryânîler, Bâbilîler, İbrânîler, Araplar Keldânîlere tâbidir. Sudanlılar, Habeşliler, Zenciler, Kuzey Afrikalılar Mısırlılara (Kıptlara) tâbidir. Türkler de çeşitli kavimlere ayrılırlar. Bahsedilen milletlerin kendilerine has dilleri vardır. Başlangıçta hepsi putlara, gezegenlere tapıyorlardı. Sonra dilleri, dinleri ayrılmıştır.

İkinci babta çeşitli milletlerin ilim ile ilgisinden bahseder. Sâid el-

1 *et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem*, nşr. Gulam-Rıza Cemşid Nijad, Tahran 1376, s. 155, 159, 210, 229, 255, 254, 258, 266-267, 268, 269, 270, 272, 273, 278, 279; İbn Beşkuval, *Kitâbü's-Sıla ve't-tekmile*, Kahire 1966, s. 236-237; Ebû Ca'fer ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, Beyrut 1967, s. 323. Gulam-Rıza Cemşid, *Tabakâti'l-ümem* mukaddime, s. 13-24; Makkarî, *Nefhu't-tib*, II, 123, 323, DİA, XXXV,556-557.

Endelüsî'ye göre ilimle uğraşan kavimler Hintliler, Farslar, Keldânîler, Yunanlılar, Rumlar, Mısırlılar, Araplar, İbrânîlerdir. İlimle uğraşmayan kavimler Çinliler, Ye'cûc ve Me'cûc, Türkler, Burtas-Hazar-Gilan-Talesan-Mugan, Keşk, Alanlar, Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Berberîler, Sudanlılar, Habeşliler, Zenciler vs.dir.

Üçüncü babta ilimle meşgul olmayan milletleri ele alır. Bunlardan Çinlilerin sanatta, Türklerin silahlarda ve savaşçılıkta diğer milletlere üstün olduklarını söyler. Türklerin kuzeyindeki ülkelerde yaşayan insanların güneşten az faydalandıkları için kabiliyetsiz, iri olduklarını söyler. Aynı şekilde Ekvator'a yakın bölgelerde yaşayan Afrikalılar da güneşten aşırı etkilendikleri için kabiliyetsizdirler, ahlakları düşüktür, hayvanlara benzerler. İlim, felsefe gibi şeylerle ilgilenmezler. Bununla beraber şehirlere sahip olanlarının bir hükümdarları, tâbi oldukları düzenleri vardır. Ancak çöllerde yaşayan bazı kabilelerin düzenleri yoktur, onlar hayvanlara benzerler.

Dördüncü bab ilimle uğraşan milletlerden, onların ilme katkılarından bahseder. Bunlar Allah'ın seçkin kullarıdır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran faziletli işlere yönelmişler, Çinliler, Türkler ve diğer kavimlerin önem verdiği vahşî, hayvanî meziyetlerden kaçmışlardır. Zira bu hayvanî meziyetlere hayvanların daha fazla sahip olduğunu görürler. Mesela, aslan, diğer yırtıcı hayvanlar insandan daha cesur, bazı hayvanlar daha cömert, daha hilekâr, daha cimri, daha zalim veya merhametli, daha süratli, daha açgözlü vs.dir. Daha iyi görürler, işitirler, koklarlar. İlim sahipleri, insanlara has meziyetleri elde etmek, hayvanlara has meziyetleri terk etmek istedikleri için karanlıkta ışıklar, hidayet rehberleri, insanların seçkinleridir. Allah'ın insanı yaratmasının gayesini, niçin yaratıldıklarını anlamışlardır.

Bundan sonra Sâid el-Endelüsî on fasılda ilimle meşgul olan milletlerden, onların ilme katkılarından söz eder. Bu milletler Hintliler, Farslar, Keldânî-

ler, Yunanlılar, Romalılar, Mısırlılar, Cahiliye Arapları, Doğu Müslümanları, Endelüslü Müslümanlar ve İbrânîlerdir. Sâid el-Endelüsî bu milletlerin başlıca ilim adamlarını ve eserlerini kısaca anlatır, ilme katkılarına işaret eder. Yalnız, İslam dünyasının doğusunda çıkan filozoflar ve âlimlerin 970 yıllarından sonra yaşayanlarından haberdar değildir. Sadece Mısır'da yaşayan İbnü'l-Heysem (ö. 1040 civarı) ile İbn Yûnus (ö. 1009)'un adlarını verir. Büveyhîler, Sâ mânîler, Gaznelilerde çıkan âlimlerden, hatta İbn Sinâ (ö. 1037), el-Bîrûnî (ö. 1050 civarı)'den haberi yoktur. Fakat, zamanında Endelüs'te yaşayan âlimler hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalışır. Bu bakımdan eseri Endelüs bilim tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. Bilime değer veren, kültürlü, önyargıları olmayan bir kişinin kaleminden çıkmış, milletlerin bilime, medeniyete katkılarını özlü bir şekilde ortaya koymuştur.

Sâid el-Endelüsî'nin zamanımıza ulaşan tek eseri olan bu kitap bilim tarihçilerinin başlıca kaynaklarından. İlk defa 1911 yılında Şeyho tarafından Beyrut'ta *el-Meşrîk* mecmuası içinde yayınlanmıştır. Bunu 1912 Beyrut neşri takip etmiş sonra bu neşir Mısır'da tekrarlanmıştır. Bunları 1967 yılında Seyyid Muhammed Bahrü'l-Ulûm tarafından yapılan Necef neşri takip etmiştir. 1985 yılında Hayat Bûalavan Beyrut'ta başka bir neşrini yapmıştır. İngilizce tercümesi I. Salem ve Alak Kumar tarafından 1991 yılında Texas'ta yayınlanmıştır. En son ise Gulam-Rızâ Cemşid Nejad 1376 hicrî-Şemsî 1997 milâdi yılında Tahran'da eserin tenkitli neşrini yayınlamıştır. Başına Farsça, sonuna Arapça birer mukaddime yazmıştır. Blachère tarafından 1928'de *Hesperis* dergisinde eserin Fransızca değerlendirmesi yapılmış, 1935 yılında Paris'te tercümesi yayınlanmıştır. 1310 h. tarihinde Celâleddin Tahrânî, Şeyho neşrinden Farsça tercümesini neşretmiştir. Biz elinizdeki bu tercümeyi Gulam-Rıza Cemşid Nejad'ın 1997 neşrinden yaptık. Çok meşhur kişiler dışında içinde geçen âlimler hakkında açıklayıcı kısa notlar verdik. Çok meşhur kişilerin ise ölüm tarihlerini metnin içinde, parantez

içine ilave etmekle yetindik. Gerek kitapta, gerek diğer Arapça kaynaklarda eski çağ Yunan, Roma, Bâbil, Hint filozoflarının, âlimlerinin isimlerinin, yaşadıkları tarihlerin bir kısmı tahrif edilmiş şekilde verilir. Biz bunların doğru şekillerini tesbit etmeye çalıştık. Sadece birkaç kişinin adını diğer kaynaklarda bulamadık, metinde geçen şekli vermekle yetindik. Başına Abbâsiler devrindeki Arapça'ya tercüme hareketiyle ilgili bir makalemizi ekledik. Şimdiye kadar Türk okuyucularına kazandırılmamış olan böyle bir önemli kaynağı Türkçe'ye çevirmekle bir görevi yerine getirmiş bulunmaktayız.

Ramazan ŞEŞEN

Nisan 2014

GİRİŞ

ABBÂSÎLER DEVRİNDEKİ ARAPÇA'YA TERCÜME FAALİYETLERİ

İslam tarihinin ilk yüzyılındaki hızlı fetihler sonucu Müslüman Araplar Atlas Okyanusu'ndan Çin sınırına kadarki sahayı hâkimiyetleri altına aldılar. Bu alanda Büyük İskender'in fetihleri sonucu eski Yunan medeniyetinin doğu medeniyetleriyle karışımından meydana gelen Hellenistik medeniyeti hâkimdi. Bu medeniyet daha İslamiyet'ten önce Arabistan sakinleri üzerinde etkisini göstermişti. Zira Araplar bu medeniyetin o sırada en canlı merkezleri Mısır, Şam (Suriye), Mezopotamya, İran, hatta Hindistan gibi ülkelerle temastaydılar, onlarla ticaret yapıyorlar, oralara gidiyorlardı. İskenderiye'de, Irak-ı Acem'de, Güneydoğu Anadolu'da, Şam'da bu medeniyetin ilmini, kültürünü devam ettiren okullar (mektepler) faaliyetleydiler. Hz. Peygamber zamanında tabiplik yapan Tâifli Haris b. Kelede, oğlu Nadr Irak'taki Cündişâpûr tıp-felsefe mektebinde okumuşlardı. Bahsedilen bölgelerdeki Ârâmîlere mensup mekteplerde eski Yunanlılara ait ilmî eserler okutulmaktaydı. Ârâmîce, Pehlevîce'ye çevrilmekteydi. Sanskritçe'den de bazı kitaplar Pehlevîce (Farsça)'ye çevrilmişti.

Bu arada Arabistan'ın çeşitli yerlerinde, hatta Mekke, Medine'de Hristiyanlar, Yahudiler vardı. Bunlar Tevrat, İncil okuyorlardı. Büyük ihtimalle bu kitaplar kısmen Arapçaya çevrilmişti. Ayrıca, Araplar arasında eski İran tarihine, destanına, Yahudi tarihine dair hikâyeler, efsaneler bilinmekteydi. Bunlara dair bazı kitaplar çevrilmişti. Bazı tefsir yazarları “*İnsanlardan bazıları cahilce hareket ederek insanları sapıtmak, eğlenmek için manasız sözler satın alırlar. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.*”¹ âyetinde işaret edilen kişinin Hîre, Yemen gibi yerlerden eski İran efsanelerine dair kitaplar getirip

1 Lokmân, 31/51; es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, Mısır 1314, V, 158-159.

Mekke’de satan Nadr b. el-Hâris b. Kelede olduğunu söylerler. Büyük ihtimalle bu kitaplar Arapça’ya çevrilmişti.

İbn Haldûn’un naklettiğine göre, Sa’d b. Ebû Vakkâs, 637 yılında Medâin şehrini ele geçirdiği sırada Sâsânîlere ait sarayda bir kütüphane bulmuş, bu kütüphanedeki kitapların tercümesi için Hz. Ömer’e başvurmuş, o da “*Kur’ân varken Müslümanların başka kitaba ihtiyaçları yok.*” demiş, bu kitaplar suya atılarak, yakılarak imha edilmiştir. Aynı şekilde bir rivayet İskenderiye Kütüphanesi için de nakledilir.¹

Bu rivayetlerin doğruluğu kesin değildir. Müslümanlar ele geçirdikleri Cündiştâpûr, Harran, Antakya, Urfa gibi yerlerdeki antik mekteplere dokunmamışlardır. Hatta sadece Kur’ân ile yetinmeyip Hz. Peygamber’den sonra hadis, fıkıh, Arapça, tarih, siyer sahalarında çalışmalara başlamışlardır. Çok geçmeden eski milletlere ait ilmî mirası Arapça’ya çevirmeye başlamışlardır. Eski milletlere ait kitapların tercümesiyle ciddi şekilde ilgilenen ilk kişi Muâviye’nin torunu Hâlid b. Yezid (ö. 705)’dir. Hâlid kimya, tıp, astronomi ile ilgileniyordu. İskenderiye mektebi hocalarından Stephan adında birini çağırıp kimya, tıp, astronomi konularında bazı kitapları tercüme ettirdiği, bunlar arasında Ahron’un tıp mecmuasının da bulunduğu söylenir. Ayrıca, kimyaya dair kitapları vardır. Bunlardan biri Marianus adlı bir rahiple arasında geçen bir diyalogdur.² Bir nakle göre Ahron’un *Künnâş*’ını Mâserceveyh el-Basrî tercüme etmiş, Ömer b. Abdülazîz bu tercümeyi Emevîlerin saray kütüphanesinden çıkarıp çoğaltmıştır.³

Bunun ardından Halife Abdülmelik devrinde (685-705) Bizans, Sâsânî paraları yerine üzerinde halifenin adı bulunan Arapça yazılı altın ve gümüş

1 İbn Haldûn, *el-İber (Mukaddime)*, Kahire 1284, s.400; Kâtip Çelebi, *Kefîz-zünûn*, s.679.

2 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, Mısır 1348, s. 330, 340, 497; İbn Sâid, *Tabakâtü’l-ümem* nşr. Gulam-rıza Tahran 1997, s.213; *GAS*, IV, 120-127.

3 İbn Cülcül, *Tabakâtü’l-etibbâ*, nşr. E. Fuad Seyyid, Kahire 1955, s.61; *Uyûnü’l-enbâ* I, 163.

paralar bastırılmıştır. Şam'da Yunanca, Mısır'da Kıptça, Irak-İran'da Farsça tutulan malî defterler, yazışmalar Arapçalaştırılmıştır. Bundan sonra malî defterler, işlemler Arapça ile tutulmaya başlanmıştır. Bu işi Şam ve Mısır'da Dîvânü'l-Mâl başkanı Ebû Sâbît Süleyman b. Saîd, Irak'ta Haccâc'ın Dîvânü'l-Mâl başkanı Salih b. Abdurrahman es-Sicistânî yapmıştır. Daha sonraları Halife II. Mervan (ö. 750)'ın Dîvânü'l-İnşâ başkanı ünlü Kâtip Abdülhamid b. Yahyâ (ö. 750) bu işin kâtiplere büyük kolaylık sağladığını söyleyecektir.¹

Yine Haccâc zamanında Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim (ö. 715) ele geçirdiği İran tarih-coğrafyasına ait resimli bir kitabı Haccâc'a göndermiş, o da on Arap edibinden biri sayılan Sâlim b. Abdülazîz'e bu kitabı Arapçaya çevirtmiştir. Sâlim'in İskender'in hocası Aristo'ya gönderdiği bazı risâleleri de çevirdiği bilinir. Mes'ûdî'nin bir kaydına göre Sâlim, İran takviminin 1313 yılında Sâsânî hükümdarlarının hayatlarından bahseden başka bir kitabı da çevirmiştir.² el-Câhız bu sırada Farsça (Pehlevîce)'dan Arapça'ya tercüme yapanlar arasında Abdülhamid el-Kâtib ile Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 750)'nin adlarını verir.³ Coğrafyacı el-İstahrî (951'de sağ), Abdülhamid el-Kâtib'in Pehlevîce'den yaptığı tercümelerle inşâ sanatını ıslah ettiğini söyler. Ebû Hilâl el-Askerî de aynı konuya değinir.

Emevîlerin sonlarıyla Abbâsîlerin başlarında yaşayan ünlü kâtip ve mütercimlerden biri Sâlih b. Abdurrahman ile Abdülhamid el-Kâtib'in talebesi İbnü'l-Mukaffa` (ö. 759)'dır. Bu zat çok sayıda eseri Pehlevîce'den Arapça'ya çevirmiştir. Tercümeleri çok mükemmeldir. Bunların başında Beydâb'nın *Kelîle ve Dimne* adlı kitabı gelir. Bu önemli eser Anuşirevan zamanında Sanskritçe'den Pehlevîce'ye çevrilmişti. Eser dünya edebiyatının şaheser-

1 *el-Fihrist*, s.338-339.

2 *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî, Bağdat 1937, s.92-93; *el-Fihrist*, s.171, 342, 424; M. Muhammedi, "el-Mütercimün ve'l-makâle anî'l-Fârisiyye ile'l-Arabiyye", *Mecelletü'd-Dirâsati'l-Edebiyye*, Beyrut 1965-1966, sayı III-IV, 194-243.

3 *Kitâbü'l-Beyân ve't tebyîn*, nşr. Abdüsselam M. Hârûn, Kahire 1948-1949, III, 29.

lerindendir. Farsça, Arapça çok sayıda redaksiyonu yapmıştır. Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu eseri daha sonra Eban el-Lâhikî ile Bîşr b. el-Mu'temir de çevirmişlerdir.¹ İbnü'l-Mukaffa', Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında da tercümeler yapmıştır. Bunlar arasında Aristo'nun mantığa dair üç kitabı, *Hudâyânâme fi siyeri mülûki'l-Acem*, *Âyin-nâme*, *Kitâbü Mazdek*, *Kitâbü't-Tâc fi sireti Anuşirevan*, İranlılarla Türkler arasındaki savaşlardan, İsfendiyar'ın hayatından, Rüstem b. Dâstan'ın öldürülmesinden bahseden *Kitâbü Sikîs-ran*, bir mübedin yazdığı *Kitâbü Tenser* vardır. İbn Mukaffa' Porfiryus'un mantığa dair bazı kitaplarını, Mânî, Deysan, Markios gibi gnostiklerin bazı kitaplarını da Arapça'ya çevirmiştir.² Bu erken devirde Pehlevîce'den yapılan tercümeler arasında Erdeşir b. Babek'in hayatından söz eden *Kitâbü Kârânâ-mek*, *Kitâbü Zemzeme*, *Kitâbü Kârvand*, *Kitâbü's-Şâhî* bulunur.³

Abbâsîler Devri

Abbâsîlerin iktidara gelmesi, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Bağdat'ın kurulmasıyla tercüme-telif hareketi hızlandı. Bağdat İslam dünyasının merkezi haline geldi. Her taraftan Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Mecûsî hatta Hindu ilim adamları bu şehirde toplandılar. Halife sarayda Beytülhikme adında büyük bir kütüphane kurdu. Kendisi de bilgili, kabiliyetli bir kişiydi. Astronomi, tıp gibi ilimlerle ilgilenirdi. Cündişâpur Mektebi'ndeki hocaları Bağdat'a çağırdı. Curcîs b. Cibrîl'i hekimbaşı, Mâseveyh'i Eczacıbaşı, Nevbaht'ı müneccimbaşı tayin etti. Medine, Dımaşk, Hınıs, Basra, Kûfe, Harran gibi ilim merkezlerinden âlimler Bağdat'a akın ettiler. Halife Beytülhikme etrafında tercüme-telif hareketini organize etti. Yunanca'dan, Süryânîce'den, Pehlevîce ve Sanskritçe'den zamanın büyük âlimleri eski medeniyetlere ait eserleri tercümeye, yeni eserler yazmaya başladılar.

1 *el-Fihrist*, s.172,424; *Kefî'z-zünûn*, s.1507-1509.

2 *Mürûcu'z-zeheb*, II, 118-119,III, 293; *el-Fihrist*, s.172, 337, 424; el-Kıftî, s.149; *Uyûnü'l-enbâ*, I, 308.

3 *Mürûcu'z-zeheb*, II, 161-162; *el-Fihrist*, s.424; R.Şeşen, "Câhız'ın Eserlerinde Farsça Kelimeler", *ŞM*, VII, 130,140.

İslam dünyasında ilimler ortaya çıktı. İslam Medeniyeti dünya medeniyetiyle entegre oldu. Abbâsî sarayı âlimlerin, ediplerin toplandığı büyük bir merkez haline geldi. Eski Atina, İskenderiye ile yarıştı.

Mansûr devrindeki mütercimler arasında Abdullah b. el-Mukaffa', Nevbaht, Curcîs b. Cibrîl, Mâseveyh, Bağdat patriği Sorcios, İbrahim el-Fezârî, oğlu Muhammed, Fadl b. Nevbaht, Maşaallah, Ömer b. Ferruhan et-Taberî (ö. 815 civarında) vardı.

İbn Ebî Usaybia bu sırada tercüme edilen Hipokrat ve Galinos'un eserlerini gördüğünü, bunların iyi tercümeler olduğunu söyler. Mes'ûdî bu devirde Öklid'in *Usûlü'l-hendese*, Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eserlerinin tercüme edildiklerini bildirir.¹

Ayrıca, bu sırada Hindistan'dan gelen bir âlim Brahmagupta'nun astronomi, hesaba dair *Sindhanta* (*Sindhind*) adlı eserini Bağdat'a getirmişti. Halife el-Mansûr bu astronomi kitabının tercümesiyle İbrahim el-Fezârî ile oğlu Muhammed (ö. 806)'i görevlendirdi. Bu eserle Hint rakamları İslam dünyasına girdi. *Sindhind* adıyla zîcler tertip edildi. Hint rakamlarıyla kitaplar yazıldı. Hind rakamlarıyla yazılan hesaba "hisâbü'l-hindî" denir. Me'mûn devrinde (813-833) Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi (ö. 850 civarı) rakamlarla ilk *Muhtasar fi'l-Hisâbi'l-Hindî* kitabını yazmış, bu kitap Avrupa'da erken devirde tanınmış, Avrupa'da bu türlü hesaba algoritma adı verilmiştir. Avrupa'ya rakamlar bu kitapla girmiştir.

Tarihçi Ya'kubî "Astronomi ve hesap ilimlerinin esasları *Sindhind*'den alınmıştır. Hintliler kendi alfabelerinin ilk dokuz harfine birer değer vererek rakamları icat ettiler." der. Onların hesap, astronomi, tıp, mantık, felsefeye dair

¹ el-Ya'kubî, *Müşâkeletü'n-nâs li zamanihim*, Beyrut 1962, s. 23; *Mürûcu'z-zeheb*, Beyrut 1962, IV, 241-242; İbn Sâid, s. 215-217; el-Kiftî, s. 42, 71, 93, 109-110, 145, 148-149, 214; *Uyûnü'l-enbâ*, I, 123, 203-205.

önemli eserlerini sayar, ilme katkılarına değinir.¹ Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî de rakamları Hindlilerin bulduğunu, sıfırı küçük bir daire (o) şeklinde gösterdiklerini söyler.²

Hârûnürreşîd ve vezirleri Bermekîler ilimle meşgul olan, âlimleri himaye eden kişilerdi. Bu devirde Bağdat'ta hastaneler kuruldu. Hârûnürreşîd devrinde tercüme faaliyetinin başında Bahtiyêşû-Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 857), Beytülhikme'nin başında Fadl b. Nevbaht bulunuyordu. Diğer mütercimler arasında Ömer b. Ferruhan et-Taberî (ö. 815), Selm el-Harrânî, Sehl b. Harun (ö. 830), Sâlih b. Behlet el-Hindî, Çanaka el-Hindî, Kanaka el-Hindî, Sancal el-Hindî, Yahyâ b. el-Bitrîk (ö. 815) gibi ünlü mütercimler vardı. *Zîcü'l-Hârûnî* bu devirde hazırlandı.³ Bizans'a yapılan seferlerde Ankara ve Amorion'da bulunduğu, çeşitli yollardan temin ettiği eski medeniyetlere ait eserleri Arapça'ya çevirtti. Bu devirde Bermekîler ailesine mensup vezirler de bu faaliyeti desteklediler. Onların himaye ettiği mütercimlerden Eyyûb b. Semân, Selm el-Harrânî, Haccâc b. Matar, Öklid geometrisini, Batlamyus'un *el-Macastî* adlı ünlü astronomi kitabını çevirdiler.

Halife Me'mûn (813-833) zamanında ilmî faaliyetler daha da gelişti. Me'mûn babası gibi çeşitli ilimlerle ilgilenirdi. Onun devrinde de Abbâsî sarayı hâkimlerin, ediplerin, dilcilerin himaye gördükleri merkez oldu. Kendisi de felsefî ilimlerle uğraşırdı. Hatta rüyasında Aristo'yu gördüğü, ondan tavsiye aldığı söylenir. Me'mûn, Sehl b. Hârûn ile Selm el-Harrânî'yi Beytülhikme'nin başına getirdi. Bu devirde el-Kindî (ö. 870), Ömer b. Ferruhan et-Taberî, Yuhannâ b. Mâseveyh, Yahyâ b. el-Bitrîk, Haccâc b. Matar gibi ünlü âlim tercümanlar çok sayıda eseri Arapça'ya çevirdiler. Bunların çoğu Yunanca'dan çevrildi. Bunlar arasında el-Kindî'nin çevirdiği *Batlamyus*

1 el-Ya'kubî, *Târih*, Beyrut 1960, I, 84,94; el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 27; *Mürâcu'z-zeheb*, VIII, 292.

2 *Miftâhü'l-hussâb*, nşr. Nâdir en-Nabulusî, Dımaşk 1977, s.48-49.

3 *Uyûnü'l-enbâ*, I, 175, II, 32-35.

Coğrafyası da vardı. Böylece, Müslümanlar eski Yunan'ın matematik, astronomi, coğrafya, felsefe-mantık ilimlerini aldılar, onları yeni eserler yazarak geliştirdiler. Tercüme edilen Yunanca kitaplar arasında felsefe-mantık sahalarında Eflâtun, Aristo, Porfiryus'un kitapları, geometri-fizik sahasında Öklid, Arşimed, Pergalı Apollonios, Batlamyus, Diophant'ın kitapları, tıp sahasında Hipokrat ve Galinos'un kitapları önemli yer tutar. Yunanca, Farsça, Sanskritçe, Süryânîce, Nabatîce'den binlerce kitap tercüme edilmiştir. Tercüme-telif hareketi beraber devam etmiştir. Bu mütercimler zamanlarında sahalarının en yetkili âlimleriydi. Kendileri de çok sayıda kitap yazdılar. Bazı kaynaklarda Me'mûn devrindeki mütercimler arasında Huneyn b. İshak ile Sâbit b. Kurra'nın adları geçerse de bu doğru değildir. Bunlar el-Mütevekkil ve sonraki devirde tercüme yapanlardır.

Me'mûn devrinde Bağdat'ta Şemmâsiye denen yerde, Dimaşk'ta Kasyûn dağında birer rasathane kuruldu. Me'mûn'un müneccimbaşısı Yahyâ b. Ebî Mansûr (ö. 845), Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi (ö. 850 civarında), Sind b. Ali, Habeş el-Hâsib (ö. 860 civarında), el-Fergânî, Abbas b. Said el-Cevherî gibi devrin ünlü astronomları bu iki rasathanede gözlemler yaptılar. Bu gözlemlere *er-Rasadü'l-Me'mûnî* denir. Bu âlimler gözlemlerinin sonuçlarını *ez-Zîcû'l-Mümtehan* denen zîcte topladılar. Ayrıca kendileri de yeni zîciler yazdılar. El-Harezmi'nin *Sindhind* adlı zîcleri bunlardır. Yahyâ b. Ebî Mansûr'un zîcini daha sonraları Fâtımî halifesi el-Hâkim zamanında İbn Yûnus el-Mısrî (ö. 1009) kendi gözlemleriyle zenginleştirdi. *ez-Zîcû'l-Hâkimî* adlı eserini meydana getirdi. Yine Abbâsîler zamanındaki büyük astronomlardan el-Battânî (ö. 929) yeni gözlemler yaparak ünlü zîcini meydana getirdi. Bu gözlemler ve çalışmalar sonucu Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eserindeki hatalar, eksikler giderildi. Ekvator'un, enlem ve meridyen dairelerinin boyları, iki boylam arasındaki mesafeler dakik bir şekilde ölçüldü. Müslümanlar astronomi ilmine önemli katkı yaptılar.

Tercüme hareketi Me'mûn'dan sonraki Mu'tasım-Vâsık devirlerinde (833-847) devam etti. Me'mûn'un başkadısı Ahmed b. Ebî Duâd ile veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, Me'mûn'un siyasetini devam ettirdiler. 847 yılında el-Mütevekkil'in halife olmasıyla devletin siyaseti muhafazakârlaştı. Felsefî ilimlere, bunlarla uğraşanlara karşı mücadele başladı. Buna rağmen tercüme hareketi sona ermedi. Benû Mûsâ, Benû Müneccim (Yahyâ b. Ebî Mansûr'un oğulları), Feth b. Hakan, Sûliler ailesi gibi ilme önem veren varlıklı kişilerin desteğiyle devam etti. Benû Müneccim mütercimler için ayda 500 dinar harcarlardı. Bu devirde Huneyn b. İshak, oğlu İshak, Hubeyş el-A'sem, Sâbit b. Kurra, Kostâ b. Lûka gibi ünlü mütercimler çok sayıda kitabı tercüme ettiler. Daha önce yapılan tercümeleri ıslah ettiler. Şu hususa işaret etmek gerekir ki bu âlimler sadece mütercim değildiler. Sahalarında zamanlarının en bilgili kişileriydi. Kendileri de çok sayıda kitap yazdılar. Tercüme hareketi Mettâ b. Yûnus (ö. 940), Yahyâ b. Adî (ö. 974), İsâ b. Ebî Zûr'a (ö. 1008) ile sona erdi.

İbnü'n-Nedîm Yunanca, Süryânîce, Farsça, Sanskritçe, Nabatîce'den tercüme yapanların listelerini verir. Yunanca, Süryânîce'den tercüme yapanlar arasında Hasan b. Sehl, Abdülmesih b. Nâime el-Hımsî, Sellâm el-Ebreş (Bermekîler için), Musul metropoliti Habîb b. Bihriz, Ruzbe b. Mâcuḥ en-Nâimî el-Hımsî, Hilâl b. Hilâl el-Hımsî, Fision, Tezârî, Ebû Nasr b. A'vâ b. Eyyûb, Basil el-Matran, Ebû Nuh b. es-Salt, Astus, Cibrun, Stephan b. Basil, İbn Râbita, Theophil, Şemlî, İsâ b. Nuh, İbrâhim el-Kuveyrî, Theodoras, Salîbâ, Eyyûb er-Ruhâvî, Sâbit b. Kam', Eyyûb ve Semân, (Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eserini Muhammed b. Halid el-Bermekî için çevirmişlerdir.) Basil (Tâhir b. el-Hüseyn'in hizmetindeydi.), İbn Şehdî el-Kerhî, Ebû Amr Yuhannâ b. Yûsuf, Eyyûb b. Kâsım er-Rakkî, Hubeyş el-A'sem, İsâ b. Yahyâ ed-Dımaşkî, İbrâhim b. es-Salt, İbrâhim b. Abdullah'ın adları geçer.

Farsça'dan tercüme yapanlar arasında Mûsâ b. Halid el-Bermekî, Yahyâ b. Halid el-Bermekî, Ali b. Ziyâd et-Temîmî (*Zicü's-Şehriyar*'ı çevirdi), Hasan b. Sehl, el-Belâzurî, İshak b. Yezîd, Muhammed b. Cehm el-Bermekî, Hişam b. el-Kâsım, Mûsâ b. Îsâ el-Kürdî, Zâdûye b. Şâhûye el-İsfahânî, Muhammed b. Behram b. Mityar el-İsfahânî, Behram b. Merdanşah'ın adları vardır.

Sanskritçe'den tercüme yapanlar arasında İshak b. Süleyman b. Ali'nin, Nabatîce'den tercüme yapanlar arasında İbn Vahşiye (ö. 909)'nin adları vardır.¹ Ebû Ma'şar el-Belhî (ö. 886) usta mütercimler arasında Ya'kub b. İshak el-Kindî, Huneyn b. İshak (ö. 873), Ömer b. Ferruhan et-Taberî, Sâbit b. Kurra'nın adlarını verir. Bunlara Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 911), Kostâ b. Lûka el-Ba'lebekî (ö. 912), Mettâ b. Yûnus ve Yahyâ b. Adî (ö. 972)'nin adlarını da ilave etmek gerekir. Ebû Ma'şar kendisi de Farsça'dan tercüme yapan usta mütercimlerdendi.

Eski Yunana ait kitaplardan felsefe (metafizik), matematik, astronomi, fizik, kimya, coğrafya, tıp, eczacılık sahalarında yazılan eserler tercüme edilmiştir. Edebiyata, tarihe dair eserler çevrilmemiştir. Bazı kitaplar birkaç defa çevrilmiş veya Huneyn b. İshak, Sâbit b. Kurra, Kostâ b. Lûka gibi usta mütercimler tarafından tercümeleri düzeltilmiştir. Mısır'da ise birkaç kitap tercüme edilmiştir. Endelüs'te ise İbn Cülcül (ö. 987) ve Hasday b. Şebrut el-İsrâîlî taraflarından Dioskoridos'un *Kitâbü'l-Haşâyîş*'inin tercüme edildiğini biliyoruz. Daha sonraları el-Bîrûnî ve bazı kişiler Hintlilere ait bazı kitapları çevirmişlerdir.

Farsça, Sanskritçe'den tarih ve edebiyata, astronomi, astrolojiye, tıbbâ dair kitaplar çevrilmiştir. Farsça'dan çevrilen edebî eserler arasında *Kelîle ve*

¹ *el-Fihrist* (nşr. Flügel Leipzig 1871), s. 244-245; *Uyûnü'l-enbâ*, I, 203-206, II, 32-35; *İbn Sâid*, s.217-218.

Dimne'den başka, *Binbir Gece Masalları* adlı *Hezâr Efsane* vardır. Bunların dışında eski medeniyetlere ait tılsım, göz boyacılığı, masal, destan konularında eserler çevrilmiştir.¹

Tercüme edilen eserlerin çoğu Müslümanların fethettikleri yerlerdeki mekteplerde, kütüphanelerde vardı. Bir kısmı Mansûr ve Hârûnürreşîd devrinde Hindistan'dan getirildi. Bir kısmı Hârûnürreşîd ve oğulları Me'mûn ile Mu'tasım'ın Bizans seferlerinde ele geçirildi. Ayrıca, Me'mûn kitap temini için Haccâc b. Matar, Selm el-Harrânî'yi Bizans imparatoruna göndermişti. Bir kısmını ise Kostâ b. Lûka beraberinde Bizans'tan getirmişti. Sâbit b. Kurra'nın Harran'dan getirdiği kitaplar vardı.²

Bununla beraber bilhassa metafizik sahasındaki eserlerden çok azı Arapça'ya çevrildi. Kâtip Çelebi Latince'den tercüme yaptıkları sırada felsefeye dair Yunanca eserlerin çoğunun tercüme edilmediğini gördüklerini söyler, Sâbit b. Kurra'yı över. "*Sâbit b. Kurra'nın çevirileri olmasa Müslümanlar metafiziğe dair Yunanca kitaplardan faydalanamayacaklardı.*" der.³ Ayrıca mütercimler de mâzurdur. Ortada sahte çok sayıda nüsha vardı. Bu sebeple kitapların iyi nüshalarını ele geçirmeye çalışmışlar, bazı kitapları tekrar çevirmek, düzeltmek ihtiyacını duymuşlardı. Bununla beraber bilimlere, mantığa dair tercümeler sağlam olmalıdır. Zira realiteye uymaktadır. Hatta Müslümanların kendi yazdıkları kitapların tahrif edilmesinde cahil müstensihlerin de büyük rolü vardır.

Tercümesi Yapılan Bazı Önemli Eserler:

Mantık-Metafizik

Mantık sahasında Aristo'nun *Organon* adlı külliyyatı, Porfiriyus'un *Îsâgucî* adlı risâlesi, bu eserlerin şerhleri çevrildi. *Organon*, *Kategorios (el-Makalât)*,

¹ *el-Fihrist*, s.429 vd.

² *el-Fihrist*, s.339-340; R.Şeşen, *a.g.m.*, s.12-13.

³ *Keşfüz-zûnün*, s.684,1594.

Périhermenias (el-İbâre), *Birinci Analitikler (Kitâbü'l-Kıyâs)*, *İkinci Analitikler (Kitâbü'l-Burhân)*, *Topika (el-Cedel)*, *Sofistika (Sofistlere Reddiye)* olmak üzere altı mantık kitabından, yine Aristo'ya ait olan *Retorika (Kitâbü'l-Hitâbe)*, *Poetika (Kitâbü'l-Şi'r)*'dan oluşuyordu. Daha sonra bunlara Porfiryus'un *Îşâgucî'si* eklenmiştir. Önce İbnü'l-Mukaffa' bu kitapların ilk üçünü Pehlevîce'den çevirdi. Daha sonra tamamı Yunanca'dan çevrildi. Huneyn b. İshak *Kategorios ile Périhermenias*'ı çevirdi. *İkinci Analitikler*'i Mettâ b. Yûnus, *Topika*'yı Ebû Osman ed-Dımaşkî, İbrahim b. Abdullah es-Semîne, Yahyâ b. Adî, *Sofistika*'yı İbrahim b. Bekus el-Uşârî, Yahyâ b. Adî, *Poetika*'yı Mettâ b. Yûnus, Yahyâ b. Adî, *Retorika*'yı İshak b. Huneyn, İbrahim b. Abdullah çevirdiler. *Kitâbü'l-Kıyâs* ile *Îşâgucî*'yi Ebû Osman ed-Dımaşkî çevirdi. Diğerlerinin mütercimleri zikredilmez. Aristo'nun mantığa dair bu eserleri başta el-Kindî olmak üzere çeşitli kişiler tarafından şerh edildi, muhtasarlari yazıldı. Aristo'nun mantığa dair bu eserleri Müslümanlarının mantık bilgisinin esasını oluşturdu. Fârâbî (ö. 950) tarafından incelenerek geliştirildi.¹

Felsefeye dair tercüme edilen eserler arasında Sokrates'in ölüm hikâyesi, *Dialoglar*'ı, Eflâtun'un *Cumhuriyet*, *Kanunlar*, Timavs'a ithaf edilen bazı eserler Yahyâ b. Bitrîk ve Huneyn b. İshak tarafından çevrilmiştir. *Cumhuriyet* de çevrilmiş olmalıdır. Ona nispet edilen vecîzeler, siyaset ile ilgili risâleler vardır. Müsüllerden söz eden kitabı da meşhurdur.²

Aristo'nun felsefeye ait epeyce eseri çevrilmiştir. Bunların başında *Metafizik (Mâ Ba'de't-Tabî'a)* gelir. Bu eser Müslüman filozofların metafizik bilgilerinin temelini oluşturur. Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Estas, Şemlî, Mettâ b. Yûnus, Yahyâ b. Adî taraflarından şerh edilmiştir. İslam felsefesine klasik formunu ise İbn Sînâ vermiştir. Aristo'nun *de Anima* adlı eseri İshak b. Huneyn tarafından, *Kozmoloji* adlı eseri Huneyn b.

1 *el-Fihrist*, s.347-349,354; el-Kıftî, s. 34-38; *Keşfü'z-zünûn*, s.1862-1863.

2 *el-Fihrist*, s.343-344, 358,363; el-Kıftî, s. 17-18.

İshak, Ebû Osman ed-Dımaşkî, İbn Bekus tarafından tercüme edilmiştir. *Etik* adlı kitabının Porfiryus şerhi Huneyn b. İshak tarafından tercüme edilmiş, İslam ahlakında etkili olmuştur. Yine Aristo'ya nispet edilen *Kitâbü'l-Mîr'ât* adlı bir eser Haccâc b. Matar tarafından çevrilmiştir. Porfiryus'un *Kitâbü'l-Akl ve'n-Nakl* (sahte olmalı) ve *Makâle fi'n-Nefs* adlı eserleri, bunların İskender el-Afrodisî şerhleri Kostâ b. Lûka, Mettâ b. Yûnus tarafından, Teofristos'un *Kitâbü'l-Hiss ve'l-Mahsûs*'u İbrâhim b. Bekus tarafından, *Mâ Ba'det-Tabî'a* adlı eseri Yahyâ b. Adî tarafından çevrilmiştir. Proklos'un *Risâle fi'n-Nefs* adlı kitabının bir kısmı Ebû Ali b. Zur'a tarafından tercüme edilmiştir. Kütüphanelerde Yahyâ b. Bıtrîk, Kostâ b. Lûka tarafından tercüme edilen Aristo'ya, İskender'e ait siyasetle ilgili risâleler bulunur. Ammonios'un *Kitâb fi Ârâ'u'l-felâsife fi ihtilâfi'l-ekâvil li'l-mebâdî* adlı kitabının nüshaları da bulunur. Şüphesiz felsefeyle ilgili tercüme edilen kitaplar zikredilenlerle sınırlı olmamalıdır. Müslüman filozoflar Empedokles, Demokritos, Diyojen gibi diğer Yunan filozoflarının düşüncelerinden haberdardılar.¹

Matematik, Astronomi, Fizik, Müzik

Müslümanların eski medeniyetlerden en çok faydalandıkları bilimler matematik, astronomi, tıp sahaları, bir dereceye kadar fizik, müzik sahalarıdır. Bu sahalarda yapılan tercümeler daha sağlamdır, daha çok ilgi uyandırmıştır. Müslümanlar da en çok bu sahalarda bilime katkı yapmışlardır. Eflâtun'un geometrisi *Usûlü'l-hendese* adıyla Kostâ b. Lûka tarafından, Aristo'nun fiziği *Kitâbüs-Semâ'i't-tabîi* adıyla Ebû Osman ed-Dımaşkî, Kostâ b. Lûka, Basil, Abdülmesih b. Nâime, İbrâhim b. Ebi's Salt, Ebû Ravh es-Sâbî, Yahyâ b. Adî taraflarından defalarca çevrilmiştir. Yine, Aristo'nun *Kozmoloji* adlı kitabı

¹ *el-Fihrist*, s.351-355; *GAL*, I, 202, S. I, 364 vd; R.Şeşen, *a.g.m.*, s.15 vd; *GAS*, IV, 188; Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA*, III, 375-378.

ise *Kitâbü'l-Âsâri'l-ulviyye* adıyla Mettâ b. Yûnus, Yahyâ b. Adî taraflarından tercüme edilmiştir.

Öklid'in geometriye ait *Elementler* adlı eseri Hârûnürreşid devrinde çevrilmişti. Haccâc b. Matar, Me'mûn devrinde bu eseri ikinci defa tercüme etti. Daha sonra bu eser Huneyn b. İshak tarafından tekrar çevrildi. Sâbit b. Kurra tarafından düzeltildi. İbnü'n-Nedîm bu eserin Nazif el-Mütetabbib tarafından yeni bir nüshasının bulunduğunu, bu nüshanın X. makalesinde 40 şekil daha olduğunu söyler. Bu makalenin ayrıca çeşitli redaksiyonları vardır. Bu kitap geometri ilminin temel kitabıdır. Öklid'in geometriye ait diğer eserlerinden *Kitâbü'l-Mu'tayât* Huneyn b. İshak, Sâbit b. Kurra tarafından, *Kitâbü'l-Menâzır* Huneyn b. İshak ve oğlu İshak tarafından, *Kitâbü'l-Musâdarât* adlı eseri Sâbit b. Kurra tarafından, *Kitâbü'l-Kısme* adlı eseri Sâbit ile Muhammed el-Bağdâdî tarafından tercüme edilmiştir. *Kitâbü'z-Zâhirât*, *Kitâbü'z-Zevâyâ'l-hâdde fi'd-dâire*, *Makâle fi'l-mizan*, *Kitâbüs-Sikâl ve'l-hıffe*, *Kavl ale'l-Luhûn (müzik)* çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.

Pergalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Mahrûtat (Konikler)* adlı önemli kitabı Hilâl b. Ebî Hilâl el-Hımsî, Sâbit b. Kurra taraflarından çevrilmiştir. Bu âlimin tercüme edilen diğer kitapları *Kitâbü Kal'el-hutat ale'n-niseb*, *el-Makâletü'l-ûlâ min Kitâbi Biyos*, *Kitâbü's-Sütûh ve'n-nisbe*, *en-Nisbetü'l-mahdûde*, *ed-Devâirü'l-mütemâsse*, *Risâle fi İstihraci'l-evtâr*, *Risâle fi Sanati'z-zemr (mûsiki)*, *Kitâbü'l-Bakara (makaralar)* adlı eserleri çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.¹

Öklid gibi İskenderî Ekolü'nün en büyük temsilcilerinden olan Arşimed'in *Kitâbü'l-Küre ve'l-ustuvâne* adlı kitabı İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurra taraflarından, *Terbî ed-dâire*, *Kitâbü'l-Me'hûzat*, *Kitâbü'd-Devâir el-mütemâsse* adlı eserleri Sâbit b. Kurra tarafından çevrilmiştir. Arşimed'in

¹ *el-Fihrist*, s. 371-373; *GAS*, V, 103-115, 136-143.

Tesbî'ü'd-Dâire, Kitâbün fî Kısmeti şekli Şitimaşiyen, Kitâbün fî Usûli'l-hendese, Havasu'l-müsellesât el-Kâimetü'z-zevâyâ, Kitâbü'l-Merâyâ'l-muhrika, Kitâb Âleti's-sâ'ati'lletî termî bi'l-benâdık adlı eserleri çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.¹ Autalikos'un *el-Küretü'l-müteharrike* adlı kitabı el-Kindî, Huneyn b. İshak, Sâbit b. Kurra tarafından *Kitâbü't-Tulû've'l-ğurûb* u Sâbit tarafından çevrilmiştir.²

Yine İskenderiye Ekolü mensuplarından Theodosios'un eserlerinden *Kitâbü'l-Üker* Sâbit b. Kurra tarafından, *Kitâbü'l-Mesâkin, Kitâbü'l-Eyyam ve'l-leyâlis*, Kostâ b. Lûka tarafından, *Kitâbü Halli şükûki Öklides, Metrika, Kitâbü'l-Hiyel (fizik)* bilinmeyen kişiler tarafından çevrilmiştir. Maneleos'un eserlerinden *el-Eşkâlül-küriye* İshak b. Huneyn ve Ebû Osman ed-Dımaşkî tarafından, *Kitâbü Usûlü'l-hendese'si* Sâbit tarafından çevrilmiştir. *Kitâbü'l-Müsellesât* adlı eserin mütercimi belli değildir.³ Hypsikles'in *Usûlü'l-hendese* adlı eseri Haccâc b. Matar, İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurra tarafından çevrilmiştir.⁴

Aritmetiğe dair eserlere gelince, yine İskenderiye Ekolü mensuplarından Nikomakhos'un aritmetiğe giriş mahiyetindeki *el-Medhal ilâ ilmi'l-adedî* Sâbit b. Kurra tarafından çevrilmiştir. *Kitâb li Pythagoras, Kitâbü'l-Mûsika'l-kebîr* adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir. Bizanslı Philon'un eserlerinden *Kitâbü'l-Amel bi'l-küre* Kostâ b. Lûka tarafından çevrilmiştir. *Kitâbü'l-Hiyel (fizik) ve'l-mihânîkât, Kitâbü'd-Devâiri'l-müteharrike min zâtihâ, Kitâbü Ameli's-sâ'atilletî termî bi'l-benâdık* adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir. İskenderiyeli Heron'un kitaplarından *Rafû'l-eskâl* Kostâ b. Lûka tarafından, *Hallû şükûki Öklides, Metrika, Kitâbü'l-Hiyel, er-Rûhaniye (Mekanik)* adlı eserleri çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.⁵

1 *el-Fihrist*, s. 373; *GAS*, V, 128-132.

2 *el-Fihrist*, s. 375; *GAS*, V, 81-82.

3 *el-Fihrist*, s. 374, 376; *GAS*, V, 155-156, 161-164.

4 *el-Fihrist*, s. 372; *GAS*, V, 144-145.

5 *el-Fihrist*, s. 376; *GAS*, V, 149-153-154; R. Şeşen, *a.g.m.*, s. 10, 18-19.

Bunlardan başka, Diophant'ın hesap ve cebirden bahseden kitabı Kostâ b. Lûka tarafından, Proklos'un *Hudûd* adındaki cebire dair kitabı ise meçhul bir kişi tarafından çevrilmiştir. Theophrastos'un *Tefsîru Kelimetî Aristotelesi fi'l-hâle ve kavsi kuzah* adlı eseri Sâbit tarafından, Heraklios'un *Kitâbü'd-Devâir ve'd-devâlib*, *Sanatü Organon ez-Zemrî* adlı eserleri, İskenderiyeli Theon'un zîci, usturlab konusundaki risâleleri Ammonios ve Eutolykos'un usturlab, geometri konularındaki risâleleri çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.¹

Yunanca'dan yapılan en önemli tercümeler arasında Batlamyus (ö. 160'a doğru) *el-Macastî* ve *el-Coğrafya* adlı eserleri vardır. *el-Macastî* astronomi konusunda temel kitap olup yukarıda Hârûnürreşîd devrinde çevrildiğini söyledik. Eser Me'mûn zamanında Haccâc b. Matar, sonra Huneyn b. İshak ile oğlu İshak taraflarından tekrar tekrar çevrildi. Sâbit b. Kurra tarafından düzeltildi. Batlamyus'un *Coğrafya* adlı kitabını ise el-Kindî ile el-Harezmi çevirdi. Sonra, Sâbit b. Kurra yeniden çevirdi. Fakat bu tercümeler kayboldu. Fatih'in emriyle Trabzonlu Amirützes tarafından Arapça'ya yeniden çevrildi. Batlamyus'un bu iki kitabı astronomi, coğrafya sahalarında Müslümanların ana kaynakları oldu. Bunlar üzerinde çeşitli çalışmalar yapıldı. Hataları düzeltilmeye, eksikleri tamamlanmaya, bilgileri güncelleştirilmeye çalışıldı. Bunlardan başka Batlamyus'un astrolojiye dair *Kitâbü'l-Makâlâtî'l-Erba'* adlı kitabını İbrahim b. es-Salt çevirdi, Sâbit ıslah etti. Bu kitap üzerinde ayrıca Ömer b. Ferruhan et-Taberî, el-Battânî, en-Neyrîzi çalışmışlardır. Onun eserlerinden *Kitâbü's-Semere*, *Tastihü'l-küre*, *Zâtü's-safâih*, *el-Kânûn fi ilmi'n-nücûm ve nisâbihâ* adlı risâleleri çevrilmiştir.²

Bunlardan başka Poppo's'un Öklid geometrisinin X. makalesine yazdığı şerhi Ebû Osman ed-Dımaşkî, *Tefsîru Kitâbi Batlamyus fi tastihî'l-küre*

1 *el-Fihrist*, s. 376-377; *GAS*, V, 165-166, 175-176, 177-178; R. Şeşen, *a.g.m.*, s. 19-20; OCLT, S.12-13.

2 *el-Fihrist*, s. 374-375; *GAS*, V, 166-167, VI, 66-83; R. Şeşen, *a.g.m.*, s. 19

adlı eseri Sâbit b. Kurra tarafından çevrilmiştir. Mekaniğe dair *el-Medhal ilâ ilmi'l-hiyel*, *Kitâbü Unsûri'l-mûsika* adlı eserlerinin mütercimleri belli değildir.¹

Farsça'dan, daha ziyade zîcler, astroloji kitapları çevrilmiştir. Bunlar arasında *Zîcü's-Şehriyar*, *Zîcü's-Şahî*, *Kitâbü Mahenkerd* ve Ebû Ma'sar el-Belhî'nin bazı kitapları vardır. *Zîcü's-Şehriyar*'ı Ali b. Ziyâd et-Temîmî tercüme etmiştir. Farsça'dan astronomi-astroloji kitabı tercüme edenler arasında Fadl b. Nevbaht, Maşaallah, Sehl b. Bişr el-Hânî, Ömer b. Ferruhan et-Taberî de vardır. İbnü'n-Nedîm, Fadl b. Nevbaht'tan söz ederken "*Bu zatın Pehlevic'e'den Arapça'ya tercümeleri vardır. İlminin kaynağı Farsların kitaplarıdır.*" der.²

Sanskritçe'den tercüme edilen astronomi kitapları arasında Brahmagupta'nın *Sindhanta* adlı eseri, *Kitâbü Arcabhad*, Varahamira'nın *Pançasindhantika* adlı eseri, *Zîcü Kandakatik*, *Zîcü Karamatikala* adlı kitaplar vardır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *Sindhanta*, halife Mansûr'un emriyle İbrahim el-Fezârî ve oğlu Muhammed tarafından Arapça'ya çevrilmiş, bu zîci örnek olarak *Sindhind* adıyla zîcler yazılmıştır. Bunlar arasında Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi'nin zîci uzun müddet İslam dünyasında kullanılmıştır. *Sindhanta*'da rakamlarla yapılan hesaplar vardı. el-Harezmi bu rakamları kullanarak *Muhtasar fi'l hisâbi'l-Hindî* adlı eserini yazmış, bu eser Latince'ye çevrilmiş, Avrupa'da rakamlarla yapılan hesaba algoritma denmiştir. Bu hesap sistemi zamanla dünyada yaygınlaşmıştır. En pratik hesap tarzıdır. Harezmi ayrıca ilk cebir, coğrafya kitaplarını yazan İslam âlimidir. Cebir ilmine adını o vermiştir. Yine bu erken devirde Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, Câbir b. Hayyân (ö. 800 civarı), daha birçok astronom zîcler yazmışlardır. Sonuç olarak Müslümanlar Yunan, Hint, Bâbil, İran astronomi,

1 *el-Fihrist*, s. 376; *GAS*, V, 175-176; R. Şeşen, *a.g.m.*, s. 19-20.

2 *el-Fihrist*, s. 381-388.

hesap, cebir, astroloji bilgilerini almışlar, yeni çalışmalarla bu bilimleri daha ileri merhalelere taşımışlar, insanlığın hizmetine sunmuşlardır.

Tıp, Eczacılık, Botanik, Zooloji

Müslümanların eski Yunan, Hint, İran'dan aldıkları üçüncü önemli bilgi dalı tıp ve eczacılıktır. Daha Emevî halifesi I. Velid zamanında Dımaşk'ta bir hastane açılmıştı. Emevîler zamanında bazı tıp kitapları yazılmıştı. Bu arada Sâsânîler zamanında Cündüşâpûr'da kurulan felsefe-tıp mektebi faaliyetini devam ettirmekteydi. Halife el-Mansûr Bağdat'ı kurunca bu mektep hocalarından Curcîs b. Cibrîl ile eczacı Mâseveyh'i Bağdat'a çağırdı. Curcîs'i hekimbaşı yaptı. Ardından Pehlevîce, Yunanca, Süryânîce, Sanskritçe'den tıp kitapları tercüme edilmeye başladı. Başta Hipokrat ve Galinos'un eserleri olmak üzere yüzlerce tıp kitabı Arapça'ya çevrildi. Tıp sahasındaki büyük mütercimler arasında Patrik Sergios, Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, Sâbit b. Kurra, Kostâ b. Lûka vardır. Huneyn b. İshak, oğlu İshak ve yeğeni Hubeyş el-A'sem'in Galinos'un eserlerinden 70 kadarını çevirdiği söylenir. Bu eserler arasında Hipokrat'ın *el-Yemîn*'i Huneyn b. İshak, Ahmed b. Mûsâ, Hubeyş el-A'sem, İsa b. Yahyâ tarafından defalarca çevrilmiştir. Hipokrat'ın *el-Fusal fi't-tıbb*'ı, Huneyn b. İshak, *Takdimetül-ma'rife*'si el-Kindî ve Huneyn, *Kitâbü'l-Emrâzi'l-Haddé*'si İsa b. Yahyâ tarafından, *Kitâbü'l-Kesr*'i Huneyn tarafından, *Kitâbü Epidemiye*'si İsa b. Yahyâ tarafından, *Kitâbü'l-Ahlât*'ı Ahmed b. Mûsâ tarafından, *Kitâbü'l-Mâ ve'l-hevâ*'sı ile *Kitâbü Katidiyon*'u Huneyn tarafından tercüme edilmiştir. *el-Fusûl (Aphorism)* ile *Takdimetül-ma'rife* İslam dünyasında çok meşhur olmuş üzerlerine çok sayıda kişi şerh yazmıştır.

Galinos'un kitaplarının hemen hemen hepsi (100 civarında) Arapça'ya çevrilmiştir. Yetmiş kadarını Huneyn b. İshak ile yeğeni Hubeyş el-A'sem çevirmiştir. Genellikle Hubeyş ile İsa b. Yahyâ gibi genç mütercimlerin tercümelerini Huneyn kontrol ederdi. Bu sebeple tercümelerin çoğu ona nis-

bet edilmiştir. Galinos'un kitaplarından 16'sı İskenderiye Mektebi hocaları tarafından *Cevâmi'ul-İskenderaniyyîn* adıyla hulâsa edilmiştir. Bu mecmua da Huneyn ve yeğeni Hubeyş tarafından çevrilmiştir. Bu kitapla onun anatomiye dair kitapları İslam tıbbının gelişmesine önemli katkı yapmıştır. Anatomiye dair önemli kitapları *Kitâbü't-Teşrihi'l-kebir*, *Kitâbü İhtilâfî't-teşrih*, *Teşrihü'l-hayevânî'l-meyyit*, *Teşrihü'l-hayevânî'l-hay*, *Teşrihü âlâti's-savt*, *Kitâbün fî ilmi Bukrat fî't-teşrih*, *Kitâbü İlmi Aristoteles fî't-teşrih'tir*. *Kitâbü Hareketü's-sadr ve'r-rie ile Kitâbü Hareketü'l-Adal* Stephan b. Basil tarafından çevrilmiştir. Galinos'un eserlerini tercüme edenler arasında Yahyâ b. Bitrîk, Bitrîk, İbrahim b. es-Salt, İsa b. Yahyâ, Sâbit b. Kurra, Kostâ b. Lûka, Şemli gibi diğer önemli âlimler vardır.¹

Hipokrat ve Galinos'tan başka Yunan tabiplerinden Minesiteos'un *Kitâbü'l-Ağziye*, Sostratos'un *Kitâbü'r-Rahim* adlı eserleri İshak b. Süleyman el-İsrâîlî tarafından, Terallesli Alexander'ın *Künnâş*'ı Huneyn tarafından, Hamalı Magnîs'un *Makâle fî'l-Bevl*'i Ebu Osman ed-Dımaşkî tarafından çevrilmiştir. Oreibesius'un *Dokuz Makale* adlı eseri Huneyn tarafından, *Kitâbü't-Teşrih*'i Ali b. el-Abbas tarafından, *el-Edviyetü'l-müfredê'si* Stephan b. Basil tarafından çevrilmiştir. Alexandros'un *Kitâbü'l-Birsam*'ı Yahyâ b. el-Bitrîk tarafından, Pythagoras'a nispet edilen *Ebdalü'l-edviyeti'l-müfredê*, Efesli Rufus'un tıbbî eserleri, Philogrias'un tıbbî kitapları çeşitli kişiler tarafından çevrilmiştir.²

Sanskritçe'den yapılan tercümeler Mansûr devrinde başlamış, *Sindhanta* çevrilmişti. Hârûnürreşid devrinde Bermekîlerin kurduğu hastaneye Hindistan'dan tabipler getirildi. Salih b. Behlet el-Hindî, İbn Dehn el-Hindî bu hastanenin başhekimleriydi. Bu devirde ayrıca, Çanaka el-Hindî'nin *Kitâbü's-Sümûm ve't-tiryak* adlı eseri, Sustra'nın *Kitâb fî Alâmâtî'l-edvâ ve*

1 *el-Fihrist*, s. 400-405; el-Kıftî, s. 64-67, 85-92; *Uyûnü'l-enbâ*, I, 31-33, 90-93; *GAS*, III, 68-150; Şeşen, *a.g.m.*, s.21-22.

2 *el-Fihrist*, *Uyûnü'l-enbâ*, Ebû Bekr er-Râzî'ni *el-Hâvî fî't-tib*. adlı kitabı ve Şeşen, *a.g.m.*, s. 22-23'te.

ma'rifeti ilâciha adlı eseri, Manaka el-Hindî tarafından, Çanaka'nın bir kitabı Abdullah b. Ali tarafından, Vagbhata'nın *el-Câmi* adlı eseri İbn Dehn el-Hindî tarafından çevrildi. Ayrıca, Çanaka'nın *Kitâbü'l-Baytara*, *Kitâbü't-Tedbîr*, Zanta'nın *Kitâbü's-Sümûmat ve terkîbihâ ve usûlihâ* adlı eseri, Madhavanın *Kitâbü'n-Nidana'sı* Arapça'ya çevrildi. Farsça'dan ise Anuşirevan zamanında yazılan *Tıbbü'l-Acem*, Theodoros'un *Künnâş*'ı çevrildi.¹

İbn Vahşiye ise Nabatîce'den tercümeler yaptı. Bunlar arasında Yarbu-ka'nın *Kitâbü's-Sümûm ve't-tiryak*'ı, Ravahta'nın *Kitâbü'l-Hayat ve'l-mevt ve İlâci'l-emrâz* adlı eseri, Andahriyaş el-Bâbilî'nin *Kitâbü İlâci'l-cinn ve'l-evcâ ve'l-emrâz*'ı ve daha başka kitaplar vardır.² Görülüyor ki Müslümanlar felsefe, matematikten başka tıbbî da büyük ölçüde Yunanlılardan almışlardır. Bunun yanında kendi geleneksel tıplarının, Hint, İran, Türk tıplarının da etkisi, katkısı olmuştur.

Botanik sahasında Dioskoridos'un *Kitâbü'l-Haşâyîş*'i etki yapmıştır. Bu eser Huneyn b. İshak, Stephan b. Basil, Ali b. Şerif el-Hüseynî, Mihran b. Mansûr taraflarından tercüme edilmiştir. Zamanımıza Mihran tercümesi ulaşmıştır. Bir de Aristo'nun *Kitâbü'n-Nebât*'ının Huneyn ve Hüseyin adlı biri tarafından yapılan tercümesi vardır.

Ziraat, meyve ağacı, çiçek, diğer bitkiler hakkında yazılan eserlerden Demokritos'un, Absyrtus'un, Anatolios'un, Tyanalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Filaha* adındaki eserleri çevrilmiştir. Apollonios'un eserini Sâbit çevirmiş, Galinos'un bitkilere dair eserlerinin mütercimleri Huneyn olmalıdır. İbn Vahşiye'nin Nabatîlerin ziraat hakkındaki birikimlerini ihtiva eden büyük eseri *el-Filâhâtü'n-nabatîyye* büyük ölçüde tercümedir. Türkçe'ye de çevrilmiştir.³

1 *el-Fihrist*, s. 421; *Uyûnü'l-enbâ*, II, 32-34, 90-93; *GAS*, III, 187-262; Şeşen, *a.g.m.*, s.23.

2 *el-Fihrist*, s. 433; *GAS*, III, 181-182.

3 *GAS*, III, 58-60, IV, 311-316; *OTTBLT*, giriş, s. 63-65; Şeşen, *a.g.m.*, s.23-24.

Hayvanlar üzerine yazılan eserlerden Hipokrat'ın *Tabâyiü'l-Hayevân* adlı eseri Yahyâ b. Bıtrık tarafından, Aristo'nun *Kitâbü Na'ti'l-hayevân*, ona nispet edilen *Menâfiü azâ'i'l-hayevân*, *Baytarnâme* adlı kitaplar meçhul kişiler tarafından tercüme edildi. Bunlardan başka Manisalı Teomnestes'in *Kitâbü'l-Baytara'sı*, Tyanalı Apollonios'un veterinerlik, at, tavuk, arı, güvercin yetiştirmek konularındaki altı eseri vardır. Bunların mütercimleri de bilinmiyor. İshak b. Ali b. Süleyman Farsça'dan *Kitâbü'n fi İlâci'd-devâbb ve'l-hayl ve'l-biğâl ve'l-bakar* adlı bir kitap çevirmiştir. Bunların dışında baytarnâme şeklinde *Kitâbü'l-Fürs*, *Kitâbü't-Türk* adlı iki eser daha çevrilmiştir.¹

Kimya, Harp Sanatı, Büyü, Tılsım vs.

Müslümanlar kimya ilmini *es-San'a* kelimesiyle de ifade ederler. Simya kelimesini kullanmazlar. Simya tarzındaki kimya gizlenen ilimlerden, herkese öğretilmez, dinî çevreler tarafından hoş karşılanmaz. Müslümanlar bu ilmi Yunanlılardan, Mısırlılardan almışlardır. İslam kimyacıları Mısır'daki tapınaklarda kimya ile ilgili bilgiler olduğunu söylerler. Plutarkhos'a göre bu kelime siyah toprak denen Mısır'ın adıyla anılır. Hermes, Pythagoras, *Turba Philosophorum*'un yazarı Archedaos bu ilmin en eski temsilcileri sayılırlar. Sokrat, Eflâtun, Aristo, Züsaim da kimyadan söz etmişlerdir. Bu ilim gizli olduğu için rumuzlarla ifade edilir.

Müslüman âlimlere göre kimya iki kısma ayrılır. Birinci kısım ilaç, parfüm, metalürji gibi bu gün de kimyanın konusu olan maddelerle ilgilenen kimyadır. Bu türlü kimya herkes tarafından kabul görür. el-Kindî bu konuda *Kimyâ'ül-Itrî ve't-Tusîdât* adlı bir eser yazmıştır. Boya, kuyumculuk, demircilik, başka ince sanatlardan bahseden kitaplar da vardır. Bilhassa damıtma kimyanın ana kollarından biridir. İkinci kısım cıva, kükürt vs.

¹ *el-Fihrist*, s. 36-438; *GAS*, III, 349-352, 353-355, 356; Şeşen, *a.g.m.*, s.24.

gibi maddelerden altın yapmakla meşgul olan kimyadır, bu türlü kimyanın mümkün olup olmayacağı hakkında İslam âlimleri ihtilâfa düşmüşlerdir. el-Kindî ve İbn Sînâ'ya göre bu türlü kimya mümkün değildir. Câbir b. Hayyân ile Ebû Bekr er-Râzî'ye göre mümkündür.

Müslümanlar arasında kimya ilmiyle ilgilenen ilk ilim adamı Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'dir. Onun bu konuda bazı kitaplar yazdığından, tercüme ettirdiğinden söz ettik. Ona nispet edilen *Firdevsü'l-Hikme* adlı bir kitapla bazı risâleler günümüze ulaşmıştır. Daha sonra kimyaya dair epeyce kitap çevrilmiştir. Bunlardan İbnü'n-Nedîm ve Fuad Sezgin kitaplarında bahse-derler. Çoğunun mütercimi bilinmez.¹

İslam dünyasındaki kimyacıların babası Câbir b. Hayyân (ö. 800 civarı)'dır. Onu Ebû Bekr er-Râzî, Zünnûn el-Mısırî, İbn Ümeyl, el-Macrîtî gibi büyük kimyacılar takip eder. Bunlar çok sayıda kimya kitabı yazmışlardır. F. Sezgin, *GAS*, cilt IV'te bunlardan bahseder. Ebu Bekr er-Râzî kimya ilmine en çok hizmet eden İslam âlimlerindendir. *Kitâbü'l-Esrâr*'da o zaman kimyada kullanılan yirmiden fazla aletten bahseder. Bu aletler arasında imbik, maşa, kepçe vs. vardır. Bu aletler zamanımıza kadar kimyacılar tarafından kullanılmıştır.

Bahsedilen konuların dışında harp sanatına dair bazı eserler de çevrilmiştir. Bunların başında Elion'un *Taktikon* adlı eseri, Arşimed'in yakıcı aynalara dair kitabı, Aristo'ya nispet edilen *Kitâbü Siyâseti'l-hurûb*, yine Aristo veya İskender'e nispet edilen *Kitâbü'l-Hıyel fi'l-hurûb ve fethü'l-Medâin ve'd-Dürûb*, Babek b. Erdeşir'e nisbet edilen *Ramy en-nüşşâb* adlı kitaplar vardır. Sanskritçe'den ise Çanaka el-Hindî'nin *Kitâbün fi Emri tedbiri'l-harb* adlı kitabı Puçahr el-Hindî'nin bir kitabı çevrilmiştir.²

¹ *el-Fihrist*, s. 493-507; *Keşfü'z-zünûn*, s. 1527-1530; *GAS*, IV, 1 vd; Şeşen, *a.g.m.*, s. 24-25.

² *el-Fihrist*, s.426-427, 429-430; E. İhsanoğlu- R. Şeşen, M.S.Bekar, G. Gündüz, *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, giriş, s. 42-44.

Bunların dışında sihir, tılsım, göz boyacılığı, büyü vs. gibi bilgi dallarına ait kitaplar da tercüme edilmiştir. İbnü'n-Nedîm eserinin kimya bahsinden önce bu konularda tercüme edilen kitaplardan söz eder.

Edebiyat

Yukarıda tarih ve edebiyata dair Farsça'dan yapılan tercümelerden bahsettik. İbnü'n-Nedîm bunların dışında *Sindbadnâme*, *Hezar Efsane* (Binbir Gece Masalları), İran edebiyatına ait aşk hikâyelerinden, İran kahramanlarına dair destanlardan söz eder. İran tarih ve edebiyatının İslam devrinde yazılan edebiyat, tarih kitaplarında etkisi oldukça fazladır. Bunlar arasında İskender, Anuşirvan ile ilgili rivayetler önemli yer tutar. Buna karşılık Müslümanlar eski Yunan ve Latin'in edebî eserlerini tercüme etmemişler, buna ihtiyaç duymamışlardır. Bunun sebebi Arapların kendilerini şiir, hitabet, edebiyat bakımlarından diğer milletlere üstün saymaları olabilir.¹

İbnü'n-Nedîm bu konuda Farsça'dan yapılan tercümeler arasında aslı Hindistan'dan alınan *Hezar Efsane* adlı 200'e yakın masal bulunan bir kitaptan söz eder. Bu masallar 1000 geceye ayrılmıştı. Bu kitap sonradan *Kitâbü'l-Vüzerâ* yazarı el-Cahşiyârî (ö. 942) tarafından Arap, Acem, Rum masalları ilave edilerek 1000 masala ulaştırılmak istendi. Kitabın 480 masalı tamamlandığında el-Cahşiyârî öldü. Daha sonra bu masallara devamlı ilaveler yapılarak 1001 gece masalları oluştu. Bu masallar çeşitli dillere çevrildi. Buna rağmen bu masal mecmuası içine alınmayan Arapça, Türkçe, Farsça çok sayıda masal vardır. Aralarında Osmanlılar zamanına ait olanlar vardır. Halen yazma halde bulunmaktadır. *Sindibadnâme* ise ayrıca defalarca basılmıştır.²

Sonuç: Diyebiliriz ki, İslam dünyasında tercüme faaliyeti Emevîler devrinde VII. asrın başında başlamıştı. Farsça'dan, Yunanca'dan bazı kitaplar

¹ el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 29-30; *Fazâilü'l-etrak*, nşr. R. Şeşen, İSAR, İstanbul 2002, s. 99-100.

² *el-Fihrist*, s. 422-428; R. Şeşen "Binbir Gece Masalları'nın İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarıyla Basma Nüshalarının Karşılaştırılması", *Prof. Dr. B. Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 569-590.

Arapça'ya çevrilmişti. Abbâsîlerin iktidara gelmesi, Bağdat'ın kurulmasıyla bu faaliyet Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Beytülhikme etrafında organize edildi. Müslüman, zimmî (azınlık) ilim adamları Beytülhikme etrafında toplandılar. Yunanca'dan, Farsça'dan, Süryânîce'den, Sanskritçe'den eski milletlerin ilmî mirasını tercüme etmeye başladılar. Mehdî, Hârûnür-reşîd devirlerinde bu hareket, telif hareketi gelişerek devam etti. Me'mûn zamanında (813-833) zirvesine ulaştı. Hastaneler, rasathaneler kuruldu. Çeşitli ilim dallarında araştırmalar başladı. Arapça'ya binlerce kitap tercüme edildi, binlerce yeni kitap yazıldı. Hz. Peygamber'in ölümü üzerinden iki yüz yıl geçmeden İslam dünyası ilim bakımından zirveye ulaştı. Bu gelişmeyi sadece halifeler desteklemediler. Vezirler, hanedana mensup kişiler, büyük bürokratlar, âlimler, zenginler de desteklediler. Mûtevekkil'in 847 yılında halife olmasından sonra devletteki geriye gidiş de bu faaliyeti tamamiyle engelleyememiştir. Benû Mûsâ, Benû Münecim, Feth b. Hakan gibi kişilerin himayesinde tercüme hareketi devam etmiştir. 900 yılından sonra devlette meydana gelen çözümler üzerine Bağdat gerilemeye başlamıştır. Buna paralel ilmî faaliyetler de zayıflamıştır. 980 yılı civarında tercüme hareketi durmuştur. Bundan sonra tercüme daha çok Arapça- Farsça- Türkçe dilleri arasında devam etmiştir. İç transfer devri başlamıştır veya Arapça'dan Avrupa dillerine tercüme yapılmıştır. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde bu faaliyetin 980 yılı civarına kadarki safhasını değerlendirmiştir. Onun verdiği bilgilerden binlerce eserin tercüme edildiği, daha da fazlasının yazıldığı anlaşılmaktadır. el-Mesîhî (ö. 1010)'nin verdiği bilgiye göre 1000 yılı civarında Kahire'de açılan Dârelilm adlı akademide bir milyon ciltten fazla kitap vardı. *Ulûmü'l-evâil* (felsefi ilimlere) ayrılan kısımda 18000 cilt eser bulunuyordu.¹

Bu tercümelerin yapıldığı nüshaların, yapılan tercümelerin kalitesi üzerinde daha o zaman münakaşalar başlamıştı. Câhız felsefe, şiir kitaplarının

¹ el-Makrizî, *Kitâbü'l-Hıtat*, Mısır 1270; I, 408-409.

tercümelerinin güçlüğünden, kitapların istinsah (kopya) edilmesi, tercüme edilmesi sırasında meydana gelen tahrifatlardan söz eder. Yahyâ b. Bitrîk, Sâbit b. Kurra gibi en usta mütercimleri dahi tenkit eder.¹

Osmanlılar devrinde Kâtip Çelebi Latince'den tercüme yapmaları sırasında çok sayıda felsefe kitabının tercüme edilmeden kaldığını gördüklerinden bahseder. Yine Osmanlılar zamanında XVIII. yüzyıl başlarında Esad el-Yanyavî (ö. 1730) Aristo *Fiziği*'ni tercümeye başlamış, eski tercümelerin eksik olduğunu görüp eseri Juvenus Cattinius'un Latince şerhinden faydalanarak tercüme etmiştir. Ayrıca, Aristo, Porfiryus, Yahyâ en-Nahvî'nin mantık, felsefeye dair risâlelerini yeniden tercüme etmiştir.²

Şüphesiz yapılan tercümelerin ve tercümesi yapılan nüshaların bazılarının kalitesinde eksiklik vardı. Bu sebeple iyi nüshalar temin etmek için elden gelen gayret gösterilmiş, Bizans'a, Hindistan'a adamlar gönderilmiştir. Bazı kitaplar tekrar tekrar çevrilmiş, çeviriler usta mütercimler tarafından düzeltilmiştir. Ayrıca, metafizikle ilgili kısımlarda İslam inancıyla açıktan ters düşen kısımlar düzeltilmiştir. Bu sebeple Eflâtun ve Aristo İslam inancına yakın gösterilmiştir. Mantık, astronomi, matematik, tıp, eczacılık vs. konularda böyle bir mahzur olmadığı için daha iyi tercüme yapılmıştır. Realiteye uygun bilgi vermeleri de bunu destekler. Bilhassa Huneyn b. İshak, Sâbit b. Kurra, Kostâ b. Lûka gibi kaliteli, bilgili, her iki dili iyi bilen mütercimlere çok itimat ediliyordu. Hintçe, Farsça'dan tercüme yapanlar da o ülkelere mensuptular. Birçok tercümenin düzeltildiği, nüshaların başında ifade edilir.

Ayrıca, sadece eski milletlerden yapılan tercümelerin nüshaları tahrifata uğramamıştır. Bizzat Müslüman müelliflerin eserlerinin nüshaları da mu-

1 *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselam M. Hârûn, Kahire 1939-1945, I, 75-82, II, 19.

2 *Keşfüz-zûnûn*, s. 684; *Muhtârât mine'l-mahtûrâtî'l-Arabîyyeti'n-nâdire*, ISAR, İstanbul 1997, s.294-296.

taassıp kişiler, düşman mezhep mensupları, cahil müstensihler tarafından tahrifata uğramıştır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin nüshalarından sadece Chester Beatty nüshasında Mu'tezile'ye ait kısım vardır. Diğerlerinde bu kısım eksiktir. İbn Memmâtî'nin *Kavânînü'd-devâvin* adlı eserinin mukaddimesinde kitabın on beş bâb olduğu söylenir, bâbların listesi verilir. Mevcut nüshaları sadece on bâbdır. Hâricilere ve Mu'tezile'ye ait kitaplardan pek azı bize ulaşmıştır.

**ET-TA'RÎF BÎ TABAKÂTÎ'L-ÜMEM
VE ULEMÂIHÂ VE NÜBEZİN
MİN TEÂLÎFİHİM VE AHBÂRİHİM**

SÂİD EL-ENDELÜSÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

التعريف بطبقات الأمم
وعلمائها ونبد من تأليفهم وأخبارهم

أبو القاسم صاعد بن أحمد الأندلسي
رحمة الله عليه

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

[1] Hamd âlemlerin sahibi Allah'a, salât ve selam Hz. Peygamberimiz Muhammed'e, O'nun ailesine ve ashabına olsun.

[2] Kâdı Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Sâid şöyle der: Bil ki, yeryüzünün doğusunda, batısında, güneyinde, kuzeyinde insanlar tek bir cins olmalarına rağmen ahlâk, şekil, renk ve dil bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

[BİRİNCİ BÖLÜM: ESKİ MİLLETLER]

[3] Milletlerin tarihleriyle ilgilenenler, asırların kuşaklarını araştıranlar insanların çeşitli kabilelere, dillere ayrılmadan önce yedi millet olduğunu söylerler.

[4] Birinci millet Farslar olup meskûn yerlerin ortasında oturuyorlardı. Ülkeleri Irak'ın kuzeyindeki Mahan, Kereç, Dinaver, Hemedan, Kum, Kaşan vs. yerlerin bulunduğu Hulvan yokuşuna bitişen dağdan (Cibal bölgesinden) başlar. Ermeniye, Hazar denizine bitişen Babülevbâb (Derbend), Azerbaycan, Taberistan, Mûkan, Beylekan, Erran (Revan), Şâberan, Rey, Tâlekan, Cürcan'ı, Nişabur'un bulunduğu Horasan, Merv ve Merveruz, Serahs, Herat, Harezmi, Belh, Buhara, Semerkand, Fergana, Şaş ve diğer Horasan beldelerini, Sistan, Kirman, Fars, Ahvaz, Isfahan bölgelerini ve buralara bitişen diğer yerleri içine alır. Bu yerler tek bir ülke ve devlettir. Dili tektir ve Farsça'dır. Yalnız bu yerlerin halkları dil bakımından bazı küçük farklılıklar gösterirler. Kullandıkları alfabe ve yazı şekilleri aynıdır. Bunun dışında Pehlevîce, Derîce ve diğer Fars lehçelerinde görülebilen bazı farklılıklar onları Farsça ailesinden çıkarmaz.

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] الحمد لله ربّ العالمين والصلاة والسلام على نبينا محمّد وعلى آله وصحبه أجمعين.

[٢] قال القاضي أبو القاسم صاعد بن أحمد بن صاعد: اعلم أنّ جميع النّاس في مشارق الأرض ومغربها وجنوبها وشمالها، وإن كانوا نوعاً واحداً، فإنهم يتميّزون بثلاثة أشياء: بالأخلاق والصور واللّغات.

[الباب الأوّل: الأمم القديمة]

[٣] وزعم من عني بأخبار الأمم، وبحث في سير الأجيال، وفحص عن طبقات القرون: أنّ النّاس كانوا في سالف الدهور وقبل تشعّب القبائل وافتراق اللّغات سبع أمم:

[٤] فالأمّة الأولى: الفرس، وكانت مساكنها في وسط المعمور وحدّ بلادها من الجبل الذي في شمال العراق، والمتّصل بعقبة حلوان، الذي فيه الماهان، والكرج، والدينور، وهمذان، وقم، وقاشان، وغيرها، إلى بلاد أرمينية والباب والأبواب المتّصل ببحر الخزر، إلى بلاد آذربيجان، وطبرستان، وموقان، والبيلقان، والران، والشابران، والري، والطالقان، وجرجان، إلى بلاد خراسان كنيسابور، والمروين، وسرخس، وهراة، وخوارزم، وبلخ، وبخارا، وسمرقند، وفرغانة، والشاش، وغيرها من بلاد خراسان، إلى بلاد سجستان، وكرمان، وفارسيا، والأهواز، وأصبهان، وما اتّصل بكلّ هذه البلاد. كانت مملكتها واحدة، ملكها واحداً، ولسانها واحداً، فارسي. إلا أنّهم كانوا يتباينون في شيء يسير من اللّغات، ويجتمعون في عدد الحروف وصورة تأليفها، ولا يخرجهم اختلافهم بعد ذلك في سائر الأشياء من تلك اللّغة، كالفهلوية، والدريّة،

وغيرهما من لغات الفرس.

[5] İkinci millet Keldânîler (Kaldeliler)'dir. Bunlar Süryânîler, Bâbilliler'dir. Kenânîler, Asurlular, Ermeniler, Musul halkı Cerâmika (belki Kürtler), Irak Sevâdı halkı Nabatîler bu gruptandır. Bunların ülkesi de meskûn yerlerin ortasındadır. Bulundukları yerler Irak, Diyarbekir, Diyârırebâa, 5 Diyârımudar'ın bulunduğu Dicle-Fırat arasındaki el-Cezîre (Yukarı Mezopotamya), Şam, Hicaz, Necd, Tihâme-Ğavr, Yemen (Zebid, San'a, Aden arası), Aruz (Mekke-Medine çevresi), Şahr, Hadramevt, Oman'ın bulunduğu Arap Yarımadası'dır. Tek bir ülkedir, dili birdir, Süryânîce'dir. Süryânîce en eski dil olup Âdem, İdris, Nûh, İbrahim, Lut ve diğer peygamberlerin 10 dilidir. İbrânîce, Arapça bu dilden çıkmıştır. Benû İsrâîl denen İbrânîler Şam'ı ele geçirmişler, orada yerleşmişlerdir. Araplar Arap Yarımadası'nı, Diyarbekir, Diyârırebâa, Diyârımudar'ın bulunduğu el-Cezîre bölgelerini ele geçirmişler, buralarda yerleşmişlerdir. Süryânîlerden geri kalanlar Irak'a çekilmişlerdir. Onların merkezi Kelvâze (Bağdat'ın güneyinde)'dir.

15 [6] Üçüncü millet Yunanlılar, Rumlar (Romalılar), Frenkler, Galicialılar, Bürçan (Bulgarların bir kısmı), Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Alanlar ve Karadeniz, Azak denizi etrafındaki kuzeybatıdaki meskûn yerlerin halklarıdır. Ülkeleri, dilleri birdir.

20 [7] Dördüncü millet Mısır ve güney halkı Kıptlar, Habeşler, Nubyalılar, Zenciler, Mağrib halkı Berberîler, onlara bitişen Batı (Atlas) Okyanusu'na kadarki yerlerin halklarıdır. Dilleri, ülkeleri birdir.

[8] Beşinci millet Türklerdir. Karluklar, Kimekler, Tokuzoğuzlar, Hazarlar, Avarlar (Serîr), Giller, Cürzan, Tâlesan, Keşk,¹ Burtaslar gibi kabilelerdir. Dilleri, ülkeleri birdir.

[٥] والأمة الثانية: الكلدانيون، وهم السريانيون، والبابليون. وكانوا شعوبًا، منهم: الكربانيون، والآثوريون، والأرمنيون، والجرامقة، وهم أهل الموصل، والنبط، وهم أهل سواد العراق. وكانت بلادهم في وسط المعمور أيضًا، وهي العراق، والجزيرة التي ما بين دجلة والفرات المعروفة بديار ربيعة ومضر، والشام، وجزيرة العرب اليوم التي هي الحجاز، ونجد، وتهامة، والغور، واليمن كلها ما بين زبيد إلى صنعاء وعدن والعروض والشحر وحضرموت وعمان وغيرها من بلاد العرب. كانت البلاد كلها مملكة واحدة، ملكها واحد، ولسانها واحد، سرياني، وهو اللسان القديم، لسان آدم، وإدريس، ونوح، وإبراهيم، ولوط، وغيرهم. ثم تفرّعت اللغة العبرانية والعربية من اللغة السريانية. فغلب العبرانيون، وهم بنو إسرائيل، على الشام فسكنوها، وغلبت العرب على البلد المعروف بجزيرة العرب المتقدّم ذكرها، وعلى الجزيرة المعروفة بديار ربيعة ومضر، فسكنوا جميع ذلك. وانكملت بقية السريانيين إلى العراق وكانت دار مملكتهم العظمى مدينة كلواذا.

[٦] والأمة الثالثة: اليونانيون، والروم، والأفرنجة، والجلالقة، وبرجان، والصقالبة، والروس، والبرغر، واللان، وغيرهم من الأمم التي حوّالي بحر نيّطش، وبحيرة مايطس وغيرها من المواضع التي في الربع الغربي الشمالي من معمور الأرض، كانت مملكتهم واحدة ولغتهم واحدة.

[٧] والأمة الرابعة: القبط، وهم أهل مصر وأهل الجنوب، وهم أصناف السودان من الحبشة، والنوبة، والزنج، وغيرهم، وأهل المغرب، وهم البرابر، ومن اتّصل بهم إلى بحر اقيانس المغربي المحيط، لغتهم واحدة وملكهم واحد.

[٨] والأمة الخامسة: أجناس الترك، من الكرلوك، وكيماك، والطغزغز، والخزر والسريير، وجيلان، وجرزان، وطلسان، وكشك، وبرطاس، كانت لغتهم واحدة، ومملكتهم واحدة.

[9] Altıncı millet Hint ve Sind halkları ve onlara bitişik olanlardır. Dilleri, ülkeleri birdir.

[10] Yedinci millet Çinliler ve onlara bitişen ülkelerdeki Âmur b. Yafes b. Nûh oğullarıdır. Ülkeleri, dilleri birdir.

5 [11] Bu yedi millet bütün insanları içine alır. Önceleri hepsi gökteki cevherleri (maddeleri), yedi gezegen vs. gibi felekteki şahısları (gezegenleri) temsil eden putlara tapan sâbiî idiler. Bu yedi millet sonra parçalara bölündüler, dilleri, dinleri ayrıldı.

[٩] والأمة السادسة: الهند والسند، ومن اتّصل بهم. لغتهم واحدة، وملكهم واحد.

[١٠] والأمة السابعة: الصين ومن اتّصل بهم من سكان بلاد عامور بن يافث بن

نوح. مملكتهم واحدة، ولغتهم واحدة.

[١١] فهذه الأمم السبعة كانت محيطة بجميع البشر. وكانوا جميعاً صابئة: يعبدون

الأسنام تمثيلاً بالجواهر العلوية، والأشخاص الفلكية، من الكواكب السبعة وغيرها.

ثم اختلفت هذه الأمم السبعة، وتشعبت لغاتهم، وتباينت أديانهم.

[İKİNCİ BÖLÜM: MEŞGALELERİNE GÖRE MİLLETLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ VE DERECELERİ]

[12] Sâid der ki; kabilelerinin çokluğuna, dinlerinin farklılığına rağmen bu milletler iki sınıfa ayrılır: Bir sınıfı ilimle uğraşmışlar ve çeşitli ilimleri meydana getirmişlerdir. Bunlardan çeşitli bilgi dalları doğmuştur. Bir sınıf ilimle uğraşmamış, ondan nasibini almamıştır. Bu son sınıftan hikmetle (ilimle) ilgili şeyler nakledilmemiş, fikirlerinin sonuçları kitaplarda yazılmamıştır.

[13] İlimle uğraşanlar sekiz millettir: Hintliler, Farslar, Keldânîler, Yunanlılar, Rumlar, Mısır halkı, Araplar, İbrânîlerdir.

[14] Diğer milletler ise ilimle uğraşmamıştır. Bunlar Çinliler, Ye'cûc ve Me'cûc, Türkler, Burtaslar, Avarlar, Hazarlar, Giller, Tâlesanlar, Mukanlar, Keşkler, Alanlar, Slavlar, Bulgarlar, Ruslar, Burcanlar, Berberîler, Sudanlılar, Habeşliler, Nubyalılar, Zenciler, Ganalılar vs.'dir.

[الباب الثاني: اختلاف الأمم وطبقاتها بالأشغال]

[١٢] قال صاعد: ووجدنا هذه الأمم على كثرة فرقهم وتخالف مذاهبهم طبقتين: فطبقة عنيت بالعلم، فظهرت منها ضروب العلوم، وصدرت عنها فنون المعارف. وطبقة لم تعن بالعلم عناية يستحقّ منها اسمه وتعدّ بها من أهله، فلم ينقل عنها فائدة حكمة ولا دوّنت لها نتيجة فكرة. ٥

[١٣] فأما الطبقة التي عنيت بالعلوم فثماني أمم: الهند، والفرس، والكلدانيون، واليونانيون، والروم، وأهل مصر، والعرب، والعبرانيون.

[١٤] وأما الطبقة التي لم تعن بالعلوم فهي بقية الأمم، بعد من ذكرنا، كالصّين ويأجوج ومأجوج، والترك، وبرطاس، والسريز، والخزر، وجيلان، وطلسان، وموقان، وكشك، واللان، والصقالبة، والبرغر، والروس، وبرجان، والبرابر، وأصناف السودان، ١٠ من الحبشة، والنوبة، والزنج، وغانة، وغيرهم.

[ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İLİMLERLE UĞRAŞMAYAN MİLLETLER]

[15] İlimle uğraşmayan milletlerin en uyanıkları, ileri olanları Çinliler ve Türklerdir.² Çinliler en kalabalık, devletleri en büyük, ülkeleri en geniş millettir. Meskûn yerlerin doğu kısmında, dönence ile yedi iklimin en kuzeyi arasındaki sahada otururlar. Diğer milletlere üstün oldukları husus pratik sanatları çok iyi yapmaları, iyi resim yapmalarıdır. Onlar uzun meşakkate en çok sabreden, yaptığıını çok güzel yapan, sanatlar için zorluklara en çok katlanan millettir.

[16] Türkler ise çok kalabalıktır. Ülkeleri geniştir. İslam dünyasından olan Horasan'ın doğusu, Çin'in batısı, Hindistan'ın kuzeyine kadarki, mâmur yerlerin en kuzeyi arasındaki geniş sahada yaşarlar. En usta oldukları iş, savaşlar ve savaş aletleriyle uğraşmadır. En usta, en iyi süvaridirler, en iyi silah kullanmasını, ok atmasını bilirler.

[17] İlimle uğraşmayan diğer milletler insanlardan çok hayvanlara benzerler. Onlardan yedi iklimin sonundaki çok kuzey ile mâmur yerlerin arasında olanların güneş başlarına az etki ettiği, havaları soğuk, yoğun olduğu için mizaçları soğuktur, ahlakları hamdır, bedenleri büyüktür, renkleri beyazdır, saçları düz ve sarkıktır. Bu sebeple ince anlayışlı, keskin zekâlı değillerdir. Cehâlet ve ahmaklık onlarda çoktur, üşengeçlik, zekâ geriliği fazladır. Bunlar Slavlar, Bulgarlar, onlara bitişik olanlar, Ekvatora yakın oturanlar ve güneyindeki mâmur yerlerin sonunda oturanlardır. Güneyindekilerin başlarına güneş uzun zaman dik vurduğu (doğduğu) için havaları sıcaktır. Bu sebeple mizaçları hararetlidir, ahlakları bozuktur,

[الباب الثالث: الأمم التي لم تعن بالعلوم]

[١٥] وأنبه هذه الأمم التي لم تعن بالعلوم: الصين والترك. فأما الصين فأكثر الأمم عددًا، وأفخمها مملكة، وأوسعها دارًا، ومساكنهم بمشارك الأرض المعمور، ما بين خط معدّل النهار إلى أقصى الأقاليم السبعة في الشمال. وحظّهم من المعرفة التي بدّوا فيها سائر الأمم: إتقان الصنائع العملية، وإحكام المهن التصويرية. فهم أصبر الناس على مطاولة التعب، وتجويد الأعمال، ومقاساة النصب في تحسين الصنائع.

[١٦] وأما الترك فأمة كثيرة العدد أيضًا، فخمة المملكة. ومساكنهم ما بين مشارق خراسان من مملكة الإسلام، وبين مغارب الصين، وشمال الهند إلى أقصى المعمور في الشمال. وفضيلتهم التي برعوا فيها وأحرزوا فضلها، معانة الحروب ومعالجة آلاتها، فهم أحذق الناس بالفروسية والثقافة، وأبصرهم بالطعن والضرب والرمية.

[١٧] وأما سائر هذه الطبقة التي لم تعن بالعلوم، فهم أشبه بالبهائم منهم بالناس، لأنّ من كان منهم موعلاً في بلاد الشمال ما بين آخر الأقاليم السبعة إلى نهاية المعمور في الشمال، إفراط بعد الشمس عن مسامتة رؤوسهم، برّد هواءهم وكثّف جوّهم، فصارت لذلك أمزجتهم باردة، وأخلاقهم فجّة، فعظمت أبدانهم، وبيضّت ألوانهم، وانسدلت شعورهم، فعدموا بهذا دقّة الأفهام وثقوب الخواطر، وغلب عليهم الجهل والبلادة، وفشا فيهم العي والغباوة، كالصقالبة، والبرغر، ومن اتّصل بهم. ومن كان منهم ساكنًا قريبًا من خطّ معدّل النهار وخلفه إلى نهاية المعمور في الجنوب، فطول مقارنة الشمس لسمت رؤوسهم أسخن هواءهم، وسخن جوّهم، فصارت لذلك أمزجتهم حارّة وأخلاقهم محترقة،

renkleri siyahtır, saçları kıvrıktır. Hayal güçleri eksik, görüşleri zayıftır. Onlar arasında taşkınlık, çiftleşme, cehâlet yaygındır. Habeşistan'ın güney ucundaki Sudanlılar, Nubyalılar, Zenciler vs. böyledir.

[18] Galicialılara (Kuzey İspanyalılara), Berberîlere ve diğer Mağrib
 5 sakinlerine gelince, onlar Allah'ın sapıklık, cehâlet, düşmanlık ve zulüm
 özelliği verdiği milletlerdir. Çok kuzeyde değillerdir ki ahmaklık afetine
 yakalansınlar, çok güneyde değillerdir ki yerlerinin tabiatı onlara tesir et-
 sin. Aksine ülkeleri mutedil havalı yerlere komşudur. Galicialılara gelince,
 onların ülkesi beşinci ve altıncı iklimlerin batısındadır. Berberîlerin ülkesi
 10 ikinci, üçüncü iklimlerin, dördüncü iklimin bir kısmının batısındadır.
 Allah istediğini fazlıyla bezer, istediğinden nimetini alır.

[19] Bu son tabakadan adlarını anmadığım diğer milletler, mertebeleri
 çeşitli, nasipleri değişik olsa da cehâlette en kötü durumdadırlar. Onlar
 akıllarını hikmet (ilim) yolunda kullanmamışlar, felsefeyi öğrenmek için
 15 uğraşmamışlardır. Bununla beraber onların bir kısmı şehir halkı, bir kıs-
 mı göçebedir. Yeryüzünün doğusunda da batısında da olsalar onları idare
 eden bir hükümdarları, dinî hukukları vardır. Ancak Bücalar, Ganalılar,
 Zenciler, benzerleri sahra ve çöl sakinleri ilkel insanlar, insanlara has niza-
 mın ve akla uygun idare tarzının dışında kalırlar.

فاسودّت ألوانهم وتغلّغت شعورهم، فعدموا بهذا رجاحة الأحلام، وثبوت البصائر، وغلب عليهم الطيش وفشا فيهم النوك والجهل، مثل من كان من السودان ساكنًا بأقصى بلاد الحبشة، والنوبة، والزنج، وغيرها.

[١٨] وأمّا الجلالقة، والبرابر وسائر سكّان أكناف المغرب من هذه الطبقة، فأمر خصّها الله بالطغيان والجهل وعمّها بالعدوان والظلم؛ على أنّهم لم يوغلوا في الشمال فتلحقهم آفة البلد ولا تمكّنوا في الجنوب، فتفضي إليهم طبيعة الموضع، بل مساكنهم قريبة من البلاد المعتدلة الهواء. وأمّا الجلالقة فمساكنهم في مغارب بعض الإقليم الخامس وما يتّصل به من بعض الإقليم السادس. وأمّا البرابر فمساكنهم في مغارب بعض الإقليم الثاني وما يتّصل به من الإقليم الثالث وبعض الإقليم الرابع؛ ولكنّ الله، تعالى، يخصّ بفضله من يشاء ويعدل بنعمته عمّن يشاء.

[١٩] وأمّا سائر من لم أذكره بشيء يخصّه من هذه الطبقة، فهم أسوة هؤلاء في الجهل؛ وإن اختلفت مراتبهم فيه وتباينت قسمهم منه؛ لأنّهم أجمعين مشتركون فيما ذكرنا عنهم، من أنّهم لم يستعملوا أفكارهم في الحكمة، ولا راضوا أنفسهم بتعلّم الفلسفة؛ إلا أنّ جمهرتهم مع هذا، وهم أهل المدن وخالنهم من أهل البادية، لا يخلون حيث كانوا من مشارق الأرض ومغاربها وجنوبها وشمالها من سياسة ملوكية تضبطهم وناموس إلهي يملكهم، ولا يشدّ عن هذا النظام الإنساني، ولا يخرج عن هذا التأليف العقلي، إلا بعض قطّان الصحارى وسكّان الفلوات والفيافي كرعاع البجّة، وهمج غانة، وغثاء الزنج، ومن أشبههم.

[DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İLİMLERLE UĞRAŞAN MİLLETLER]

[20] İlimlerle ilgilenen milletlere gelince, bunlar Allah'ın seçkin milletleridir. Çünkü onlar gayretlerini insanı insan yapan ve insanın tabiatını güçlü kılan faziletleri elde etmeye harcamışlardır. Çinlilerin, Türklerin ve onlara benzer milletlerin elde etmeye çalıştığı düşmanca huylara, hayvanî kuvvetlerle övünmeye ilgi duymamışlardır. Hayvanların bu konularda insana ortak olduğunu, hatta daha üstün olduğunu anlamışlardır.

[21] Sanat, resim ve şekli sağlam, güzel yapmaya gelince, bu hususta azığının (balının) haznelerini altıgen yapan arılar, evinin iplerini sağlam, dairelerinin nisbetlerini güzel yapan örümcekler, enteresan şeyler yapan diğer hayvanlar vardır. Araplar bu konularda atasözleri söyler, "*Vaha kurdundan daha sanatkâr.*" derler. Bu kurt çöplerden küp şeklinde bir yuva yapar. Yine "*Kelebek kuşundan daha sanatkâr.*" derler. Bu kuş daldan salınan son derece güzel yuva yapar.

[22] Cüret ve kahramanlık konusuna gelince, arslan, kaplan, diğer yırtıcı hayvanlar bu konularda insandan üstündür. Cömertlik, cimrilik, benzeri diğer hususlarda da durum aynıdır. Bu konularda bazı hayvanlar insandan üstün meziyete sahiptir. Bunun için Araplar "*Horozdan daha cömert.*", "*Kurttan daha kurnaz.*", "*Arslandan, sinekten daha cüretli.*", "*Tilkiden, kertenkeleden daha iyi saklanır.*", "*Köpekten daha hırslı*", "*Yılandan daha zalim.*", "*Karınca-
dan, kurttan daha biriktirici.*", "*Deve kuşundan daha çok koşar.*", "*Bağırtlak kuşundan daha iyi yol bulur.*", "*Kargadan daha ihtiyatlı.*", "*Köpekten daha cimri*", "*Kötü koku böceğinden daha ısrarcı*", "*Toygar kuşundan daha korkak*", "*Tilkiden daha hilekâr*", "*Deveden daha sabırlı*", "*İhtiyar dişi bir deveden daha çok özleyici*" gibi atasözleri söylerler.

[الباب الرابع: الأمم التي عنيت بالعلوم]

[٢٠] وأما الطبقة التي عنيت بالعلم فهم صفوة الله تعالى من خلقه ونخبته من عباده؛ لأنهم صرفوا عنايتهم إلى نيل فضائل النفوس الناطقة الصانعة لنوع الإنسان، والمقومة لطبعه وزهدوا فيما رغب فيه الصين والترك ومن نزع منزعهم، من التنافس في أخلاق النفس الغضبية، والتفاخر بالقوى البهيمية؛ إذ علموا أنّ البهائم تشركهم فيها وتفضلهم في كثير منها.

[٢١] فأما في الصنعة وإحكام التصوير وإتقان التشكيل فكان النحل المحكمة لتسديس مخازن قوتها، والعنكبوت الممتنة خيوط بيوتها، وتجويد تناسب الدوائر المقاطعة لها، وغيرها من البهائم التي ظهرت منها الصنائع العجيبة، والأفاعيل الغريبة حتى ضربت العرب بها الأمثال، فقالوا: «أصنع من سرفة»، وهي دودة تكون في الخمص وتبلغ من صنعتها أنّها تصنع بيتاً مربّعاً من عيدان. وقالوا: «أصنع من تنوّط»، وهو طائر يبلغ رفيقه في صنعته أن يجعل عشّه مدلى من الشجرة.

[٢٢] وأما في الجرأة والشجاعة فكان الأسد، والنمر، وغيرهما من السباع التي لا يتعاطى الإنسان إقدامها ولا يدّعي بسالتها؛ وكذلك أيضاً سائر القوى الحيوانية من الجود، والبخل، وغيرهما، فإنّ لبعض البهائم فيها مزية على الإنسان، ولذلك ضربت العرب بها الأمثال. فقالت: «أسخى من ديك»، و «أختل من ذئب»، و «أجراً من ليث ومن ذباب»، و «أخبّ من ثعلب ومن ضبّ»، و «أجشع من كلب»، و «أظلم من حية»، و «أكسب من ذرة ومن نملة ومن ذئب»، و «أنّد من نعامة»، و «أهدى من قطاة»، و «أحذر من غراب»، و «أبخل من كلب» و «ألحّ من خنفساء» و «أجبن من صفرد» و «أروغ من ثعلب»، و «أصبر من عود» و «أحنّ من شارف».

[23] Vücudun kuvveti, hislerin keskinliği bakımından da bazı hayvanlar insandan üstündür. Bunun için Araplar atasözlerinde “*Kartaldan, attan daha iyi görüşlü.*”, “*Kurttan ve erkek deve kuşundan daha sağlam.*”, “*Karıncadan daha güçlü.*” derler. Karınca vücudunun kat kat fazlasını çeker. Yine “*Karanlıkta maymundan, kurt yavrusundan, attan daha iyi işitir.*”, “*Kirpiden daha iyi işitir.*”, “*Attan hızlı koşar.*” gibi hayvanlarla ilgili atasözleri söylerler.

[24] İnsani güçleri sevdikleri, yüksek meziyetlere düşkün oldukları, hayvanlara, yırtıcı vahşilere benzemek istemedikleri için ilim sahipleri karanlığı aydınlatan ışıklar, hidayet rehberleri, insanların efendileri, milletlerin seçkinleri oldular. Allah’ın kendilerinden ne istediğini bildiler, kendilerinden istenen gayenin ne olduğunu anladılar. Allah’ın rahmeti onlar üzerine olsun, onlar olmasaydı dünya oturulamaz (ıssız) olurdu.

[25] İlimlerle uğraşan milletlerin sekiz olduğunu söylemiştik. Bundan maksadımız onların ilimlerini, âlimlerini anlatmaktır. Âdetimiz üzere bu konudaki düşüncelerimizi kısaca anlatalım.

[Birinci Fası: Hintlilerde İlim]

[26] İlimle uğraşan milletlerin ilki Hintlilerdir. Hintliler kalabalık, değerli, ülkeleri büyük bir millettir. Eski asırlardaki bütün hükümdarlar onların felsefeye, ilme katkılarını kabul ederler.

[27] Çin hükümdarları “*Dünyada beş büyük hükümdar vardır. Diğer insanlar onlara tâbidir.*” derlerdi. Çin, Hint, Türk, Fars, Rum hükümdarlarını sayarlardı.

[٢٣] وكذلك أيضًا قوى الأجسام وصدق الحواس، لا ينكر أحد أنّ حظّ بعض البهائم منها أوفر من حظّ الإنسان؛ ولذلك قالت العرب في أمثالها: «أبصر من عقاب ومن فرس»، و «أصحّ من ذئب ومن ظليم»، و «أضبط من نملة»، لأنّها تجرّ النواة وهي أضعافها، و «أسمع من قراد ومن سمع ومن فرس في غلس»، و «أسمع من دلدل» وهو القنفذ الضخم، و «أشأى من فرس»، وسوى هذا ممّا ضربوا فيه الأمثال بأنواع البهائم.

[٢٤] فلهذا الغرض الشريف والمقصد الكريم من حبّ القوى الإنسانية، والكلف بالفضائل الشريفة، والأنفة من مشاكلة البهائم، والإبانة من مشابهة السباع كان أهل العلم مصابيح الدّجى وأعلام الهدى وسادة البشر وخيار الأمم، الذين فهموا غرض البارئ، تعالى منهم، وعرفوا الغاية المنصوبة لهم. فصلوات الله عليهم، ويا وحشة الدنيا لفقدهم!

[٢٥] وإذ قدّمنا أنّ هذه الطبقة التي عنيت بالعلم ثماني أمم، وكان قصدنا التعريف بعلومهم، والتنبية على علمائهم، فلنشرع في ذلك على حسب ما نذهب إليه من الإيجاز والاختصار، إن شاء الله تعالى.

[الفصل الأوّل: العلم في الهند]

[٢٦] أمّا الأئمة الأولى، وهم الهند، فأئمة كثيرة العدد، عظيمة القدر، فخمة الممالك. قد اعترف لها بالحكمة، وأقرّ لها بالتدبير، في فنون المعرفة، جميع الملوك السالفة والقرون الخالية.

[٢٧] وكان ملوك الصين يقولون: «إنّ ملوك الدنيا خمسة، وسائر الناس أتباع لهم». فيذكرون: «ملك الصين، وملك الهند، وملك الترك، وملك الفرس، وملك الروم».

[28] Çin hükümdarlarına “*insanların hükümdarı*” derlerdi. Zira Çin halkı hükümdarlarına en çok itaat eden, siyasete bağlı olan millettir.

[29] Hint hükümdarlarına “*hikmet* (bilgi) *hükümdarı*” derlerdi. Zira onlar bilimle çok ilgilenirlerdi, bütün ilimlerde önderdiler.

5 [30] Türkler çok kahraman olduğu için, Türk hükümdarlarına “*yırtıcılar hükümdarı*” denirdi.

[31] Farsların hükümdarına “*hükümdarlar hükümdarı*” denirdi. Ülkesi çok büyüktü, şanı yüksekti, kadri yüceydi. Zira meskûn dünyanın ortasındaki ülkelere sahipti. En değerli iklime (ülkeye) hükmediyordu.

10 [32] Rum hükümdarlarına “*adamların hükümdarı*” denirdi. Zira Rumlar insanların en güzeli, en yakışıklısı ve en güçlü olanıdır.

[33] Bütün zamanlarda Hindistan hikmet, adalet ve siyaset kaynağıdır. Hintliler iyi düşünen, iyi örnek olan, iyi buluşlar yapan bir millettir. Her ne kadar renkleri zencilere, Sudanlılara yakınsa da Allah onları Sudanlıların, Zencilerin kötü ahlakından uzak tutmuş, onları siyah-beyaz birçok kimse-
15 den üstün kılmıştır.

[34] Astrolojiyi iyi bilen bazı âlimlerin bu konuda düşünceleri vardır. Onlar yani Hintliler Zühal (Satürn) ile Utarid (Merkür)’in tabiatına sahiptirler, Zühal onları idare ettiği için renkleri esmerdir. Utarid idare ettiği için
20 akılları saf, zihinleri latiftir. Her iki gezegenin etkisiyle görüşleri sağlam ve derindir. Bu sayede akılları saf, temyiz (seçme) güçleri sağlam oldu. Sudanlılara, zencilere, Nubyalılara, Habeşlilere benzemediler. Bu sayede sayılar ilmiyle uğraştılar, geometriyi iyi öğrendiler, yıldızların hareketleri (astro-nomi) sahasında, feleğin sırları ve diğer riyâzî ilimler konusunda en büyük
25 hissenin sahibi oldular.

[٢٨] وكانوا يسمّون ملك الصين ملك الناس؛ لأنّ أهل الصين أطوع الناس للمملكة، وأشدّهم انقيادًا للسياسة.

[٢٩] وكانوا يسمّون ملك الهند ملك الحكمة؛ لفرط عنايتهم بالعلوم وتقدّمهم في جميع المعارف.

[٣٠] وكانوا يسمّون ملك الترك ملك السّباع؛ لشجاعة الترك وشدة بأسهم. ٥

[٣١] وكانوا يسمّون ملك الفرس ملك الملوك؛ لفخامة مملكته، وجلالته، ونفاسته قدرها، وعظم شأنها؛ ولأنّها حازت على الممالك وسط معمور الأرض، واحتوت دون سائر الممالك على أكرم الأقاليم.

[٣٢] وكانوا يسمّون ملك الروم ملك الرجال، لأنّ الروم أجمل الناس وجوهًا، وأحسنهم أجسامًا، وأشدّهم أسرًا. ١٠

[٣٣] وكان الهند عند جميع الأمم على مرّ الدهور، وتقادم الأزمان، معدن الحكمة، وينبوع العدل والسياسة، وأهل الأحلام الراجحة والأراء الفاضلة والأمثال السائرة والنتائج الغريبة واللطائف العجيبة. وهم، وإن كانت ألوانهم في أوّل مراتب السواد فصاروا بذلك من جملة السودان، فقد جنبهم الله، تعالى، سوء أخلاق السودان، ودناءة شيمهم، وسفاهة أخلاقهم وفضّلهم على كثير من السمر والبيض. ١٥

[٣٤] ولبعض أهل العلم بأحكام النجوم في هذا تعليل. وذلك أنّهم زعموا أنّ زحل وعطارد يتولّيان بالقسمة لطبيعة الهند. فلولاية زحل لتدبيرهم، اسودّت ألوانهم، ولولاية عطارد لذلك، خلصت عقولهم ولطفت أذهانهم، مع مشاركة زحل في صحة النظر وبعد الغور. فكانوا لهذا حيث هم من صفاء القرائح، وسلامة التمييز وخالفوا بذلك سائر السودان، من الزنج، والنوبة، والحبشة، وسواهم. فلهذا التحقوا بعلم العدد، والإحكام بصناعة الهندسة، ونالوا الحظّ الأوفى، والقدر المعلى من معرفة حركات النجوم، وأسرار الفلك وسائر العلوم الرياضية. ٢٠

[35] Ayrıca, onlar tıp sanatını en iyi bilen, ilaçların, cisimlerin etkisini, varlıkların özelliklerini en iyi tanıyan insanlardır. Hükümdarları iyi ahlaklı, güzel huylu, mükemmel idarecilerdir.

[36] İlâhî ilme (metafizik ve ilâhiyata) gelince, onlar Allah'ın birliğinde, şerikten uzak olduğunda ittifak ederler. Diğer hususlarda ise ayrılırlar. Aralarında Brahmanlar, Sâbiiler (gezegenlere tapanlar) vardır. Brahmanların sayısı fazla değildir. Yalnız soyludurlar. Aralarında âlemin yaratıldığına veya ezelden beri mevcut olduğuna inananlar vardır. Yalnız, hepsi Peygamberliği kabul etmezler, hayvanları kesmeyi haram sayarlar. Onları incitmezler ve etlerini, sütlerini yemezler. Hintlilerin büyük çoğunluğu sâbiidir. Bunlar âlemin ezeli olduğuna, ilk sebepten yani Allah'tan çıktığına inanırlar, yıldızlara taparlar, onların heykellerini yaparlar, her yıldızın tabiatına uygun kurbanlar takdim ederler. Bununla onların gücünü elde edip maddeler üzerine hâkim olmak isterler. Resimlere, heykellere Buda (put) derler.

[37] *Makâlâtü Ehli'l-Milel ve'n-Nihal* adlı kitabımızda anlattığımız gibi, onların yenilenme, yıldızların devirlerini tamamlama, yedi gezegenin hamel burcunda toplanma zamanlarında bütün yaratıkların (hayvanların, bitkilerin, madenlerin) yok olup yeniden var olduğuna dâir çeşitli görüşleri, ekolleri vardır.

[38] Hindistan'ın ülkemizden uzak olması, aramızda çeşitli ülkelerin bulunması sebebiyle bizde onlara ait az kitap vardır. Bize onların ilimlerinden az miktar ulaşmıştır, mezheplerini, inançlarını, âlimlerini az biliyoruz.

[39] Astronomi ilminde Hintlilerin üç meşhur ekolü vardır. Bunlar Sind-hind (Sind-hanta, yazarı Brahma-gupta), Arkand ve Argabhad ekolleridir. Gerçekte bize sadece Sind-hind metodu ulaşmıştır. İslam âlimlerinden bir grup bu metodu (mektebi) benimsemiş, bu metod üzere zîcler yazmışlardır. Muhammed b. İbrahim el-Fezârî (ö. 806), Habeş b. Abdullah el-Bağdâdî el-Hâsib (864'te sağ),

[٣٥] وبعد هذا، فإنهم أعلم الناس بصناعة الطبّ، وأبصرهم بقوى الأدوية، وطبائع المولّدات، وخواصّ الموجودات ولملوّكهم السير الفاضلة، والملكات المحمودّة، والسياسات الكاملة.

[٣٦] وأمّا العلم الإلهي، فهم مجمعون على التوحيد لله، سبحانه، والتنزيه له عن الإشارك به. ثمّ إنّهم مختلفون بعد ذلك في سائر أنواعه. فمنهم براهمة، ومنهم صابئة. فأما البراهمة، وهي فرقة قليلة العدد فيهم، شريفة النسب عندهم، فمنهم من يقول بحدوث العالم، ومنهم من يقول بأزليّته؛ إلا أنّهم مجمعون على إبطال النبوّات، وتحريم ذبح الحيوان، والمنع من إيلامه وأكل أبقائه. وأمّا الصابئة، وهي جمهور الهند ومعظمها، فإنّها تقول بأزل العالم، وأنّه معلول لذات علّة العلل، الّتي هي الباري، جلّ وعزّ، وتعظّم الكواكب، وتصور بها الصور، تمثّلها بها وتقرّب إليها بأنواع القرابين على حسب ما علموا من طبيعة كلّ كوكب منها؛ ليستجلبوا بذاك قواها ويصرفوا في العالم السفلي على اختيارهم تدابيرها، ويسمّون كلّ صورة من هذه الصور بدّا.

[٣٧] ولهم في أزمان العودة وأدوار الكواكب وأكوارها، وفساد جميع المولّدات من العناصر الأربعة عند كلّ اجتماع يكون للكواكب السبعة في رأس الحمل وفي عودة المولّدات في كلّ دور، آراء كثيرة ومذاهب مفترقة، على حسب ما بيّنا في كتابنا المؤلّف في مقالات أهل الملل والنحل.

[٣٨] ولبعد الهند من بلادنا، واعتراض الممالك بينهم وبيننا، قلّت عندنا تواليّهم، ولم يصل إلينا إلا طرف من علومهم، ولا وردت علينا إلا نبذ من مذاهبهم، ولا سمعنا إلا بالقليل من علمائهم.

[٣٩] فمن مذاهب الهند في علم النجوم: المذاهب الثلاثة المشهورة عنهم، وهي: مذهب السندهند، ومذهب الأرجبهد، ومذهب الأركند. ولم يصل إلينا على التحقيق إلا مذهب السندهند. وهو المذهب الّذي تقلّده جماعة من علماء الإسلام، وألّفوا فيه الزيجة؛ كمحمّد بن إبراهيم الفزاري، وحش بن عبد الله البغدادي،

٥

١٠

١٥

٢٠

Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi (ö. 850 civarı), İbnü'l-Âdemî diye tanınan Hüseyin b. Muhammed b. Humeyd (ö. 920 civarı) ve başkaları bu kişilerdendir.

[40] Sind-hind kelimesi “*ebedî*” manasına gelir. Hüseyin b. Muhammed el-Âdemî zîcinde böyle söyler.

[41] Sind-hind mektebine mensup olanlar der ki: “Her 4300000 senede, her 20.000.000 güneş senesinde yedi gezegen, apojeleri (evçleri), cevzeherleri (birinci felek yani felekleri) koç burcunun tepesinde bir araya gelirler. İki defa bir araya gelme arasındaki müddete âlemin (varlıkların) müddeti denir.” Zira onların söylediklerine göre, gezegenler, evçleri, cevzeherleri koç burcunun tepesinde toplanırsa yeryüzündeki bütün varlıklar mahvolur. Aşağıdaki (yerdeki) âlem uzun müddet harap hale gelir. Yıldızlar, evçler, cevzeherler burçlarda dağılır. Bu olay vuku bulunca âlem yeniden oluşmaya başlar, ilk haline döner. Onlara göre bu olay ile'l-ebed tekrarlanır. Yıldızlardan, evçlerden, cevzeherlerden her biri için bu müddet içinde devirler vuku bulur. Bu devirlere âlemin müddeti denir. Bu husustan *İslâhu Harekâti'n-Nücûm* adlı eserimde bahsettim.

[42] Argabhad ekolü mensupları da Sind-hind ekolü mensupları gibi düşünürler. Yalnız, âlemin müddeti (ömrü) konusunda onlardan ayrılırlar. Bu onlara göre yıldızların, evçlerinin, cevzeherlerinin koç burcunun tepesinde toplanması Sind-hind binlerinin bir kısmında (daha azında) vuku bulur. Argabhad'ın manası budur.

[43] Arkand ekolüne mensup olanlar yıldızların hareketleri, âlemin müddeti konularında adı geçen iki ekol mensuplarına itiraz ederler. Fakat düşüncelerini öğrenemedim.

[44] Hintlerin mûsikiye dair bilgileri *Nâfir* adlı kitap vasıtasıyla bize ulaşmıştır. Nâfir “*hikmetin meyvesi*” demektir. Bu kitapta mûsiki usulleri, nağmelerin hulâsası bulunmaktadır.

ومحمد بن موسى الخوارزمي، والحسين بن محمد بن حميد، المعروف بابن
الآدمي، وغيرهم.

[٤٠] وتفسير السندهند: «الدهر الداهر». كذلك حكى الحسين بن محمد
بن الآدمي في زيجه.

٥ [٤١] ويقول أصحاب السندهند: إنّ الكواكب السبعة، وأوجاتها، وجوزهراتها
تجتمع كلّها في رأس الحمل؛ خاصّة في كلّ أربعة آلاف ألف سنة وثلاثمائة
ألف ألف سنة وعشرين ألف ألف سنة شمسية. ويسمّون هذه المدة مدة العالم؛ لأنّهم
يزعمون: أنّ الكواكب، وأوجاتها، وجوزهراتها، متى اجتمعت في رأس الحمل، فسد
جميع المكونات في الأرض، وبقي العالم السفلي خراباً، دهرًا طويلاً، حتّى تتفرّق
١٠ الكواكب، والأوجات، والجوزهرات في البروج. فإذا كان ذلك بدء الكون وعادت
حالة العالم السفلي إلى الأمر الأوّل، هكذا أبدأ إلى غير غاية عندهم. ولكلّ واحد
من الكواكب، والأوجات، والجوزهرات أدوار ما في هذه المدة التي هي عندهم مدّة
العالم، قد ذكرتها في كتابي المؤلّف في إصلاح حركات النجوم.

[٤٢] وأمّا أصحاب الأرجبهد، فإنّهم وافقوا أصحاب السندهند؛ إلا في عدد مدّة
العالم. فإنّ مدّتهم التي ذكروا أنّ الكواكب، وأوجاتها، وجوزهراتها، تجتمع عندها في
١٥ رأس الحمل هي جزء من ألف من مدّة السندهند، وذلك عندهم تفسير الأرجبهد.

[٤٣] وأمّا أصحاب الأركند، فإنّهم خالفوا الفرقتين الأوليين في حركات الكواكب
وفي مدّة العالم، خلافاً لم تبلغني حقيقته.

[٤٤] ومما وصل إلينا من علومهم، في الموسيقى: الكتاب المسمّى بالهندية نافر
٢٠ وتفسيره: ثمار الحكمة. فيه من أصول اللحن وجوامع تأليف النغم.

[45] Hintlilerin ahlakı güzelleştirme, nefsi terbiye hususundaki kitaplarından *Kelîle ve Dimne* bize ulaşmıştır. Bu kitabı Fars hakimlerinden Berzuye Hindistan'dan Anuşirevan b. Kubad b. Fîruz'a getirmiş, Hintçe (Sanskritçe)'den Farsça (Pehleviçe)'ya çevirmiştir. İslam devrinde ise hatîb
 5 Abdullah b. el-Mukaffa` (ö. 759) bu eseri Farsça'dan Arapça'ya çevirmiştir. Konusu önemli, faydası çok bir kitaptır.

[46] Hintlilerin sayı ilimlerinden bize ulaşan ise hisâbü'l-ğubar (hint hesabı, sayılar hesabı)'dır. Bu hesabı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi ayrıntılı şekilde yazmıştır. Bu hesap tarzı; en kısa, en kullanışlı, en
 10 iyi anlaşılan, en güzel hesap metodudur. Hintlilerin zekâsını, yaratıcılığını, güzel icatlarını gösterir.

[47] Onların sağlam fikirlerinin, akıllarının, enteresan sanatlarının semeresini gösteren şeylerden biri satranç oyunudur. Hintliler bu oyunun hanelerinden oluşan katsayılardan rumuzlar, sırlar, bilgiler, tabiat dışı sırlar
 15 çıkarırlar. Bunları kullanarak, bir araya getirerek, enteresan düzenlemeler yaparak düşmanlardan, hilelerinden korunmak için faydalanırlar. Bunların büyük faydasını görürler.

[48] Onların âlem düşüncesini, feleklerin oluşumunu, yıldızların hareketlerini anlatan âlimlerinden biri Kanaka el-Hindî'dir. Ebû Ma'şar Ca'fer
 20 b. Muhammed el-Belhî (ö. 886) *Kitâbü'l-Ülûf* adlı eserinde bu âlimin astronomide Hintlilerin en büyük âlimi olduğunu söyler. Fakat bu zatın yaşadığı asra, hayatına dair bilgi bulamadım.³

[٤٥] ومما وصل إلينا من علومهم، في إصلاح الأخلاق، وتهذيب النفوس: كتاب كليلة ودمنة، الذي جلبه برزويه الحكيم الفارسي من الهند إلى أنوشروان بن قباد بن فيروز، ملك الفرس، وترجمه له من الهندية إلى الفارسية. ثم ترجمه في الإسلام، عبد الله بن المقفع الخطيب، من اللغة الفارسية إلى اللغة العربية، وهو كتاب شريف الغرض، جليل المنفعة. ٥

[٤٦] ومما وصل إلينا من علومهم في العدد: حساب الغبار، الذي بسطه أبو جعفر محمد بن موسى الخوارزمي، وهو أوجز حساب، وأصغره، وأقربه تناولاً، وأسهله مأخذاً وأبدعه تركيباً، يشهد للهند بذكاء الخواطر، وحسن التوليد، وبراعة الاختراع.

[٤٧] ومما وصل إلينا من نتائج فكرهم الصحيحة، ومولّدات عقولهم السليمة، وغرائب صنائعهم الفاضلة: الشطرنج. وللهند ممّا يتركّب من بيوتها من الأعداد المضاعفة رموز، وأسرار يعتقدونها، من تقدمه المعرفة وغوامض يتحلونها من القوى الخارجة عن الطبيعة. ولعمري! إنّ فيما يظهر عند استعمالها، ويبدو بتصريف قطعها من حسن التأليف، وعجيب الترتيب لغرضاً جليلاً ومقصداً فخماً لما في ذلك من التنبيه على وجوه التحرّز من الأعداء، والإشارة إلى صورة الحيلة في التخلّص من المكاره، وكفى بهذا فائدة جمّة وثمرّة نافعة. ١٥

[٤٨] وممّن بلغنا ذكره من علمائهم بهيئة العالم، وتركيب الأفلاك، وحركات النجوم كنكة الهندي. فإنّ أبا معشر جعفر بن محمد بن عمر البلخي ذكر في كتاب الألوّف: «إنّه المقدّم في علم النجوم عند جميع العلماء من الهند في سالف الدهر». ولم يبلغني تحديد عصره، ولا شيء من أخباره؛ غير ما ذكرنا عنه.

[İkinci Fasıl: Farslarda İlim]

[49] İlim sahibi milletlerin ikincisi Farslardır. Farslar en şerefli, en yüksek, ülkeleri en ortada ve en iyi iklimde olan, en siyasetçi hükümdarlara sahip olan bir millettir. Onlardan başka devleti çok uzun süren millet yoktur. Onların kendilerini bir arada tutan, onları düşmanlarına karşı koruyan, mazlumlarını zalimlerinden koruyan, devamlı ve düzenli şekilde onları faydalı yollara sevkeden hükümdarları vardır. Kuşaklar bu düzeni devam ettirirler.

[50] Sâid der ki: Milletlerin tarihleriyle ilgilenen âlimler Farsların ülkesi ve devleti konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Burası bu ihtilâfların yeri değildir. Bu konudan *Cevâmi'u Abbâri'l-Ümem mine'l-Arab ve'l-Acem* adlı kitabımızda bahsettik. Onların devletinin müddeti hakkında söylenen en sağlam söz şudur: Farslara göre insanların ilk atası Âdem'le aynı kişi olan Keyûmers'in hükümdarlığının başlangıcından ikinci devrin birinci hükümdarı Menûçeher'in hükümdarlığına kadar tam bin yıl geçmiştir. Menuçeher'in hükümdarlığından üçüncü devrin birinci hükümdarı Keykubad b. Rağ'ın hükümdarlığına kadar iki yüz yıla yakın zaman geçmiştir. Keykubad'ın hükümdarlığından dördüncü devir olan mülûkû't-tavâifin başlangıcına kadar yani İskenderin üçüncü devrin son hükümdârı Dârâ (Darios)'yı öldürmesine kadar bin yıl kadar geçmiştir. Mülûkû't-tavâif'in başlangıcından beşinci devrin yani Sâsânîlerin ilk hükümdarı Erdeşir b. Bâbek'e kadar 531 yıl geçmiştir. Erdeşir'in tahta çıkışından Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Hicrî 32/Milâdî 652 yılında Yezdigerd b. Şehriyâr'ın öldürülmesine ve Farsların devletinin sona ermesine kadar 433 yıl geçmiştir. Farsların devletinin toplam ömrü 3164 yıldır.⁴

[الفصل الثاني: العلم في الفرس]

[٤٩] وأمّا الأئمة الثانية وهي الفرس، فأهل الشرف الشامخ، والعزّ الباذخ، وأوسط الأمم داراً، وأشرفها إقليماً، وأسوسها ملوكاً، ولا نعلم أمة غيرهم دام لها الملك، وكانت لهم ملوك تجمعهم، ورؤوس تحامي عنهم من ناوهم، وتغالب بهم من عاداهم، وتدفع ظالمهم عن مظلومهم، وتحملهم من الأمور على ما فيه حظهم على اتصال ودوام ٥ وأحسن الثام وانتظام؛ يأخذ ذلك آخرهم عن أولهم، وغابريهم عن سالفهم.

[٥٠] قال صاعد: ولأهل العلم بتواريخ الأمم تنازع في مدة مملكة الفرس، ليس هذا موضع ذكره. وقد أتينا باختلافهم في ذلك في كتابنا في جوامع أخبار الأمم من العرب والعجم. وأصح ما قيل في ذلك: «إنّ من ابتداء ملك كيومرث بن أميم بن لاود بن سام بن نوح، أبي الفرس كلّها، الذي هو عندهم آدم أبو البشر، إلى ابتداء ملك منوشهر، أول ملوك الطبقة الثانية من ملوك الفرس، نحو ألف سنة كاملة. ومن ملك منوشهر إلى ابتداء ملك كيقباد بن رع، أول ملوك الطبقة الثالثة، من ملوك الفرس، قريباً من مائتي سنة. ومن ملك كيقباد إلى ابتداء ملوك الطوائف، وهي الطبقة الرابعة من ملوك الفرس؛ وذلك عند قتل الإسكندر لدارا بن دارا آخر ملوك الطبقة الثالثة من ملوك الفرس نحو ألف سنة. ومن أول ملوك الطوائف إلى ابتداء ملك أردشير بن بابك الساساني، أول ملوك بني ساسان؛ وهي الطبقة الخامسة من ملوك الفرس، خمس مائة سنة وإحدى وثلاثين سنة. ومن ابتداء ملك أردشير بن بابك إلى انقضاء دولة الفرس من الأرض؛ وذلك عند قتل يزدجرد بن شهريار، زمان خلافة عثمان بن عفان رضي الله عنه، في سنة اثنتين وثلاثين من الهجرة، أربع مائة سنة وثلاث وثلاثون سنة، فذلك ثلاثة آلاف ١٥ سنة، ومائة وأربع وستون سنة. ٢٠

[51] Kitabımızın konusu dışında olmasına rağmen onların devletin müddetinden bahsetmemiz bu devletin büyüklüğünü, önemini göstermek içindir. Bu ve benzeri önemlerinden dolayı onların hükümdarı anlattığımız gibi, “*hükümdarlar hükümdarı*” şeklinde anılmaya hak kazanmıştır.

[52] Fars hükümdarlarının en önemli özellikleri iyi ve güzel devlet idaresidir. Bilhassa Sâsânîler bu konuda önemlidir. Onların hükümdarları arasından eski asırlarda akıllı, iyi ahlâklı, dengeli, meşhur hükümdarlar çıkmıştır.

[53] Farsların özellikleri arasında tıp ilmine aşırı önem vermeleri, astronomiyi ve astrolojiyi iyi bilmeleri vardır. Onlar eskiden gözlemler yapmışlar, yıldızların hareketleri konusunda ekoller oluşturmuşlardır. Ebû Ma‘şar el-Belhî büyük zîcini onların ekolüne göre yazmıştır. Kitabında eserin eski Fars âlimleri ve diğer âlimlerin ekolü üzere yazıldığını söylemiştir. Bu zîcte Farslara göre âlemin (kâinatın) ömrünün Sind-hanta’nın verdiği müddetin on ikide biri yani 360.000 yıl olduğunu söylemiştir. Bu müddet yıldızların koç burcunda, evcsiz, cevzehersiz, bir araya gelme müddetidir. Ebû Ma‘şar el-Belhî bu ekolü över. “*Fars, Bâbil, Hint, Çin hesap âlimleri, astronomi ile uğraşan milletlerin çoğu, bilhassa Hint âlimlerinin en büyüğü Kanaka âlemin devirlerinin en doğrusunun Farsların devirleri olduğunu kabul ederler. Buna “âlemin yılları” derler.*” der. Eskiden beri astronomi ile uğraşanlar, devirleri “*âlemin yılları*” adıyla anarlar. Zamanımızdaki insanlar ise devirlere “*Fars halkının yılları*” derler.

[54] Astroloji ilmine dair Farsların önemli kitapları vardır. *Suvaru Derecâtî'l-Felek*, kitabı bunlardandır. Zerdüş’t’e nisbet edilir. Ayrıca, *Kitâbü't-Tefsir*, *Kitâbü Câmasb* da Farslarıdır. *Kitâbü Camasb* çok önemlidir.

[٥١] وإنّما ذكرنا مدّة ملكهم، وإن لم يكن من غرض هذا الكتاب، ليدلّ بذلك على فخامة شأنهم وعظم سلطانهم. ولهذا ومثله من سائر جلالتهن، استحق ملوكهم عند سائر الملوك أن يقال لهم: «ملوك الملوك»، على حسب ما قدّمنا قبل هذا.

[٥٢] وأعظم فضائل ملوك الفرس التي اشتهروا بها، حسن السياسة وجودة التدبير؛ لا سيّما ملوك بني ساسان منهم. فكان منهم ملوك لم يكن في سائر الأعصار وسالفها مثلهم راحة أحلام، وكرم سيرة، واعتدال مملكة، وبعد صيت.

[٥٣] ومن خواصّ الفرس عناية بالغة بصناعة الطبّ، ومعرفة ثاقبة بأحكام النجوم وبأثرها في العالم السفلي. وكانت لهم أرصاد للكواكب قديمة ومذاهب في حركاتها مختلفة. فمن ذلك، المذهب الذي ألف عليه أبو معشر جعفر بن محمد بن عمر البلخي، زيجه الكبير وذكر أنّه مذهب العلماء المتقدّمين من أهل فارس، وكثير من علماء سائر النواحي، وحكى أنّ مدّة العالم عندهم جزء من اثني عشر ألفاً من مدّة السند هند، وذلك ثلاث مائة ألف سنة وستون ألف سنة، وأنّ هذه المدّة عندهم هي المدّة التي تجتمع فيها أوساط الكواكب، خاصّة في رأس الحمل، من غير أن يكون معها أوجاتها، وجوزهراتها. وأثنى أبو معشر على هذا المذهب وقال: إنّ أهل الحساب من فارس، وبابل، والهند، والصين، وأكثر الأمم ممّن كانت له معرفة بصناعة النجوم، وخاصة كنكة الهندي، المقدّم عند جميع العلماء من أهل الهند في سائر الدهور، مجمعون على أنّ أصحّ الأدوار أدوار هذه الفرقة وكانوا يسمّونها «سني العالم»، وبهذا الاسم كانت تسمّيها الأمم الخالية من أهل هذه الصناعة على قديم الدهور، فأما أهل زماننا فإنّهم يسمّونها «سني أهل فارس».

[٥٤] وللفرس كتب جليّة في أحكام النجوم. منها: كتاب صور درجات الفلك، ينسب إلى زرادشت، وكتاب التفسير، وكتاب جاماسب، وهو جليل جدّاً.

[55] Bazı tarihçiler Farsların başlangıçta Nûh dininde Allah'ın birliğine inandıklarını, Farsların üçüncü kralı Tahmûres zamanında Buda gelinceye kadar muvahhid olarak kaldıklarını, Tahmûres'in sâbiîlik olan Buda dinini kabul edip Farsları bu dine inanmaya zorladığını, Farsların mecûsî oluncaya kadar 1800 yıl Buda dinine inandıklarını söylerler.

[56] Farsların mecûsîliği kabulünün sebebi şudur. Güştasib zamanında saltanatının otuzuncu yılında Zerdüşt denen zat ortaya çıktı. İnsanları mecûsîliğe, ateşe ve diğer nurlara tapmaya, âlemin nur (aydınlık) ve karanlıktan yaratıldığına, onlara göre yaratıcı olan beş kadîm şeye yâni İblis (Şeytan), madde, zaman, mekân ve mecûsî dinine ait diğer şeylere inanmaya davet etti. Güştasib onun dinini kabul etti. Farslarla savaştı, onlar da ona boyun eğdiler. Sâbiîliği bıraktılar. Zerdüşt'ün Allah tarafından gönderilmiş peygamber olduğuna inandılar. Hz. Ömer onların devletini sarsıncaya, merkezleri Medâin'i alıp, onları Irak ve oraya bitişen yerlerden Horasan'a kovuncaya kadar 1300 yıla yakın mecûsî kaldılar.

[57] Sonra Hz. Osman onların kalıntılarını sildi, süpürdü, son hükümdarları Yezdigerd b. Şehriyâr'ı Hicrî 32/Mîlâdî 653 yılında öldürdü. Farslardan çok kişi Müslümanlarla yaptıkları Kadisiye, Celûlâ, Nihâvend savaşlarında ve diğer savaşlarda öldüler. Bir kısmı Müslüman oldu. Kalanları zamanımıza kadar mecûsî dininde kaldılar. Yahudiler, Hristiyanlar gibi cizye vererek Irak, Ahvaz, Fars, Isfahan, Horasan ve diğer eski Fars ülkelerinde zimmî statüsünde yaşıyorlar.

[٥٥] وذكر بعض علماء الأخبار: أنَّ الفرس في أوَّل أمرها كانت موحَّدة على دين نوح، إلى أن أتى بوداسف المشرقي إلى طهمورث، ثالث ملوك الفرس، بمذهب الحنفاء، وهم الصابئون، فقبله منه وقسر الفرس على التشرُّع به، فاعتقدوه نحواً من ألف سنة وثمانين سنة؛ إلى أن تمجَّسوا جميعاً.

٥ [٥٦] وكان سبب تمجَّسهم أنَّ زرادشت الفارسي ظهر في زمان فستاسب، ملك الفرس، لثلاثين سنة خلت من ملكه، ودعا إلى دين المجوسية: من تعظيم النَّار، وسائر الأنوار، والقول بتركيب العالم من النور، والظَّلام، واعتقاد القدماء الخمسة، التي هي عندهم البارئ تعالى عمّا يقولون، وإبليس، والهيولة، والزمان، والمكان؛ وغير ذلك من شريعة المجوسية. فقبل ذلك منه فستاسب وقام بدينه وقاتل الفرس عليه حتَّى انقادوا جميعاً إليه، ورفضوا دين الصابئة، واعتقدوا بزرادشت نبياً مرسلًا من عند الله، إليهم، ولم يزلوا على دينه، وملَّته، وملتزمين لشريعته، قريباً من ألف سنة وثلاث مائة سنة، إلى أن ضعُض ملكهم عمر بن الخطَّاب، ﷺ، واحتوى على المدائن، قاعدة عزَّهم وملكهم، وطردهم عن بلاد العراق، وما يتَّصل بها إلى بلاد خراسان.

١٥ [٥٧] ثمَّ استأصل بقية ملكهم عثمان بن عفَّان وقتل يزدجرد بن شهریار، آخر ملوكهم، في خلافته وذلك في سنة اثنتين وثلاثين من الهجرة. وباد منهم خلق كثير في الحروب الواقعة بينهم وبين المسلمين في يوم القادسية، ويوم جلولاء، ويوم نهاوند، وغيرها. وأسلم منهم جماعة، وبقيت بقيتهم على دين المجوسية إلى الآن أهل ذمَّة كذمَّة اليهود، والنصارى؛ بالعراق، والأهواز، وبلاد فارس، و أصبهان وخراسان، وغيرها من مملكة الفرس قبل الإسلام.

[Üçüncü Fasıl: Keldânîlerde İlim]

[58] İlim sahibi üçüncü millet ise Keldânîlerdir. Onlar reisliği eski, şerefli hükümdarları olan bir millettir. Müstebid Nemrudlar onların hükümdarlarıydı. Bu hükümdarların ilki Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği, Müceddel'i kuran Nemrud b. Kûş b. Ham'dır. Kur'ân'da "*Onlar kendileri için bir hile (çare) yaptılar. Allah onların yaptıklarını (Müceddel'i) kökünden söktü, Tavanı üzerlerine çöktü. Ummadıkları yönden başlarına azab geldi.*"⁵ der.

[59] İbn Ziddümeine denen *Serâirü'l-Hikme, el-İklîl* ve başka kitapların yazarı Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yâkub el-Hemdânî (ö. 945) "İlim sahiplerinin anlattıklarına göre Müceddel 5000 zirâ (2500 m.) yüksekliğindeydi. Genişliği 1500 zirâ idi." der.

[60] Bâbilliler, Nemrud'un Sarh'ı kuran⁶ kişi ve Tûfan'dan sonra yeryüzünün ilk hükümdarı olduğunu söylerler.

[61] Keldânîlerin hükümdarları arasında Sarh'ın kurucusu İbrahim Peygamber devrindeki Kenan b. Senharib b. Büyük Nemrud vardır.

[62] Bu nemrudlar arasında Küçük Nemrud b. Kenan'ın oğullarından Buhtunnasr (Nabukadonasar) b. Fîrûzâdân b. Senharib (ö. M.Ö. 561) vardır. Bu hükümdar Benû İsrâîl ülkesine sefer yapmış, onlardan çok sayıda kişiyi öldürmüş, kalanlarını esir almıştır. Mısır'a da sefer yapmış, orayı fetih etmiş, birçok ülkeye korku salmıştır. Farslar ortaya çıkıncaya kadar Buhtunnasr'ın devleti ve Keldânîler ülkesi devam etmiş. Nihayet, Farslar onları yenip çoğunu mahvetmiş; izleri, adları kalmamıştır.

[63] Keldânîler arasından teknik mesleklerde, ri'yâzî (matematik) bilimlerde, metafizik konusunda büyük âlimler, düşünürler çıkmıştır. Onlar yıldızları gözlemlemişler, feleğin (göğün) sırlarını incelemişler, yıldızların tabiatlarını (özelliklerini), astrolojik hükümlerini, eşyanın özelliklerini, güçlerini öğrenmişlerdir.

[الفصل الثالث: العلم عند الكلدان]

[٥٨] وأما الأمة الثالثة، وهم الكلدانيون، فكانت أمة قديمة الرئاسة، نبهة الملوك. كان منهم النماردة الجابرة، الذين كان أولهم النمروذ بن كوش بن حام، باني المجدل، الذي ذكره الله، تعالى، في القرآن فقال: ﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَآتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾.

[٥٩] وحكى أبو محمد الحسن بن أحمد بن يعقوب الهمداني، المعروف بابن ذي الدمينه، صاحب كتاب سرائر الحكمة، والإكليل، وغيرهما: أن ارتفاع سمك المجدل كان فيما ذكر أهل العلم خمسة آلاف ذراع، وكان عرضه ألفاً وخمسة مائة ذراع.

[٦٠] ويزعم البابليون: أن هذا النمروذ البابلي، باني الصرح، كان أول ملوك الأرض بعد الطوفان.

[٦١] وكان منهم، نمروذ إبراهيم وهو النمروذ بن كنعان بن سنحاريب بن النمروذ الأكبر، صاحب الصرح وبانيه.

[٦٢] وكان منهم بخت نصر بن فيروزادان بن سنحاريب من ولد النمروذ الأصغر بن كنعان، الذي غزا بني إسرائيل، وقتل منهم خلقاً عظيماً، وسبى بقيتهم، وغزا مصر، وافتتحها؛ ورّوع كثيراً من البلاد، ولم يزل ملك بخت نصر وجميع بلاد الكلدانيين إلى أن ظهر عليهم الفرس، وغلبوهم على مملكتهم، وبادوا كثيراً منهم، فدرست أخبارهم، وطمست آثارهم.

[٦٣] وكان من الكلدانيين علماء جلة، وحكماء وفضلاء يتوسعون في فنون المعارف من المهن التعليمية، والعلوم الرياضية، والإلهية وكانت لهم عناية بأرصاد الكواكب، وتحقق بعلم أسرار الفلك، ومعرفة مشهورة بطبائع النجوم، وأحكامها وخواص المولّدات، وقواها؛

Onlar dünyanın batısındaki milletlere yıldızların güçlerini kullanmak, tabiatlarını ortaya koymak, uygun çeşitli kanunlarla bu yıldızların ışıklarının yeryüzüne ulaşmasını incelemek için makedleri nasıl kullanacaklarına dair yol göstermişlerdir. Onlardan tılsımlar inşası v.s. gibi sihir sanatı konusunda enteresan işler, faydalı neticeler ortaya çıkmıştır.

[64] Keldânîlerin en meşhur ve en büyük âlimi Hermes el-Bâbilî'dir.⁷ Yunan filozof Sokrat zamanında yaşamıştır.

[65] Ebû Ma'sar Ca'fer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî *Kitâbü'l-Ülûf*'ta, Hermes'in eskilerin astronomi, astroloji ve felsefe konularında tahrif edilmiş çok sayıda kitabını düzeltmiş, çeşitli ilimlere dair eserler yazmış olduğunu söyler.

[66] Ebu Ma'sar "Hermes adını taşıyanlar bir grup teşkil eder. Birincisi İbrânîlerin Ahnuh dedikleri Tûfan'dan önce yaşayan Hermes'tir. İdris Peygamberle aynı kişidir. Tûfandan sonra marifet ve temyiz sahibi Hermes'ler geldi. İçlerinde ikisi öne çıktı. Birincisi bahsettiğimiz Bâbilli Hermes, ikincisi Pythagoras'ın talebesi Mısırlı Hermes'tir.

[67] Sâid der ki, "Bize, Hermes el-Bâbilî'nin ekolünden onun büyük bir âlim olduğunu gösteren haberler ulaştı. Bunlardan biri yıldızların ışıklarının yönü, diğeri feleğin hanelerinin düzenlenmesi konusundadır. *Kitâbü't-Tûl*, *Kitâbü'l-Arz*, *Kitâbü Kazîbi'z-Zeheb* onun astroloji ile ilgili eserlerindendir.

[68] Hermes'ten sonraki Keldânî âlimlerinden biri *Kitâbü Esrâri'n-Nü-cûm fî Ma'rifeti'l-Milel ve'd-Düvel ve'l-Melâhim* adlı eserlerin yazarı İberhos (Hipparkhos)'tur.⁸

[69] Keldânîlerin âlimleri arasında *Kitâbü's-Suvar*, tehavil ve mevâlide el-nücûma (yaratıklara) dair *Kitâbü'l-Pezîdec* sahibi Valis (Valens) vardır. Valis aynı zamanda kraldı.⁹

[70] Bu âlimlerden biri diğeri Stephan el-Bâbilî idi. Bu zatın astrolojiye dair önemli bir kitabı bulunur. Bu zat, Şuayb Peygamberin adamlarındandı.

وهم نهجوا لأهل الشقّ الغربي من معمور الأرض، الطريق إلى تدبير الهياكل لاستجلاب قوى الكواكب وإظهار طبائعها، وطرح شعاعاتها عليها بأنواع القوانين الموافقة لها وضروب التدابير المخطوطة لها. فظهرت منهم الأفاعيل الغريبة، والنتائج الشريفة، من إنشاء الطلسمات، وغيرها من صناعة السحر.

٥ [٦٤] وأشهر علمائهم عندنا، وأجلهم: هرمس البابلي، وكان في عهد سقراط الفيلسوف اليوناني.

[٦٥] وذكر عنه أبو معشر جعفر بن محمد بن عمر البلخي في كتاب الألوّف: أنّه هو الذي صحّح كثيرًا من كتب الأوائل في علم النجوم، وغيره من أصناف الفلسفة ممّا كان فسد، وأنّه صنّف كتبًا كثيرة في علوم شتى.

١٠ [٦٦] قال أبو معشر: الهرامس جماعة: أولهم الذي كان قبل الطوفان، الذي يزعم العبرانيون أنّه خنوخ النبيّ، وهو إدريس، وكان بعد الطوفان منهم عدّة ذوو معرفة وتمييز، وكان المقدّم منهم اثنان: أحدهما البابلي الذي ذكرنا، والآخر تلميذ فيثاغورس الحكيم، وكان من سكّان مصر.

[٦٧] قال صاعد: وقد وصل إلينا من مذاهب هرمس البابلي ما دلّ على تقدّمه في العلم. من ذلك مذهبه في مطارح شعاعات الكواكب، ومذهبه في تسوية بيوت الفلك، ومن ذلك كتبه في أحكام النجوم؛ مثل كتاب الطول، وكتاب العرض، وكتاب قضيب الذهب.

١٥ [٦٨] ومن علماء الكلدانيين بعد هرمس، أبرخس صاحب كتاب أسرار النجوم في معرفة الملل والدول والملاحم.

[٦٩] ومنهم واليس، صاحب كتاب الصور وصاحب كتاب [البزیدج] المؤلّف في المواليد وتحاويلها والمدخل إلى ذلك. وكان ملكًا.

٢٠ [٧٠] ومنهم إصطفي البابلي، له كتاب جليل في أحكام النجوم. وكان عند شعيب النبيّ.

[71] Bâbillilerden bize yıldızların hareketleri, feleğin şekli hakkında ayrıntılı bilgi gelmemiştir. Batlamyus (Pytolemaios)'un *Kitâbü'l-Macastî*'de naklettiklerinden başka onlara dair gözlem bilgileri yoktur. Batlamyus yörüngesi düzgün olmayan yıldızların hareketlerinin tashihi konusunda Yunanlıların itimad edilir gözlemlerini bulamadığı için onların bilgilerinden faydalanmaya mecbur kalmıştır.

[Dördüncü Fası: Yunanlılarda İlim]

[72] İlim sahibi dördüncü millet Yunanlılardır. Yunanlılar milletler arasında büyük değere sahip, her tarafta meşhur, hükümdarları her iklimde büyük bir millettir.

[73] Onların hükümdarlarından biri Dârâ'nın ülkesine gaza yapan, onun tahtını yıkan, ülkesini parçalayan, topluluğunu dağıtan ve Zülkarneyn diye tanınan Makedonyalı İskender b. Philippe (ö. M. Ö. 323)'tir. Sonra Dârâ'nın ülkesini aşip Hint, Türk, Çin ülkeleri gibi daha doğudaki hükümdarlar üzerine yürümüş, bazılarını yenmiş, hepsi ona boyun eğmiş, kıymetli hediyeler takdim etmişler ve bol haraç vermişlerdir. Hint ülkesinin en uzak köşelerinde, Çin hudutlarında, diğer doğu ülkelerinde dolaşmış, bütün yeryüzündeki hükümdarlar ona itaat etmişler, onun yeryüzünün reisi olduğunu kabul etmişlerdir.

[74] Ondan sonra Yunan hükümdarlarından Batlamyuslar (Batâlise) denen bir grup gelmiştir. (Batâlise'nin tekili Batlamyus'tur.) Ülkeler ve halklar onlara boyun eğmiştir. Onların devleti Romalılara yenilmelerine kadar sürmüştür. Romalılara yenilmeleriyle Roma Devleti'ne katılmıştır. Farsların Bâbillileri yendiği ve iki ülkeyi Fars memleketi yaptıkları gibi Romalılar da iki ülkeyi (Roma ve Yunan ülkelerini) birleştirmişlerdir.

[٧١] ولم يصل إلينا من مذاهب البابليين في حركات النجوم، وصورة هيئة الفلك مذهب مستقصى، ولا جملة كافية، ولا عندنا من آرائهم في ذلك، ولا من أرسادهم غير الأرساد التي نقلها عنهم بطليموس اليوناني القلوذي في كتاب المجسطي، فإنه اضطرَّ إليها في تصحيح حركات النجوم المتحيّرة؛ إذ لم يجد لأصحابه اليونانيين في ذلك أرساداً يثق بها.

الفصل الرابع: العلم في اليونان

[٧٢] وأما الأمة الرابعة، وهي اليونانيون، فكانت أمة عظيمة القدر في الأمم، طائفة الذكر في الآفاق، فخمة الملوك عند جميع أهل الأقاليم.

[٧٣] منهم الإسكندر بن فيلفوس المقدوني، المعروف بذي القرنين، الذي غزا دارا بن دارا، ملك الفرس في عقر داره. فثَلَّ عرشه، ومزَّق ملكه، وفرَّق جمعه، ثم تخطّاه قاصداً إلى ملوك المشرق من الهند، والترك، والصين؛ فتغلَّب على بعضهم، وانقاد له جميعهم، وتلقوه بالهدايا الفخمة، واستكفوه بالأتاوات الجزلة، ولم يزل متردداً في أقاصي الهند، وتخوم الصين، وسائر أكناف المشرق؛ حتّى أجمع ملوك الأرض طرّاً على الطاعة لسلطانه، والخضوع لعزّته، والإقرار بأنّه ملك الأقاليم، والاعتراف بأنّه رئيس الأرض.

[٧٤] وكان بعده من الملوك اليونانيين جماعة يعرفون بالبطالسة، واحدهم بطليموس، دانت لهم الممالك، وذلت لهم الرقاب. ولم يزل ملكهم متّصلاً إلى أن غلبتهم عليه الروم، فانقرض ملكهم من الأرض، وانتظمت مملكتهم مع مملكة الروم؛ فصارت مملكة واحدة رومية، كما فعلت الفرس لمملكة البابليين؛ حين استولت عليها وصيرت المملكتين مملكة واحدة فارسية.

[75] Yunanlıların ülkesi yeryüzünün kuzey batısındaydı. Güneyden Akdeniz, Şam, el-Cezîre (Yukarı Mezopotamya), kuzeyden Alanlar ülkesi, hizasındaki kuzey ülkeleri, Batıdan merkezi Roma olan Almanya, doğudan Ermeniyeye, Babülebvâb, Yunanlıların ülkesinden olan ve Akdeniz ile Karadeniz arasında uzanan haliçle çevriliydi. Büyük çoğunluğu doğuda, az kısmı batıdaydı.

[76] Yunanlıların diline Grekçe denir, en geniş, en büyük dillerdendir.

[77] Yunanlıların büyük çoğunluğu sâbiî idi, yıldızları ulularlar, putlara taparlardı. Onların âlimlerine filozof denirdi. Bu kelime “*hikmeti seven*” anlamına gelir.

[78] Yunanlı filozoflar riyâziye (matematik), mantık, tabii bilimler, metafizik, ev, şehir ve devlet idaresi gibi felsefenin her sahasıyla uğraştıkları için insanların en üst tabakasını oluşturuyorlardı.

[79]Yunanlılara göre bu filozofların en büyükleri beştir: Empedokles, Pythagoras, Sokrat, Eflâtun, Aristoteles b. Nikomahos’tur. Yunanlılara göre bu beş kişi, filozof sıfatına lâyık kişilerdir.

[80] Empedokles,¹⁰ tarihçilerin söylediklerine göre Dâvud Peygamber zamanında yaşamış, hikmeti (felsefeyi) Şam’da Lokman Hekim’den öğrenmiştir. Sonra ülkesine Yunanlıların yanına dönmüş, âlemin yaratılışı, yeniden dirilme hakkında zâhiren tenkit edilir sözler sarfetmiş, bazıları onu dinlememiştir. Onun felsefesini benimseyen bir grup bâtinî, onun felsefî rumuzlarını çok az kişinin anlayabileceğini söylerler. Kurtuba halkından Muhammed b. Abdullah b. Meserre el-Cebelî el-Bâtinî (ö. 931) onun felsefesine düşküncü, onun eserlerini devamlı okurdu.

[٧٥] وكانت بلاد اليونانيين في الرّبع المغربي الشمالي من الأرض، ويحدّها من جهة الجنوب: البحر الرومي، والثغور الشامية، والثغور الجزرية؛ ومن جهة الشمال: بلاد اللان، وما حاذاها من ممالك الشمال؛ ومن جهة المغرب: تخوم بلاد أمانية التي قاعدتها مدينة رومية؛ ومن جهة المشرق: تخوم بلاد أرمينية، والباب و الأبواب، والخليج المعترض ما بين بحر الروم، وبحر نيّطش الشمالي بوسط بلاد اليونانيين، فيصير القسم الأعظم منها في حيّز المشرق منه، والقسم الأصغر منها في حيّز المغرب منه.

[٧٦] ولغة اليونانيين تسمّى الإغريقية، وهي من أوسع اللّغات وأجلّها.

[٧٧] وكانت عامّة اليونانيين صابئة، معظّمة للكواكب، دائبة لعبادة الأصنام. وكان علماؤهم يسمّون «فلاسفة»، واحدهم فيلسوف؛ وهو اسم، معناه باللغة اليونانية: «محبّ الحكمة».

[٧٨] وفلاسفة اليونان من أرفع النّاس طبقة، وأجلّ أهل العلم منزلة؛ لما ظهر منهم من الاعتناء الصحيح بفنون الحكمة من العلوم الرياضية، والمنطقية، والمعارف الطبيعية، والإلهية، والسياسات المنزلية، والمدنية.

[٧٩] وأعظم هؤلاء الفلاسفة قدراً عند اليونانيين خمسة: فأولهم زماناً بندقليس، ثمّ فيثاغورس، ثمّ سقراط، ثمّ أفلاطون، ثمّ أرسطوطاليس بن نيقوماخوس. هؤلاء الخمسة هم المجمع على استحقاقهم اسم الحكمة عند اليونانيين.

[٨٠] فأما بندقليس، فكان في زمان داود، عليه السلام، على ما ذكره العلماء بتواريخ الأمم. وكان أخذ الحكمة عن لقمان الحكيم بالشام، ثمّ انصرف إلى بلاد اليونانيين، فتكلّم في خلقه العالم بأشياء تقدح ظواهرها في أمر المعاد، فهجره لذلك بعضهم. وطائفة من الباطنية تنتمي إلى حكمته، وتزعم أنّ له رموزاً قلّما يوقف عليها. وكان محمّد بن عبد الله بن مسرة الجبلي الباطني من أهل قرطبة كلفاً بفلسفته، دؤوباً على دراستها.

[81] Empedokles, Allah'ın sıfatlarını birleştiren ve hepsinin aynı sonuca götürdüğünü söyleyen ilk kişidir. Her ne kadar Allah; ilim, mükemmellik, kudret vasıflarıyla vasıflandırılrsa da o, bu isimlerin delalet ettiği sıfatlarla vasıflı değildir. (Yani bunlar zatından ayrı değildir.) Gerçek bir, O'dur. Diğer varlıkların aksine hiçbir şekilde çok olmaz. Zira âlemin birliği çoğalmaya uğrar. Bu çoğalma ya parçalarıyla ya manalarıyla ya benzerleriyle olur. Allah'ın zâtı bütün bunlardan münezzehtir. Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl el-Allâf el-Basrî (ö. 850) Allah'ın sıfatları konusunda bu mezhebi (ekölü) benimser.

[82] Pythagoras, Empedokles'ten epeyce zaman sonra yaşadı. Felsefeyi Mısır'da Süleyman b. Dâvud Peygamberden öğrendi. Bu sırada İbrânîler, Şam'dan Mısır'a girmişlerdi. Pythagoras, Süleyman Peygamber gelmeden Mısırlılardan geometriyi öğrenmişti. Sonra Yunanistan'a döndü. Geometri, tabiat ve din ilimlerini Yunanlıların ülkesine getirdi. Zekâsıyla mûsiki ilmini icad etti, onu matematik kurallara bağladı, mûsikiyi icad ederken peygamberlik nurundan faydalandığını söyledi.

[83] Pythagoras'ın âlemin düzenine, sayıların özelliklerine ve mertebelerine göre tertibi hakkında enteresan rumuzları, düşünceleri vardır. Onun yeniden dirilmek, tabii âlemin üstünde ruhânî bir âlem olduğu konusunda Empedokles'in düşüncelerine yakın düşünceleri bulunur. Ona göre akıl, ruhânî âlemin güzelliğini anlayamaz. Sadece temiz kişiler onu arzular. Her insan güzel yaratılmıştır, benliği kibirden, riyadan, hasedden, diğer cismanî arzulardan uzak durmak ister. Ruhânî âleme ulaşmak, onun ilahî hikmetlerini anlamak ister. Bundan dolayı, işitme duygusuna gelen mûsiki nağmeleri gibi lezzet veren şeyler bu sırada ona kendiliğinden gelir. Bunları elde etmek için çaba harcamaz. Pythagoras'ın aritmetik, mûsiki ve başka konularda eserleri vardır.

[٨١] وبندقليس أول من ذهب إلى الجمع بين معاني صفات الله، تعالى، وأنها كلها تؤدي إلى شيء واحد، وأنه إن وصف بالعلم، والجودة والقدرة فليس هو ذا معان متميزة تختص بهذه الأسماء المختلفة؛ بل هو الواحد بالحقيقة، لا يتكثر بوجه ما أصلاً، بخلاف سائر الموجودات؛ فإنّ الوجدانيات العالمية معرضة للتكثير، إمّا بأجزائها، وإمّا بمعانيها، وإمّا بنظائرها، وذات البارئ متعالية عن هذا كله. وإلى هذا المذهب في الصفات ذهب أبو الهذيل، محمد بن الهذيل العلاف البصري.

[٨٢] وأمّا فيثاغورس، فكان بندقليس بزمان. وأخذ الحكمة عن أصحاب سليمان بن داود بمصر، حين دخلوا إليها من بلاد الشام. وقد كان أخذ الهندسة قبلهم عن المصريين، ثمّ رجع إلى بلاد يونان، وأدخل عندهم علم الهندسة، وعلم الطبيعة، وعلم الدين. واستخرج بذكائه علم الألحان، وتألّف النغم، وأوقعها تحت النسب العددية، وادّعى أنّه استفاد ذلك من مشكاة النبوة.

[٨٣] وله في نضد العالم، وترتيبه على خواصّ العدد، ومراتبه رموز عجيبة، وأغراض بعيدة. وله في شأن المعاد مذاهب قارب فيها بندقليس: من أنّ فوق عالم الطبيعة عالماً روحانياً نورانياً، لا يدرك العقل حسنه وبهائه، وأنّ الأنفس الزكية تشاق إليه، وأنّ كلّ إنسان أحسن تقويم نفسه بالتبرؤ من العجب والتجبر، والرياء، والحسد، وغيرها من الشهوات الجسدانية، فقد صار أهلاً أن يلحق بالعالم الروحاني، ويطلع على ما يشاء من جواهره من الحكمة الإلهية؛ ولذا الأشياء الملمدة تأتيه حينئذٍ إرسالاً، كالألحان الموسيقية الآتية إلى حاسة السمع، فلا يحتاج أن يتكلّف لها طلباً. ولفيثاغورس تواليف شريفة في الأرثماطقي، والموسيقى، وغير ذلك.

[84] Sokrat (ö. M.Ö. 399)'a gelince, bu zat Pythagoras'ın talebelerinden-
dendi. Felsefeden sadece metafiziği öğrenmiş, dünya nimetlerinden yüz çe-
virmiş, Yunanlıların aksine putlara ibadet etmenin aleyhinde bulunmuştur.
Bu konuda onların reislerine karşı deliller ileri sürmüştür. Halkı onun aley-
hine kışkırtmışlar, hükümdarlarını onu öldürmeye mecbur bırakmışlardır.
Hükümdar onlara yaranmak için onu hapse atmış, onunla arasında geçen
münakaşalardan sonra hükümdar ona zehir içirmek zorunda kalmıştır.

[85] Onun değerli vasiyetleri, edebî sözleri, meşhur hikmetleri, Allah'ın
sıfatları konusunda Pythagoras'ın, Empedokles'in görüşlerine benzer görüş-
leri vardır. Fakat yeniden dirilme konusundaki görüşleri zayıf, saf felsefeden
uzak, sağlam mezheplere aykırıdır.

[86] Eflâtun (ö. M.Ö. 347)'a gelince, bu zat Sokrat'la beraber Pythago-
ras'tan dersler aldı. Ancak, Sokrat'ın ölümünden sonra meşhur oldu. İlimle
uğraşan asil bir aileden geliyordu. Felsefe (ilmin)'nin bütün dallarıyla uğraş-
tı, çok sayıda meşhur kitap yazdı. Kitaplarında rumuzlu, muğlak bir üslup
kullandı. Çeşitli talebeler yetiştirdi. Gezinerek felsefe dersi verirdi. Bu yüz-
den o ve öğrencilerine Meşşâîler (Yürüyenler) denir. Ömrünün sonlarında
öğretimi, ders vermeyi talebelerinden bilgili kişilere devretti. İnsanlardan
uzaklaştı, kendini Allah'a ibadete verdi.

[87] Onun eserlerinden biri ruh (nefs) hakkında yazdığı *Fedan Kitabı*'dır.
Bundan başka siyaset-şehir idaresi hakkında *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, ilahî
âlem olan üç aklın mertebeleri; rablık, akıl, nefis âlemleri hakkında *Timavs
er-Rûhânî*, tabiat âleminin oluşumu hakkında *Timavs et-Tabîî* adlı eserleri
vardır. Son iki kitabı talebesi Timavs'a yazmıştır.

[88] Aristoteles'e (ö. M.Ö. 322) gelince, ona Aristoteles b. Nikomahos el-
Cehrâşinî el-Fisagorî denir. Nikomahos "*hasmı kahreden*" demektir. Aristoteles
"*fazileti tam*" demektir. Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî böyle nakleder.

[٨٤] وأما سقراط، فكان من تلاميذ فيثاغورس، واقتصر من الفلسفة على العلوم الإلهية، وأعرض عن ملاذ الدنيا، ورفضها، وأعلن بمخالفة اليونانيين في عبادتهم الأصنام، وقابل رؤساءهم بالحجج، والأدلة؛ فتوروا العامة عليه واضطروا ملكهم إلى قتله، فأودعه الملك الحبس تحمداً إليهم ثم سقاه السم تفادياً من شرهم، بعد مناظرات جرت له مع الملك محفوظة.

[٨٥] وله وصايا شريفة، وآداب فاضلة، وحكم مشهورة، ومذاهب في الصفات قريبة من مذاهب فيثاغورس، وبندقليس؛ إلا أن له في شأن المعاد آراء ضعيفة، بعيدة عن محض الفلسفة، خارجة عن المذاهب المحققة.

[٨٦] وأما أفلاطون، فشارك سقراط في الأخذ عن فيثاغورس؛ إلا أنه لم يشتهر بالحكمة إلا من بعد سقراط. وكان شريف النسب من بيت علم. واحتوى على جميع فنون الفلسفة، وصنف كتباً كثيرة مشهورة في ضروب الحكمة، ذهب فيها إلى الرمز والإغلاق، وخرج جماعة من التلاميذ، وكان يعلم الفلسفة وهو ماش فعرف هو وتلاميذه بالمشائين. وفوض التعليم والمدارسة في آخر عمره إلى ذوي البراعة من أصحابه، وتخلّى عن الناس، وتجرّد لعبادة ربه.

[٨٧] فمن كتبه المشهورة: كتاب فادن في النفس؛ وكتاب السياسة المدنية؛ وطيماوس الروحاني في ترتيب العوالم الثلاثة العقلية التي هي عالم الربوبية، وعالم العقل، وعالم النفس؛ وكتاب طيماوس الطبيعي، في تركيب عالم الطبيعة، كتب هذين الكتابين إلى تلميذ له يسمّى: طيماوس.

[٨٨] وأما أرسطوطاليس، فهو أرسطوطاليس بن نيقوماخوس الجهراشني الفيثاغوري. وتفسير نيقوماخوس: «قاهر الخصم»، وتفسير أرسطوطاليس: «تامّ الفضيلة»؛ حكى ذلك أبو الحسن علي بن الحسين المسعودي.

[89] Nikomahos, Pythagoras ekolüne mensuptu. Aritmetiğe dair meşhur kitapları vardır. Oğlu Aristo ise Eflâtun'un öğrencisiydi. Dediklerine göre yirmi yıl ondan okumuştur. Eflâtun onu diğer öğrencilerinden üstün tutardı. Ona "akıl" derdi. Yunanlıların felsefesi Aristo ile sona erer. Aristo onların son filozofu, âlimlerinin efendisidir. Burhan (delil getirme) sanatını diğer mantık sanatlarından bağımsız hale getirmiş, onun üç şeklini anlatmış, burhanı teorik ilimlerin aleti haline getirmiş, "*mantık sahibi*" adıyla anılmıştır.

[90] Aristo'nun bütün felsefî ilimlerde kapsamlı, kapsamsız kitapları vardır. Kapsamsız kitapları risâleleridir; bunlar tek bir mefhumdan bahseder. Kapsamlı kitaplarının bir kısmı tezkirelerdir. Bunları okuyunca onun ilmi takdir edilir. Bunlar yetmiş kitap olup bu çeşit eserlerini Opharos için yazmıştır. Bazı eserleri öğretî şeklindedir. Bunlardan felsefî ilimler, pratik felsefe, felsefe ve diğer ilimlerde kullanılan alet (mantık) öğrenilir.

[91] Felsefî ilimlere dair eserlerine gelince, bunların bir kısmı matematik ilimler, bir kısmı tabii ilimler, bir kısmı metafizik sahasındadır. Matematik ilimleri sahasındaki eserleri optik, geometri, fiziğe (Fizik) dair kitaplarıdır. Tabii ilimlere dair eserlerinden bir kısmı bütün tabiat varlıklarına has hususlardan, bir kısmı ise bir kısım tabiat varlıklarına ait hususlardan bahseder. Bütün tabii varlıklardan bahseden eseri *Sem'ül-Kiyân* (Varlığın Dinlenmesi =Fizik) adlı eseridir. Bu eserde tabii varlıkların hepsinin prensiplerinden, başlangıç olan şeylerden ve onlardan sonra gelen eşyalardan, sonradan oluşan şeylerden, bütün tabiattan bahsedilir.

[92] Temel (başlangıç) olanlar madde ve sûret (şekil)'tir. Temel prensiplere benzeyenler yokluk gibi şeylerdir. Sonradan oluşan prensipler zaman, mekândır. Sonradan olanlara benzeyenler boşluk (feza),

[٨٩] وكان نيقوماخوس فيثاغوري المذهب، وله تواليف مشهورة في الأرثماطيقى. وكان ابنه أرسطوطاليس تلميذ أفلاطون، ويقال: إنه لازمه عشرين سنة. وكان أفلاطون يؤثره على سائر تلاميذه، ويسميه «العقل». وإلى أرسطوطاليس انتهت فلسفة اليونانيين، وهو خاتمة حكمائهم وسيد علمائهم، وهو أول من خلّص صناعة البرهان من سائر الصناعات المنطقية، وصوّرها بالأشكال الثلاثة، وجعلها آلة العلوم النظرية؛ حتى لُقّب بصاحب المنطق.

[٩٠] وله في جميع العلوم الفلسفية كتب شريفة كلية وجزئية. فالجزئية رسائله التي يتعلّم منها معنى واحد فقط، والكليّة بعضها تذاكير يتذكّر بها وبقراءتها ما قد علم من علمه، وهي السبعون كتابًا التي وضعها لأوفارس. وبعضها تعاليم يتعلّم منها ثلاثة أشياء: أحدها علوم الفلسفة؛ والثاني أعمال الفلسفة؛ والثالث الآلة المستعملة في علم الفلسفة وغيره من العلوم.

[٩١] فالكتب التي في علوم الفلسفة، بعضها في العلوم التعليمية، وبعضها في العلوم الطبيعية، وبعضها في العلوم الإلهية. وأمّا الكتب التي في العلوم التعليمية فكتابه في المناظر، وكتابه في الخطوط، وكتابه في الحيل؛ وأمّا الكتب التي في العلوم الطبيعية، فمنها ما يتعلّم منه الأمور التي تعمّ جميع الطبائع، ومنها ما يتعلّم منها الأمور التي تخصّ كلّ واحد من الطبائع. فالكتب التي يتعلّم منها الأمور التي تعمّ جميع الطبائع، فهي: كتابه المسمّى بسمع الكيان. فهذا الكتاب يعرف بعدد المبادئ لجميع الأشياء الطبيعية، وبالأشياء التي كالمبادئ وبالأشياء التوالي للمبادئ، وبالأشياء المشاكلة للتوالي.

[٩٢] أمّا المبادئ، فالعنصر والصورة؛ وأمّا التي هي كالمبادئ فليست مبادئ بالحقيقة، بل بالتقريب، كالعدم؛ وأمّا التوالي، فالزمان والمكان؛ وأمّا المشاكلة للتوالي، فالخلاء،

sonsuzluktur. Aristo'nun özel şeylere dair eserlerinin bir kısmı yaratılmış (mevcut) şeylere dairdir. Mevcut olmayan şeylere dair eserleri *Kitâbü's-Semâ ve'l-Âlem*'in ilk iki makalesinde bahsedilenlerdir. Mevcut şeylere dair olanların bilgisinin bir kısmı genel, bir kısmı özeldir. Özel bilgilerin bir kısmı değişim, bir kısmı hareket hakkındadır. Değişimlere ait bilgilerden *Kitâbü'l-Kevn ve'l-Fesâd (Generation ve Corruption)* 'da, hareketlerden ise *Kitâbü's-Semâ ve'l-Âlem*'in son iki makalesinde söz edilir. Özel olan bilgilere gelince, bunların bir kısmı basit, bir kısmı mürekkep cisimlerden bahseder. Basit (tek) cisimlerden *Kitâbü'l-Âsârü'l-Ulviyye (Meteoroloji)*'de gökteki cisimlerden bahsedilir. Mürekkep (bileşik) cisimlerden bahseden eserlerinin bir kısmı bileşik cisimlerin genel özelliklerinden, bir kısmı ise özel özelliklerinden söz eder. Mürekkep cisimlerin genel özelliklerinden *Kitâbü'l-Hayevân (de Anima)* ve *Kitâbü'n-Nebât* adlı eserlerinde bahseder. Mürekkep cisimlerin parçalarının özelliklerinden *Kitâbü'n-Nefs*, *Kitâbü'l-Hiss ve'l-Mahsûs*, *Kitâbü's-Sıhha ve's-Sekam*, *Kitâbü's-Şebâb ve'l-Herem* adlı eserlerinde söz eder.

[93] Metafiziğe dair eserleri on üç makale halinde *Kitâbü Mâ ba'de't-tabî'a (Metafizik)* adlı eserinde toplanmıştır.

[94] Pratik felsefe konusundaki kitaplarına gelince, bunların bir kısmı ahlâka, bir kısmı siyasete dairdir. Ahlâkı düzeltme konusundaki kitaplarının en önemlisi oğluna yazdığı büyük kitap ile küçük kitap, *Odimiya* adlı eserleridir. Siyaset konusunda yazdıklarının bir kısmı şehir idaresi, bir kısmı ev idaresi hakkındadır. Felsefî ilimlerde alet olarak kullanılan mantık hakkında daha önce kimsenin yazmadığı sekiz mantık kitabı (*Organon*'u) yazmıştır. Aristo altıncı kitabı *Sofistika*'nın sonunda bu konuda şöyle der: "Mantık sanatına, apolojismaların kurulmasına dair daha önce kitap yazıldığını görmedik.

وما لا نهاية له؛ وأما التي يتعلّم منها الأمور الخاصّة، فبعضها من الأشياء التي لا كون لها، وبعضها في الأشياء المكوّنة. أما التي في الأشياء التي لا كون لها فالأشياء التي تتعلّم من المقاليتين الأوّلتين من كتاب السماء والعالم؛ وأما التي في الأشياء المكوّنة، فبعض علمها عامّي وبعضها خاصّي، فالعامّي بعضه في الاستحالات، وبعضه في الحركات؛ أما الاستحالات ففي كتاب الكون والفساد؛ وأما الحركات، ففي المقاليتين الآخرتين من كتاب السماء والعالم. وأما الخاصّي، فبعضه في البسائط وبعضه في المركّبات؛ أما الذي في البسائط، ففي كتاب الآثار العلوية؛ وأما الذي في المركّبات، فبعضه في وصف كليّات الأشياء المركّبة، وبعضه في وصف أجزاء الأشياء المركّبة. أما الذي في وصف كليّات المركّبات ففي كتاب الحيوان، وفي كتاب النبات. وأما الذي في وصف أجزاء المركّبات، ففي كتاب النفس، وفي كتاب الحسّ والمحسوس، وفي كتاب الصّحة والسقم، وفي كتاب الشباب والهرم.

[٩٣] وأما الكتب التي في العلوم الإلهية، فمقالاته الثلاث عشرة التي في كتاب ما بعد الطبيعة.

[٩٤] وأما الكتب التي في أعمال الفلسفة، فبعضها في إصلاح أخلاق النفس، وبعضها في السياسة. فأما التي في إصلاح الأخلاق، فكتابه الكبير الذي كتب به إلى ابنه؛ وكتابه الصغير الذي كتب به إلى ابنه أيضاً؛ وكتابه المسمّى أوديميا. وأما التي في السياسة، فبعضها في سياسة المدن، وبعضها في سياسة المنزل وأما الكتب التي في الآلة المستعملة في علوم الفلسفة، فهي كتبه الثمانية المنطقية التي لم يسبقه أحد ممّن علمناه إلى تأليفها ولا تقدّمه إلى جمعها. وقد ذكر ذلك أرسطوطاليس في آخر الكتاب السادس منها، وهو كتاب سوفسطيقا، فقال: «وأما صناعة المنطق، وبناء البلوجسمات، فلم نجد لها فيما خلا أصلاً متقدّماً بنى عليه؛

Biz ise uzun çabalar sonunda bu ilmi keşfettik. Bu sanatı bulmakla kalmadık, sağlam temellere, kaidelere oturttuk. Eskilerin sanatların girişlerini eksik bıraktıkları gibi hiçbir şeyini eksik bırakmadık. Bu ilim tam, sağlam temeller üzerinde oturan, kaideleri mükemmel yapılı, sağlam, gayesi belli, açık, önünde esasları hazır, temelleri sağlam bir ilim oldu. Belki de bizden sonrakiler bu ilimle meşgul olur. Eğer bir eksikliğini bulurlarsa bizi mazur görsünler, onu meydana getirmek için çektiğimiz zahmetleri göz önüne alsınlar. Bütün gayretini sarf eden kişi mazurdur.”

[95] Aristoteles imparator İskender b. Philippe b. İskender el-Makadonî'nin hocasıydı. Onun eğitimi ve terbiyesiyle İskender; tebaasını, devletini idare etti. Onunla Yunanlıların ülkesinde şirk (Allah'a ortak koşma) kalktı. Hayır, adalet hâkim oldu. Aristo'nun İskender'e yazdığı çeşitli, değerli risâleler vardır. Dârâ oğlu Dânâ ile savaşlarında nasıl hareket edeceğine dair risâlesi (kitapçığı), Hint ülkesi hakkında hocasına cevap olarak yazdığı risâlesi bunlardandır. Hindistan'la ilgili risâlesinde İskender'in orada gördüğü putlar eviyle ilgili tavsifleri yer alır. Bu putlar gezegenleri (semavî cevherleri) temsil ediyordu. Aristo, onun risâlesine bu risâle ile cevap verdi, ona nasihatte bulundu, onu dünyadan yüz çevirip ebedî nimet ahirete önem vermeye çağırdı.

[96] İşte bu beş kişi felsefeyle ilgilenen Yunanlılar arasındaki filozofların büyükleridir. Yunanlıların bunlardan başka filozofları da vardır. Pythagoras'ın arkadaşı Tales el-Miletî¹¹ (M.Ö. VI. asır), cisimlerin parçalanmayan kısımlara ayrılabilmesine dair eserler yazan Demokritos (ö. M.Ö. 370), Aneksagoras (ö. M.Ö. 350), Aristo'dan önce ve onun zamanında gelen diğer filozoflar bu sınıftandır.

لكنّا وقعنا على ذلك بعد الجهد الشديد، والنصب الطويل، وهذه الصناعة وإن كنّا ابتدعناها واخترعناها، فقد حصّنا جهتها ورّمنا أصولها ولم نفقد شيئاً ممّا ينبغي أن يكون موجوداً فيها، كما فقدت أوائل الصناعات، لكنّها كاملة مستحكمة متينة أساسها، مرمومة قواعدها، وثيق بنيانها، معروفة غاياتها، واضحة أعلامها، قد قدمت أمامها أركاناً ممهّدة ودعائم موطّدة، فمن عسى أن ترد عليه هذه الصناعة بعدنا، فليغتفر خلافاً ٥ إن وجده فيها، وليعتبر ممّا بلغته الكلفة ممّا اعتداده بالمنة العظيمة واليد الجليلة، ومن بلغ جهده فقد بلغ عذره.

[٩٥] وكان أرسطوطاليس معلّماً للإسكندر الملك بن فيلفوس بن الإسكندر المقدوني، وبآدابه عمل في سياسة رعيته وسيرة ملكه. فانقمع به الشرك في بلاد اليونانيين وظهر الخير وفاض العدل. ولأرسطوطاليس إليه رسائل كثيرة جليلة، منها: رسالة يحضّنه فيها على المسير لحرب دارا بن دارا ملك الفرس؛ ومنها رسالة جاوبه بها عن كتابه إليه من أرض الهند، يصف ما رآه في بيت الذهب بأعالي أرض الهند، وهو البيت الذي كان فيه البددة، وهي الأصنام الممثّلة بالجواهر العلوية. فجاوبه أرسطوطاليس بهذه الرسالة يعظه فيها ويزهّده في الدنيا ويرغبه في النعيم الدائم.

[٩٦] فهؤلاء الخمسة هم سادة الحكماء عند اليونانيين المعتبرون بعلم الفلسفة. ولهم فلاسفة مشهورون غير هؤلاء؛ مثل تاليس الملطي، صاحب فيثاغورس؛ ودومقراطيس القائل بانحلال الأجسام إلى جزء لا يتجزّأ، وله في ذلك تواليف؛ وأنكساغورس؛ وغيرهم ممّن كان قبل أرسطوطاليس ومعاصراً له.

[97] Aristo'dan sonra bir grup felsefeci geldi, onun yolunu tuttular, kitaplarına şerhler (açıklamalar) yazdılar. Bunların en önemlileri Themistius (ö. M.Ö. 317), Afrodisiyalı Alexandras, Porfiryus (ö. M.Ö. 305) 'tur. Bu üç felsefeci Aristo'nun eserlerini en iyi bilen, felsefî eserlerde toplayan kişilerdir.

[98] İslam devrinde ise, Abbâsîler zamanında Ya'kub b. İshak el-Kindî (ö. 873) ile aynı çağda yaşayan son Yunan filozoflarından biri Kostâ b.Lûka el-Ba'labekî eş-Şâmî (ö. 912)'dir. Bu zat sayılar, geometri, astronomi, mantık, tabii ilimler, tıp sahalarında meşhur bir âlimdir. Muhtasar (kısâ) ve güzel kitapları vardır. Soru-cevap şeklinde yazılmış *Geometriye Giriş (el-Medhal ile'l Hendese)* adlı eseri bunlardandır. Benzeri yoktur. *el-Medhal ilâ İlmi Hey'eti'l-Eflâk* ve *Harekâti'n-Nücûm*, *el-Fark beyne'l-Hayevâni'n-Nâtık ve's Sâmit*, *el-Fark Beyne'n-Nefs ve'r Ruh*, *Nisbetü'l-Ahlât*, *Ğalebeti'd-Dem* vs. kitapları bunlardandır.

[99] Yunanların felsefî ilimlerin bazılarında meşhur çok sayıda ilim adamı vardır. Bunlar arasından tıp ve tabii ilimler sahasında meşhur olan kişi tabiblerin babası Hipokrat (M.Ö. V. asır)'tır. Bu zat, İskender'den 100 sene kadar önce gelmiştir. Hipokrat'ın tıp ilminde değerli, özlü, mânaları değerli eserleri vardır. *Kitâbü'l-Fusûl*, *Takdimetü'l-Ma'rife*, *Epidemiye*, *Mâ'ûş-Şa'ir* (arpa suyu), *el-Cenîn* vs. kitapları bunlardandır.

[100] Bu âlimlerden biri asrındaki tabiblerin imamı, tabiatçıların reisi, tıp vs. mantık kitaplarının yazarı Bergamalı Galinos (ö. 201)'tur. Galinos eserlerinin fihristini birkaç yapraklık bir eserinde vermiştir. Hangi sırayla okunacaklarını yazmıştır. Toplamı 100 küsur kitap tutar.

[٩٧] وكان بعد أرسطوطاليس جماعة سلكوا سبيله وشرحوا كتبه. فمن أجلهم: ثامسطيوس؛ والإسكندروس؛ وفرفوريوس؛ هؤلاء الثلاثة هم أعلم الناس بكتب الفيلسوف وأوحدهم بكتب علوم الفلسفة بعده.

[٩٨] ومن فلاسفة اليونانيين المتأخرين الذين كانوا في عهد الإسلام وفي مملكة بني العباس، معاصراً ليعقوب بن إسحق الكندي، قسطا بن لوقا البعلبكي الشامي، مشهور التحقق بالعدد، والهندسة، والنجوم، والمنطق، والعلوم الطبيعية، متحقق بصناعة الطب. وله كتب مختصرة بارعة، منها: كتابه في المدخل إلى الهندسة المؤلف على المسئلة والجواب، لا نظير له؛ وكتابه في المدخل إلى علم هيئة الأفلاك وحركات النجوم؛ وكتابه في الفرق بين الحيوان الناطق والصامت؛ وكتابه في الفرق بين النفس والروح؛ وكتابه في نسبة الأخلاط؛ وكتابه في غلبة الدم؛ وغير ذلك من كتبه.

[٩٩] وأما علماؤهم المشهورون ببعض علوم الفلسفة المعنيون بجزء من أجزائها، فكثير، منهم من المختصين بعلوم الطبيعة والطب أبقرط، سيد الطبيعيين في عصره، وكان قبل الإسكندر نحو مائة سنة. وله في الطب تواليف شريفة، موجزة الألفاظ، جليلة المعاني، ككتاب الفصول؛ وكتاب مقدمة المعرفة؛ وكتابه فيزيديما؛ وكتاب ماء الشعير؛ وكتاب الجنين؛ وغير ذلك من كتبه.

[١٠٠] ومنهم جالينوس من أهل مدينة برغمس من أرض اليونانيين، إمام الأطباء في وقته، ورئيس الطبيعيين في عصره، مؤلف الكتب الجليلة في صناعة الطب وغيرها من علوم البرهان. وقد ضمّ جالينوس أسماء تواليفه إلى فهرسة تشتمل على عدة أوراق، وذكر مرتبة قراءتها، ونبه على طريق تعلّمها، وهي مائة ونيف.

[101] Ebü'l-Hasan Ali bin el-Hüseyin el-Mes'ûdî: “Galinos Hz.İsâ'dan iki yüz yıl kadar, Hipokrat'tan altı yüz yıl kadar, İskender'den beş yüz küsur yıl kadar sonra yaşamıştır.” der.

[102] Aristo'dan sonra, bu iki âlimden başka tabiat ilmini daha iyi bilen biri gelmemiştir.

[103] Bu iki bilginden başka tabiatçı âlimler arasında Eskalibyos, Aristarhos, Lukas, Pavlos¹² ve başkaları vardır. Yalnız çoğunun görüşleri zayıftır ve doğruluktan uzaktır. Aristo ve Galinos eserlerinde bu hususa dikkati çekmiş, sağlam ve açık delillerle onların görüşlerini reddetmişlerdir.

[104] Yunanlıların matematik âlimlerinden biri, doğru ve kavisli olmayan eğri çizgilerin durumları hakkında *Kitâbü'l-Mahrûtât* adlı eserin yazarı Pergalı Apollonios (M.Ö. III. asır)'tur.

[105] Onlardan biri, *Kitâbü'l-Erkâm* denen *Geometriye Giriş*, *Kitâbü'l-Mefrûzât*, *Kitâbü'l-Menâzır*, *Kitâbü Têlîfî'l-Lühûn* (mûsiki) ve başka eserlerin yazarı Öklid es-Sûrî (ö M.Ö. 283)'dir.¹³

[106] Ya'kub b. İshak el-Kindî risâlelerinde “*Yunan hükümdarlarından biri kütüphanelerinden birinde Apollonios en-Neccâr'ın iki kitabını buldu. Apollonios bu iki kitabında dairenin daha fazlasını kapsayamayacağı beş cismin yapımından bahsediyordu. Hükümdar bu kitaplardaki problemleri çözecek birini aradı. Öklid'i buldu. Zira o, devrinde geometriyi en iyi bilen kişiydi. Öklid ona kitaplardaki problemleri çözdü. Apollonios'un neler demek istediğini açıkladı. Sonra bu beş cismi anlamak için gerekli çizimleri yaptı. İşte bu çalışması sonucu kendisine nisbet edilen on üç makaleden meydana gelen Kitâbü'l-Medhal ile'l-Hendese adlı eserini yazdı. Sonra, kitaba bu cisimlerin birbirlerine oranları hakkında Apollonios'un bahsetmediği özellikleri anlatan iki makale ilave etti, çizimlerini verdi.*”

[١٠١] وقد قال أبو الحسن علي بن الحسين المسعودي: «كان جالينوس بعد المسيح بنحو مائتي سنة، وبعد أبقرات بنحو ستمائة سنة، وبعد الإسكندر بنحو خمس مائة ونيف».

[١٠٢] ولا أعلم بعد أرسطوطاليس أعلم بعلم الطبيعة من هذين الفاضلين: أعني أبقرات وجالينوس.

[١٠٣] ومن الطبيعيين سوى هذين: أسقليادس وأرسطرخس ولوقس وبولس وغيرهم، ممن اشتهر بالعلم الطبيعي، إلا أن أكثرهم ضعيف النظر، بعيد عن الصواب، قد نبّه أرسطوطاليس وجالينوس في كتبهما على خطئهم وردّا عليهم آراءهم بالحجج الصحيحة والبراهين الواضحة.

[١٠٤] ومن علمائهم الرياضيين أبلونيوس النجار، صاحب كتاب المخروطات المؤلف في علم أحوال الخطوط المنحنية التي ليست بمسقيمة ولا مقوّسة.

[١٠٥] ومنهم أقليدس الصوري، صاحب المدخل المشهور إلى علم الهندسة، المعروف بكتاب الأركان، وصاحب كتاب المفروضات وكتاب المناظر، وكتاب تأليف اللحن، وغير ذلك.

[١٠٦] وقال أبو يوسف يعقوب بن إسحق الكندي، في رسائله: «إنّ بعض الملوك اليونانيين وجد في خزائن الكتب كتابين منسوبين إلى أبلونيوس النجار، ذكر فيهما صنعة الأجسام الخمسة التي لا تحيط كرة بأكثر منها، فطلب من يفكّ له الكتابين، فلم يجد إلا أقليدس، وكان أعلم أهل زمانه بالهندسة، فبسط له أمر الكتابين، وشرح له غرض أبلونيوس فيهما ثمّ وضع له صورًا للوصول إلى معرفة هذه المجسّمات الخمسة، فقام من ذلك، المقالات الثلاث عشرة المنسوبة إلى أقليدس، ووصله بعد ذلك أقليدس بمقالتين ذكر فيهما ما لم يذكره أبلونيوس من نسبة بعض هذه

المجسّمات الخمسة إلى بعض، ورسم بعضها من بعض.

[107] Yunanlıların önemli matematikçilerinden bir diğeri *Kitâbü'l-Müsebbâ' fi'd-Dâire, Kitâbü Misâhati'd-Dâire, Kitâbü'l-Küre ve'l-Ustuvâne, Kitâbü'l-Mahrûtât* adlı eserlerin yazarı Arşimed (ö. M.Ö. 212)'dir.

[108] Onlardan biri, sayılar ve alan hesaplarıyla uğraşan Katon'dur.¹⁴
 5 Katon Yunanlıların ülkesinin sonunda yaşadı; sayılar, alan, hacim hesapları konusunda eserler yazdı.

[109] Onlar arasında Öklid'den sonra yaşayan Sempliciys (Hypsikles), Harmides, Abosanderinos (Pasiadrios), Batlamyus'un bazı gözlemlerinden bahsettiği astronom Tymalovs vardır. Batlamyus bu son âlimin kendisinden
 10 420 yıl önce yaşadığını söyler.

[110] Onlar arasında Manelovs, *Kitâbü'l-Üker* sahibi Teodosios, Mısır'da İskenderiye'de yıldızları gözlemleyen Miton ve Aftimon vardır. Aftimon (Euctemon) ve Miton Batlamyus'tan 571 yıl önce gelmiştir.

[111] Onlardan biri sağlam rasatlar ve önemli araştırmalar yapan İberhos (Hipparkhos)'tur. Bu zat, Miton ve Aftimon'dan yaklaşık üç yüz yıl sonra yaşamıştır.¹⁵
 15

[112] Yunanlıların büyük matematik bilimleri âlimlerinden biri, *Kitâbü'l-Macastî, Kitâbü'l-Coğrafya, Kitâbü'l-Menâzır*, astrolojiye dair *Kitâbü'l-Makâlâtî'l-Erba'a, Kitâbü'l-Mûsikâ, Kitâbü'l-Envâ, el-Macastî*'den özetlenen
 20 *Kitâbü'l-Kânûn* adlı eserlerin yazarı Batlamyus (Pytalemaios)'tur. Roma imparatorlarından Adriyanus (ö. 138), Antonius (ö. 161) devirlerinde, İberhos'tan 280 yıl sonra yaşamıştır.

[113] İlim sahibi olduğunu iddia eden çok sayıda kişi Batlamyus'u İskender'den sonra gelen Yunan hükümdarları Batlamyus (Pytolaemios) 'lardan biri sanar. Bu
 25 düşünce gerçekten yanlıştır. Zira Batlamyus güneşin bütün gözlemleri ve hareketlerinden bahseden *Kitâbü'l-Macastî* nin üçüncü makalesinin sekizinci nevî bahsinde

[١٠٧] ومنهم أرشميدس، صاحب كتاب المسبّع في الدائرة وكتاب مساحة الدائرة و كتاب الكرة والأسطوانة والمخروط.

[١٠٨] ومنهم فطون، صاحب العدد والمساحة، وله فيهما كتب مشهورة، وكان في آخر مملكة اليونانيين.

٥ [١٠٩] ومنهم سنبلقيوس، وكان بعد أفليدس؛ ومنهم خرميدس؛ وأبوسندرينوس. ومنهم طيمالاوس، الراصد للكواكب، الذي ذكر بطليموس بعض أرصاده في كتابه، وذكر أن وقته كان متقدماً لوقته بأربع مائة سنة وعشرين سنة.

[١١٠] ومنهم منلاوس، وتاودسيوس، صاحب الاكر، ومنهم ميطن، وأفطيمن الراصدان للكواكب بمدينة الإسكندرية من بلاد مصر، وكانا قبل بطليموس بخمس مائة سنة وإحدى وسبعين سنة. ١٠

[١١١] ومنهم أبرخس الفاضل، صاحب الأرصاد الصحيحة والمباحث الجليلة، وكان بعد ميطن وأفطيمن، بقريب من ثلاث مائة سنة.

[١١٢] ومنهم بطليموس القلوذي، صاحب كتاب المجسطي؛ وكتاب الجغرافيا؛ وكتاب المناظر؛ وكتاب المقالات الأربع في أحكام النجوم؛ وكتاب الموسيقى؛ وكتاب الأنواء؛ وكتاب القانون الذي استخرجه من كتاب المجسطي. وكان في أيام أدرينوس، ١٥ وأيام أنطونين من ملوك الروم، وبعد أبرخس بمائتين وثمانين سنة.

[١١٣] وكثير من الناس، ممن يدّعي المعرفة بأخبار الأمم، يخيله أحد البطالسة اليونانيين الذين ملكوا بعد الإسكندر، وذلك خطأ بين، وغلط واضح؛ لأن بطليموس ذكر في كتاب المجسطي، في النوع الثامن من المقالة الثالثة منه، الجامعة لجميع حركات الشمس وأرصادها وسائر أحوالها:

Adriyanus'un hükümdarlığının 19. yılında güz itidâlini (sonbahar ekim-noksunu) gözlemlediğini, Buhtunnasr yıllarını başlangıcından bu güz itidâline kadar 879 yıl, 36 gün, 6 saat geçtiğini söyler, yılları kısımlara ayırır, "Bu itidâl yıllarının toplamı Buhtunnasr'ın ölümünden İskender Zülkarneyn'in dedesi İskender el-Makadonî'nin ölümüne kadar 424 yıl, İskender'in ölümünden Roma imparatorlarının ilki Augustus'a kadar 294 yıl, Augustus'un imparator oluşundan yapılan rasada (gözleme) kadar 161 yıl, 66 gün, birkaç saat eder." der.¹⁶ Batlamyus bu tafsilatla yaşadığı dönemi açıklar ki bu dönem Augustus'tan 161 yıl sonrasındır.

[114] Tarihçilerin ittifak ettiklerine göre, bu Roma imparatoru Augustus, son Batlamyus Kleopatra'yı mağlup edip ülkesini ele geçiren kişidir. Onun Kleopatra'yı yenmesiyle Yunanlıların hâkimiyeti yeryüzünde sona ermiştir. Böylece Batlamyus'un Pytolemaioslar hanedanının bir üyesi olduğunu iddia edenlere yeterli cevap verilmiş olur. Dünyanın batısındaki Yunanlılara, Romalılara, diğer milletlere ait astronomik gözlemler, feleğin sırlarıyla ilgili dağınık bilgiler bu Batlamyus tarafından toplanmış, güç meseleler ortaya çıkarılmıştır. Ondan sonra kimsenin *el-Macastî* gibi kapsamlı bir eser yazdığını, onunla yarış yaptığını bilmiyorum. Aksine, el-Fadl b. Hâtim en-Neyrîzî (ö. 922 civarı) gibi bazı astronomlar onun eserini şerh etmişler. Muhammed b. Câbir el-Battânî (ö. 929) gibi bazıları da, *el-Macastî*'nin muhtasarını, açıklamasını yazmışlardır. Ondan sonraki astronomların ve onunla yarışanların gayesi onun kitabını anlamak, düzeltmek olmuştur.

أنّه رصد اعتدالاً خريفياً في سنة تسع عشرة من سني أدريانوس، فذكر أنّه تجمّع من أوّل سني بخت نصر، إلى وقت هذا الاعتدال الخريفي ثمان مائة سنة وتسع وسبعون سنة وستّ وثلاثون يوماً وستّ ساعات. وجزّأ هذه السنين، فقال: إنّهُ يجتمع من أوّل سني بخت نصر إلى موت الإسكندر، ونعني المقدوني، جدّ الإسكندر ذي القرنين، أربع مائة سنة وأربع وعشرون سنة مصرية، ومن موت الإسكندر إلى ملك أوغسطس، يعني أوّل ملوك الروم، مائتا سنة وأربع وتسعون سنة، ومن أوّل سنة من سني ملك أوغسطس إلى وقت الرصد الخريفي المذكور، مائة سنة وإحدى وستّون سنة وستّة وستّون يوماً وساعات. فبيّن بطليموس بهذا التفصيل والتجميل حقيقة وقته، وأنّ عصره كان بعد عصر أوغسطس بمائة سنة وإحدى وستّين سنة.

[١١٤] وأجمع أهل العلم بأخبار الأمم السالفة، والمعرفة بتواريخ الأجيال الخالية أنّ أوغسطس هذا، ملك رومي، وأنّه تغلّب على قلوبطرة آخر ملوك البطالسة اليونانيين، وسلبها ملكها، وأنّه بتغلّبه عليها، انقرض ملك اليونانيين من الدنيا. وفي هذا من تبين خطأ من زعم أنّه أحد البطالسة الملوك ما فيه كفاية، إن شاء الله تعالى. وإلى بطليموس هذا انتهى علم حركات النجوم، ومعرفة أسرار الفلك، وعنده اجتمع ما كان متفرّقاً من هذه الصناعة بأيدي اليونانيين والروم وغيرهم من ساكني الشقّ المغربي من الأرض، وبه انتظم شتيّتها وتجلّى غامضها. وما أعلم أحداً بعده تعرّض لتأليف مثل كتابه المعروف بالمجسطي، ولا تعاطى معارضته؛ بل تناوله بعضهم بالشرح والتبيين، كالفضل بن حاتم النيريزي؛ وبعضهم بالاختصار والتقريب، كمحمّد بن جابر البتّاني. وإنّما غاية العلماء بعده التي يجرون إليها، وثمرة عنايتهم التي يتنافسون فيها، فهم كتابه على ترتيبه وإحكام جميع أجزائه على تدريجه.

٥

١٠

١٥

٢٠

[115] Eski ve yeni yazılan eserler arasında bahsettiği ilmin bütün bilgilerini içine alan sadece üç kitap tanıyorum. Birincisi astronomi ve yıldızların hareketlerinden bahseden *el-Macastî*, ikincisi Aristo'nun mantığa dair kitabı (*Organon*), üçüncüsü Sibeveyh'in (ö. 796) Arap grameri (nahvi) hakkında yazdığı *el-Kitâb*'dır. Bu üç eser bazı önemsiz teferruat dışında bahsettikleri ilmin bütün ana bilgilerini kapsarlar. Eksik bilgi sahibi olmayan sadece Allah'tır.

[116] İşte bahsettiğim bu kişiler Yunanlıların güneşleri, asırlar boyu insanların bilgilerinden, nurlarından yararlandığı, bilgileriyle doğru yolu buldukları kişilerdir.

[117] Yunanlıların bunlardan başka bazı filozofları, bilginleri vardır. Âlimler onların hikmetli sözlerinin olduğunu kabul etmişler, bu sözleri çeşitli eserlerde toplamışlardır.

[118] Mütercim Huneyn b. İshak (ö. 873) , mantıkçı Ebu Nasr el-Fârâbî (ö. 950), diğer felsefeciler Yunanlıların filozoflarının yedi grup olduğunu, yedi şeyden isim aldıklarını söylerler.

[119] Birinci grup felsefe öğreten kişinin adını alanlar, ikincisi uğraştığı ilmin çıktığı ülkenin adını alanlar, üçüncüsü öğretim yapılan yerin adını alanlar, dördüncüsü ilgilendiği tedbirin (öğrendiği ilmin) adını alanlar, beşincisi felsefesindeki görüşlerin adını alanlar, altıncısı felsefe öğrenmekten elde etmek istediği gayenin adını alanlar, yedincisi felsefe öğrenirken yaptıkları hareketlerden ad alanlardır.

[120] Felsefe öğreten kişinin adını alanlara gelince, bunlar Pythagorasçılardır. Felsefe öğrendikleri kişinin şehrinin adını alanlar Korinal Aristippos (M.Ö. 360 civarı)'un taraftarlarıdır. Felsefe öğretilen yerin adını alanlar gölgelik grubuna mensup Krisippos grubudur. Bunlara gölgelik ekolü mensupları denir.

[١١٥] ولا أعرف كتاباً أُلّف في علم من العلوم قديمها وحديثها، فاشتمل على جميع ذلك العلم، وأحاط بجميع أجزاء ذلك الفنّ، غير ثلاثة كتب، أحدها كتاب المجسطي هذا في علم هيئة الفلك وحركات النجوم؛ والثاني كتاب أرسطوطاليس في علم المنطق؛ والثالث كتاب سيبويه البصري في علم النحو العربي. فإنّ هذه الكتب الثلاثة لا يشدّ عن كلّ واحد منها من أصول علمه، ولا من فروعه إلا ما لا خطب له. ٥
ولله، تعالى، وحده مزيّة الإحاطة وفضيلة التمام، لا ربّ غيره.

[١١٦] فهؤلاء شمس اليونانيين ومشاهيرهم في الأزمان الذين انتفع الناس بآثارهم، واستضاءوا بأنوارهم، واهتدوا بأعلامهم.

[١١٧] ولليونانيين بعد هؤلاء عدّة من الفلاسفة والحكماء، قد قبل المؤلّفون حكمهم وجمعوا نوادرهم. ١٠

[١١٨] وذكر حنين بن إسحق الترجمان، وأبو نصر محمد بن نصر الفارابي المنطقي، وغيرهما من العلماء بالفلسفة: أنّ فلاسفة اليونانيين سبع فرق سمّيت بأسماء اشتقت لها من سبعة أشياء:

[١١٩] أحدها من اسم الرجل المعلّم للفلسفة؛ والثاني من اسم البلد الذي كان فيه مبدأ ذلك العلم؛ والثالث من اسم الموضوع الذي كان يعلم فيه؛ والرابع من التدبير الذي كان يتدبّر به والخامس من الآراء التي كان يراها في علم الفلسفة؛ والسادس من الآراء التي كان يراها في الغرض الذي كان يقصد إليه في تعلّم الفلسفة؛ والسابع من الأفعال التي كانت تظهر عليه في تعليم الفلسفة. ١٥

[١٢٠] أمّا الفرقة المسماة من اسم الرجل المعلّم للفلسفة فشيعة فيثاغورس؛ وأمّا الفرقة المسماة من اسم البلد الذي كان منه الفيلسوف، فشيعة أرسطيفوس من أهل قورينا؛ وأمّا الفرقة المسماة من اسم الموضوع الذي كان يعلم فيه الفلسفة، فشيعة كرسيفس، وهم أصحاب المظلة، ٢٠

Zira bunlar eğitimlerini Atina şehri tapınağının revakları altında yaparlardı. Mensuplarının ahlâkından, davranışından ad alanlara gelince, bunlara Diogenes'un ekolüne mensup sinikler (kelbiyyun) derler. Zira bunlar şehirlerde insanların yapması gereken görevleri, akrabalarına sevgi, başkalarına düşmanlık göstermeyi kabul etmezler. Böyle huylar köpeklerde bulunur. Mensuplarının felsefî görüşlerinden ad alanlar Koron (Pynrhon) ekolüne mensup olanlardır. Felsefe öğrenmek maksadından ad alanlar Epikuros (ö. M.Ö. 270) taraftarlarıdır. Bunlara lezzet sahipleri denir. Bunlar “felsefe öğrenmekten maksat ondan lezzet almaktır” derler. Felsefe öğrenirken yaptıkları hareketlerden ad alanlar Eflâtun, Aristo taraftarlarıdır. Bunlara Meşşâîler (gezenler) denir. Zira Eflâtun ve Aristo zihin çalışırken bedeninde çalışması için gezinerek ders verirlerdi.

[121] Yunanlıların filozofları bahsettiğimiz gruplara ayrılırlar. En önemlileri iki gruptur: Pythagorasçılar, Eflâtun-Aristocular. Bu gruplar felsefenin esas, ana kısmını temsil ederler.

[122] Bahsedilen filozofların eskileri Pythagoras, Tales el-Miletî olup Yunanlı, Mısırlı sâbiîlerin çoğunun benimsediği tabiat felsefesi ekolüne mensupturlar. Sonra gelen Sokrat, Eflâtun, Aristo ve bunların taraftarı felsefeciler siyasî, idarî ve insanî felsefeye yöneldiler. Aristo, *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinde “Yüz yıldan beri yani Sokrat'tan itibaren insanlar tabiat felsefesinden siyaset felsefesine ve insan odaklı felsefeye yöneldiler.” der.

[123] Sâid der ki: Sonra gelen filozoflardan bir grup, Pythagorasçıların mezhebinde (ekolünde) kitaplar yazdılar. Eski tabiat felsefesini desteklediler. Bu filozoflardan biri Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'dir.

سمّوا بذلك لأنّ تعليمهم كان في رواق هيكل مدينة أثينة؛ وأمّا الفرقة المسمّاة من تدبير أصحابها وأخلاقهم، فشيعة ديوجانس، ويعرفون بالكلاب، وسمّوا بذلك لأنّهم كانوا يرون أطراح الفرائض المفترضة على النّاس في المدن ومحبة أقاربهم وبغض غيرهم من سائر النّاس، وإنّما يوجد هذا الخلق في الكلاب؛ وأمّا الفرقة المسمّاة من الآراء التي كان يراها أصحابها في الفلسفة، فشيعة فورون؛ وأمّا الفرقة المسمّاة من الآراء التي كان يراها أصحابها في الغرض الذي كان يقصد إليه في تعلّم الفلسفة، فشيعة إفيغورس، ويسمّون أصحاب اللذة، لأنّهم كانوا يرون أنّ الغرض المقصود إليه في تعلّم الفلسفة اللذة التابعة لمعرفتها؛ وأمّا الفرقة المسمّاة من الأفعال التي كانت تظهر عليها، فشيعة أفلاطون وشيعة أرسطوطاليس، ويعرفون بالمشائين، لأنّ أفلاطون وأرسطوطاليس كانا يعلمان النّاس وهما يمشيان، كيما يرتاض البدن مع رياضة النفس.

[١٢١] فهذه طبقات الفلاسفة اليونانيين، وأجلّهم فرقتان: فرقة فيثاغورس وفرقة أفلاطون وأرسطوطاليس، وهاتان الفرقتان هما ركنا الفلسفة، وعموداها.

[١٢٢] وقد كان قدماء هؤلاء الفلاسفة يتحلون الفلسفة الطبيعية التي كان يذهب إليها فيثاغورس، وتاليس الملطي وعوامّ الصابئة من اليونانيين والمصريين. ثمّ مال متأخروهم إلى الفلسفة المدنية، كسقراط وأفلاطون وأرسطوطاليس وأشباعهم وقد ذكر ذلك أرسطوطاليس في كتابه في الحيوان، فقال: «لما كان منذ مائة سنة، وذلك منذ زمن سقراط، مال النّاس عن الفلسفة الطبيعية إلى الفلسفة المدنية».

[١٢٣] قال صاعد: وقد صنّفت جماعة من المتأخّرين كتباً على مذهب فيثاغورس وأشباعه، وانتصروا فيها للفلسفة الطبيعية القديمة. وممن صنّف في ذلك أبو بكر محمّد بن زكريّا الرازي،

er-Râzî (ö. 925), Aristo'ya şiddetle muhalefet etti. Birçok konuda hocası Eflâtun'dan, eski filozoflardan ayrı düştüğü için onu ayıpladı. Aristo'nun felsefeyi bozduğunu, birçok esasını değiştirdiğini söyledi. er-Râzî'nin Aristo'ya kızmasının, onun fikirlerine itiraz etmesinin asıl sebebinin Aristo'nun aksine onun *Metafizik (el-ilmü'l-ilâhî)*, *et-Tıbbü'r-Rûhanî* adlı kitaplarında ve diğer eserlerinde ifade ettiği gibi peygamberliği kabul etmeyen putpe-
restlerin ve Brahmanların dinlerini daha iyi bulması, Sâbiiler gibi tenâsühe inanması olduğunu zannediyorum. Eğer Allah, er-Râzî'ye yardım edip doğ-
ruyu gösterseydi, ona hakikati sevdireydi, Aristo'nun filozofların düşünce-
lerini hulâsa ettiğini, araştırdığını, kötü ve önemsiz taraflarını atıp felsefenin
özünü ve iyi taraflarını aldığını kabul ederdi. Sağlam akılların gereği olan
şeye inanır, temiz kalplerin benimsediği şeyi benimserdi. Filozofların imamı,
âlimlerin en faziletlisi olurdu. "Allah'ın âlemi birde (tevhid) toplaması inkâr
edilemez."

[Beşinci Fasıl: Romalılarda İlim]

[124] İlim sahibi milletlerin beşincisi Romalılardır. Romalılar; ülkele-
ri, hükümdarları büyük bir millettir. Onların ülkesi Yunanlıların ülkesine
komşuydu, dilleri ise Yunanlılardan ayırdı. Yunanlıların dili Grekçe, Ro-
malıların dili Latince'dir.

[125] Romalıların ülkesinin güneyinde Mağrib'den Meşrik'a uzanan
ve Tanca ile Şam arasında bulunan Akdeniz vardır. Kuzey hudutları ise
Ruslar, Bulgarlar gibi milletlerin ülkelerine, Batı Okyanusu'nun bir kıs-
mına dayanır. Doğudan Yunan hudutlarına, batıdan Endelüs'ün ötesin-
de okyanusa varır.

وكان شديد الانحراف عن أرسطوطاليس عائباً له في مفارقتة معلّمه أفلاطون وغيره من متقدّمي الفلاسفة في كثير من آرائهم، وكان يزعم أنّه أفسد الفلسفة وغير كثيرًا من أصولها. وما أظنّ الرازي أحقّه على أرسطوطاليس وحده على نقضه إلا ما أباه أرسطوطاليس ودان به الرازي ممّا ضمّنه كتابه في العلم الإلهي، وكتابه في الطب الروحاني، وغير ذلك من كتبه الدالّة على استحسانه لمذهب الثنوية في الإشراك والآراء البراهمة في إبطال النبوة، ولاعتقاد عوامّ الصابئة في التناسخ. ولو أنّ الرازي وفقّه الله، تعالى، للرشد وحبّ إليه نصره الحق، لوصف أرسطوطاليس بأنّه محض آراء الفلاسفة، وفحص مذاهب الحكماء، فنفي خبثها وأسقط غثها وانتقى لبابها واصطفى خيارها، فاعتقد منها ما توجه العقول السليمة، وتراه البصائر النافذة، وتدين به النفوس الطيبة، فأصبح إمام الحكماء وجامع فضائل العلماء و:

ليس على الله بمستنكر أن يجمع العالم في واحد

[الفصل الخامس؛ العلم في الروم]

[١٢٤] وأما الأمة الخامسة، وهي الروم، فأمة ضخمة المملكة، فخمة الملوك وكانت بلادهم مجاورة لبلاد اليونانيين ولغتهم مخالفة للغتهم. فلغة اليونانيين الإغريقية، ولغة الروم اللطينية.

[١٢٥] وحدّ بلاد الروم من جهة الجنوب: البحر الرومي الممتدّ طولاً من المغرب إلى المشرق ما بين طنجة إلى الشام؛ وحدّها من جهة الشمال بعض ممالك الأمم الشمالية: من الروس والبرغر، وغيرهم، مع طائفة من البحر المغربي الأعظم المحيط المعروف بأقيانس؛ وحدّها من جهة المشرق تخوم بلاد اليونانيين؛ وحدّها من جهة المغرب في أقصى الأندلس: البحر المغربي المعروف بأقيانس.

[126] Roma ülkesi özellikleri bakımından üç kısma ayrılır. Birincisi Yunan ülkesine sınır olan doğu kısmı olup bu kısma Amanya denir. Sonra orta kısım Fransa gelir, sonra batı kısım Endelüs, Mağrib'in mâmur tarafı gelir.

5 [127] Bu ülkelerin hepsinin merkezi Amanya'da yer alan Roma'dır. Roma'yı Latin kökenli Romanus kurmuştur, şehir onun adını almıştır. Romanus, Romalıların ilk hükümdarıdır. Roma şehri Milat'tan önce 754 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan İmparator Augustus zamanına kadar 725 yıl İtalya ile sınırlı kalmıştır. Augustus Yunanlıların hükümdarlarına
10 galip gelip ülkelerini Roma'ya ilhak etmiş, iki ülke batıdan doğuya yüz konak uzunluğunda büyük bir ülke haline gelmiş, Ermeniyeye sınırından Endelüs'ün sonu, okyanusa dayanmıştır. Roma her iki ülkenin merkezi olmuş, Konstantin b. Hilânî (ö. 337)'nin Hristiyanlığı resmi din kabul edip Sâbiîliği reddetmesine, Yunan ülkesinin ortasında Haliç üzerinde
15 Konstantiniye'yi kurmasına, orayı vatan tutmasına kadar 335 yıl böyle kalmıştır. Zamanımıza kadar Konstantiniye Rumların ülkesinin merkezidir. Roma hükümdarları, Latinlerden güvendikleri kişileri Roma şehrinde vekil bırakırlar. Âmilleri bu şehire bağlı yerlerde tasarruf ederler. Bıraktıkları vekiller hükümdar imparator unvanını almaz, taç giymez.

20 [128] Roma hükümdarları bu şekilde uzun müddet batı kısmında da hüküm sürdüler. Sonra, Slavlar, Bürcanlar (Bulgarlar) ve başka onlara bağlı milletlerden güçlenenler onların idaresi altından çıktılar, her biri bağımsız hale geldi. Roma imparatorluğundan en son ayrılanlar Roma şehri hükümdarları oldu. Bu ayrılma Batı Roma
25 hükümdarlıkları, orduları güçlenince 340 yılında vuku buldu.

[١٢٦] وكانت هذه المملكة ثلاث قطع، يتميز بعضها من بعض: فأولها من جهة المشرق ممّا يتاخم بلاد اليونانيين: بلاد أمانية؛ ثمّ أوسطها: بلاد أفرنسة؛ ثمّ آخرها: بلاد الأندلس في أقصى المغرب وطرف المعمور.

[١٢٧] وكانت قاعدة هذه المملكة كلّها مدينة رومية العظمى من بلاد أمانية، وكان ٥
بانيها رومانس اللطيني، وإليه نسبت، وهو أوّل مشهور من ملوك الروم. وكان بنيان رومية قبل مولد المسيح بسبع مائة سنة وأربع وخمسين سنة، فاتّصل ملك اللطينيين في هذه المملكة المحدودة بعد بنيان رومية بسبع مائة سنة وخمس وعشرين سنة إلى قيام أغسطس، أوّل ملوك القياصرة، ثمّ تغلب أغسطس هذا على ملوك اليونانيين وأضاف مملكتهم إلى مملكته، فصارتا مملكة واحدة عظيمة الشأن، طولها من المشرق ١٠
إلى المغرب نحو مائة مرحلة، ما بين تخوم بلاد أرمينية إلى أقصى بلاد الأندلس في المغرب، وصارت مدينة رومية قاعدة هاتين المملكتين ومكثت كذلك ثلاث مائة سنة وخمسةً وثلاثين سنة، إلى أن قام قسطنطين بن هيلاني بدين المسيح، ورفض دين الصابئة، وبنى مدينة على الخليج المنسوبة إليه، المعروفة بالقسطنطينية في وسط بلاد اليونانيين، واستوطنها، فصارت من حيثئذٍ قاعدة ملك الروم إلى وقتنا هذا. واستخلف ١٥
من ذلك ملوك الروم على مدينة رومية ثقاتهم من اللطينيين من الجنسين، فكانوا عمّالهم عليها متصرّفين تحت أمرهم فيها، لا يسمّون ملوكًا، ولا يتوّجون.

[١٢٨] ولم تزل ملوك الروم على هذه الحالة من اتّصال ملكهم، وانتظام أمرهم في هذه البلاد كلّها، إلى أن خرج بعد زمان طويل عن طاعتهم، من قوى أمره من الأمم التي كانت منقادة إليهم من الصقالبة، والبرجان، وغيرهم، وتميّزت كلّ أمة بملكها. وكان من آخر من خرج عن طاعتهم ٢٠
ملوك رومية، وذلك في سنة أربعين وثلاث مائة من الهجرة، حين قوى ملكه وكثرت جموعه،

Roma şehri hükümdarı taç giydi, kral (imparator) unvanı aldı. Bunun üzerine Konstantiniye’de oturan Konstantin b. Leon onun üzerine asker gönderdi. Yenilip geri döndü. Batı Roma İmparatoruna mektup yazdı, onunla anlaştı. Bundan sonra Batı Roma Konstantiniye’nin batısına kadar Doğu
 5 Roma’dan ayrı bir devlet oldu. Onların âmillikleri Roma’dan ayrıldı. Sonra iki devlet arasına göçebe barbar Türk kabileleri girdi. Bugün Konstantiniye’den Roma’ya ancak denizden gidilebiliyor.

[129] Konstantiniye’yi kuran Konstantin b. Hilânî Hristiyanlığı kabul edinceye kadar Romalılar Sâbiî (yıldızlara tapan) idiler. Konstantin,
 10 Romalıları(Rumları) Hristiyanlığı kabul etmeye çağırdı. Onlar da toptan Hristiyan oldular. Putlara tapmaktan vazgeçtiler, sâbiîlikle ilgili her şeyi terk ettiler. Hristiyanlık dini güçlenmeye devam etti. Sonunda Rumlara komşu olan Galicialılar, Slavlar, Bürcanlar (Bulgarlar), Ruslar, Mısır’daki Kıptlar ve başkaları, Habeşler, Nubyalılar, diğer kavimlerin çoğu Hristiyan
 15 dinine girdiler.

[130] Romalıların (Rumların) Roma’da ve diğer şehirlerde felsefenin dallarını iyi bilen büyük filozofları vardı. Çoğu insan, ülkeleri bitişik olduğu, hâkimiyet birinden diğerine geçtiği, iki ülke, bir krallık olduğu ve iki millet birbirleriyle kaynaştığı için Yunanlılardan söz ederken iki
 20 milletin âlimlerini karıştırırlar, birçoğu bahsettiğimiz meşhur filozofların Rum (Romalı) olduğunu söylerler. Filozoflarını birbirinden ayırt edemezler. Tarihçilerin, biyografi âlimlerinin çoğuna göre her iki millet felsefe ile uğraşmalarıyla meşhurdur, felsefeciler arasında itibarlıdır. Yalnız, Yunanlılar bu konuda üstündür, Romalılar ve diğer milletler de
 25 bunu kabul ederler.

فلبس التاج وتسمّى ملكاً، وأوفد إليه قسطنطين بن اليون، ملك الروم عند ذلك الجيوش، فعادت منكوبة، فكاتبه حينئذٍ ورضي بسلمه. وتميّزت منذ ذلك مملكة اللطنيين من مملكة الإغريقين من جهة مغاربها إلى ما يلي بلاد القسطنطينية، وبعدت أعمالهم من أعمال رومية. ثمّ توسّط بينهما من فرق الترك المخيّمه هنالك، والمخرّبة الكثير من عمائره، فلا يصل أحد اليوم من القسطنطينية إلى رومية إلا في البحر.

[١٢٩] وكانت الروم قديماً صابئة إلى أن قام قسطنطين بن هيلاني باني القسطنطينية بدين النصرانية، ودعا الروم إلى التشرّع به، فأطاعوه وتنصّروا عن آخرهم، ورفضوا دينهم: من تعظيم الهياكل، وعبادة الأوثان، وغير ذلك من شريعة الصابئة. ولم يزل دين النصرانية يظهر ويقوى إلى أن دخل فيه أكثر الأمم المجاورة للروم: من الجلالقة والصقالبة والبرجان، والروس، وجميع أهل مصر من القبط، وغيرهم، وجمهور أصناف السودان: من الحبشة، والنوبة، وسواهم.

[١٣٠] وكان للروم بمدينة رومية وغيرها حكماء جلّة علماء بأنواع الفلسفة. وكثير من الناس يقول: إنّ الفلاسفة المشهورين الذين قدّمنا ذكرهم في عداد اليونانيين روميون؛ والصحيح أنّهم يونانيون على ما قدّمنا، ولتجاوز هاتين الأمتين، وتلاصق ديارهم، وانتقال الملك من إحداهما إلى الأخرى حتّى صار البلدان واحداً، والمملكة واحدة، دخل بعضهم في بعض، واختلط على كثير من الناس خبر علمائهم وصعب عليهم تمييز فلاسفتهم. وكلا الأمتين عند أهل التحقيق بعلم الأخبار، ومعرفة السير مشهور العناية بالفلسفة رفيع المحلّ في أهل الحكمة؛ إلا أنّ لليونانيين من المزية في ذلك، والفضل ما لا ينكره الرومانيون، ولا سواهم، والله أعلم.

[131] Abbâsîler devrinde Hristiyanlar, Sâbiîler arasında çeşitli ilimlerle uğraşan âlimler vardı. Bunların Yunanlılardan mı, Romalılarından mı, diğer komşu milletlerden mi olduğunu bilmiyorum.

[132] Bu âlimler arasında Hristiyanlardan Bahtiyeşu ve oğlu Cibrîl (ö. 828) değerli iki tabiptiler. Bahtiyeşu, Ebü'l-Abbas es-Seffah'a hizmet etti ve onu tedavi etti. Sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 775)'a hizmet etti. Bahtiyeşu ölünce onun makamına oğlu Cibrîl getirildi. Bahtiyeşu'nun tıbbâ dair meşhur eserleri vardır.

[133] Bu âlimlerden biri Yuhannâ b. Mâseveyh'tir. Hârûnürreşîd, oğulları Emin ile Me'mûn'un tabipliklerini yaptı. el-Mütevekkil zamanına kadar yaşadı. Hârûnürreşîd onu Ankara ve diğer Rum şehirlerini fethettiği sırada ele geçirdiği kitapların tercümesiyle görevlendirmiştir. Birçok kitabı tercüme etmişti. Ayrıca, tıbbâ dair kıymetli eserler telif etmiştir. Bu eserler *Kitâbü'l-Burhan*, *Kitâbü'l-Basîra*, *Kitâbü'l-Kemâl*, *Kitâbü'l-Hummeyât*, *Kitâbü'l-Fasâde'l-Hacâme*, *Kitâbü'l-Cüzâm*, *Kitâbü'l-Ağzıye*, *Kitâbü'l-Mi'de*, *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müşhile*, *Müşeccer* adlı künaş (mecmua) vs.dir.

[134] Bu Hristiyan âlimlerden biri Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 857)'in talebesi Ebû Zeyd Huneyn b. İshak'tır. Bu zat, İslam devrindeki en usta mütercimlerden biri olup Yunanca'yı, Arapça'yı iyi biliyordu. Fars bölgesinde İmam Halil b. Ahmed (ö. 791)'den Arapça okumuş, onun *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserini Bağdat'a getirmişti.¹⁷

[135] Ebû Ma'sar el-Belhî (ö. 886), Şâdan tarafından yazılan *Kitâbü'l-Müzâkerât* adlı eserin tercümesinde "İslam tarihinde usta mütercimler dörttür: Huneyn b. İshak, Ya'kub b. İshak el-Kindî, Sâbit b. Kurra el-Harrânî (ö. 901), Ömer b. Ferruhan et-Taberî (ö. 815)'dir." der.

[136] Sâid der ki: Huneyn güzel tercümeleriyle Hipokrat ile Galinos'un kitaplarını açıklamış, en güzel şekilde hülâsa etmiştir. Kendisi de kıymetli eserler yazmış, enteresan konulardan söz etmiştir.

[١٣١] وكان في الدولة العبّاسية من ملك الإسلام جماعة من النصارى والصابئين علماء بفنون العلم، لا أعلم أمن اليونانيين هم، أو من الروم أم من غيرهم من الأمم المجاورة لهم؟

[١٣٢] فمن النصارى منهم بختيشوع وابنه جبريل بن بختيشوع. كانا طبيبين نبيلين. وخدم بختيشوع أبا العبّاس السفّاح، وصحبه، وعالجه. ثمّ خدم أبا جعفر المنصور بعده؛ فلما توفيّ حلّ ابنه بعده محلّه عند ملوك بني العبّاس ولبختيشوع تواليف في الطبّ معروفة.

[١٣٣] ومنهم يوحنا بن ماسويه. خدم في صناعة الطبّ هارون والأمين، والمأمون وبقي إلى أيام المتوكّل وكان قلده هارون ترجمة الكتب القديمة التي وجدت بأنقرة وبغيرها من بلاد الروم، حين افتتحها المسلمون. فترجم منها كثيراً. وله في الطبّ تواليف عظيمة القدر، كتاب البرهان؛ وكتاب البصيرة؛ وكتاب الكمال؛ وكتاب الحمّيات؛ وكتاب الفصد والحجامة؛ وكتاب الجذام؛ وكتاب الأغذية؛ وكتاب المعدة؛ وكتاب الأدوية المسهلة؛ والكنّاش المعروف بالمشجّر، وغير ذلك.

[١٣٤] ومنهم حنين بن إسحق، أبو زيد، تلميذ يوحنا بن ماسويه، أحد مهرة الترجمة بالإسلام. كان عالماً باليونانية، والعربية. وتعلّم العربية بأرض فارس من الخليل بن أحمد، وهو أدخل كتاب العين ببغداد.

[١٣٥] وقال أبو معشر في كتاب المذكرات لشاذان: «حدّاق الترجمة في الإسلام أربعة: حنين بن إسحق ويعقوب بن إسحق الكندي، وثابت بن قرّة الحرّاني، وعمر بن فرّخان الطبري».

[١٣٦] قال صاعد: وحنين هذا هو الذي أوضح بحسن ترجمته كتب أبقراط وجالينوس، ولخصّها أحسن تلخيص. وله تواليف بارعة، وموضوعات شريفة؛

Bu şekildeki eserleri arasında mantığa, gıdalara, hastalıktan yeni iyileşenlerin bakımına, müshil ilaçlara vs.ye dair yazdığı kitapları vardır.

[137] Huneyn, Halife el-Mütevekkil devrinde öldü. İshak (ö. 911) ve Dâvud adlarında iki oğul bıraktı. İshak tercüme işinde babasının yerini aldı. Güzel tercüme yapar, riyâzî (matematik) bilimleri iyi bilirdi. Dâvud ise iyi bir tabipti.

[138] Bu âlimlerden biri, ünlü *Künûnâş*'ın yazarı Mesih b. Hakem'dir. ¹⁸ Diğer biri İhşîdîler zamanında Muhammed b. Toguç (ö. 934) devrinde yaşayan Anastas b. Cüreyc'dir. Tıp alanında bilgili bir âlimdi.

[139] Bu devirdeki (Abbâsî zamanındaki) sâbiî âlimlerden biri filozof, ilimlerde geniş bilgi sahibi, çeşitli felsefî ilim dallarında bilgili, felsefenin esaslarını kendisinde toplayan Ebü'l-Hasan Sâbit b. Kurra el-Harrânî (ö. 901) 'dir. Bu âlimin mantık, sayılar (aritmetik), geometri, astronomi ve diğer sahalarda güzel kitapları vardır. Sâbit, Ya'kub b. İshak el-Kindî ve Kostâ b.Lûka ile muasırdı. Bunlar, zamanlarında İslam dünyasında felsefî ilimleri en iyi bilen kişilerdi. Sâbit, Me'mûn'un hilafeti zamanında Bağdat'da güneş üzerinde gözlemler yapmış, gözlemlerinin sonuçlarını bir kitapta toplamış, bu kitapta güneş yılı hakkındaki görüşlerini, güneşin evc (apoje) yerlerini, güneş yılının miktarını, hareketinin miktarını, düzenlenmesini izah etmiştir.

[140] Sâbit'in Sinan adında aritmetik, geometri, tıp ilimlerini iyi bilen bir oğlu vardı. Sinan'ın oğlu Sâbit tıp sanatını en iyi bilenlerdendi. Muizzüddевle Ahmed b. Büveyh ed-Deylemî'nin emirliği, el-Mutî'-Lillâh (ö. 974)'ın halifeliği devrinde yaşadı. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*'te Sâbit b. Kurra'nın 221/836 hicrî tarihinde doğduğunu, 288/901 tarihinde öldüğünü söyler. Buna göre Sâbit, Me'mûn'un hilafeti zamanında yaşamamış, Mu'tasım'ın hilafetinin başlarında doğmuştur. Sinan 331/942 yılında, oğlu Sâbit ise 365/975 yılında ölmüşlerdir.

منها: كتابه في المنطق؛ وكتابه في الأغذية؛ وكتابه في تدبير الناقهين؛ وكتابه في الأدوية المسهلة، وغير ذلك من كتبه.

[١٣٧] ومات حنين في أيام المتوكل، وخلف ولدين يسمّى أحدهما إسحق، والآخر داود. فأما إسحق فخلف أباه على الترجمة وكان بارعاً فيها، ومقدماً في العلوم الرياضية؛ وأما داود، فطبيب محسن.

[١٣٨] ومنهم مسيح بن حكم، صاحب الكناش المشهور. ومنهم نسطاس بن جريج المصري، وكان في دولة الإخشيد، محمد بن طغج، وكان عالماً بالطب بارعاً فيه.

[١٣٩] ومن الصابئين منهم، أبو الحسن ثابت بن قرّة الحرّاني، فيلسوف، متوسّع في العلوم، متفنّن في ضروب الحكمة، متقلّد لجوامع الفلسفة. وله تواليف حسنة في المنطق، والعدد، والهندسة، والنجوم وغير ذلك. وكان معاصراً ليعقوب بن إسحق الكندي، وقسطا بن لوقا وكانوا ثلاثتهم أعلم من كان في مملكة الإسلام بعلم الفلسفة في وقتهم. ولثابت أرصاد حسنة للشمس، تولاها ببغداد في خلافة المأمون، جمعها في كتاب بيّن فيه مذهبه في سنة الشمس وما أدركه بالرصد في مواضع أوجها، ومقدار سنيها، وكمية حركتها، أو صورة تعديلها.

[١٤٠] وكان له ابن يسمّى سنان بن ثابت، عالم بالعدد، والهندسة، والطب. وابنه ثابت بن سنان بن ثابت، أحد المتحقّقين بصناعة الطب؛ كان في أيام المطيع لله في أمارّة أحمد بن بويه الديلمي الأقطع، المعروف بمعزّ الدولة. وذكر ابن النديم في كتابه الفهرست: أنّ ثابت بن قرّة مولده سنة إحدى وعشرين ومائتين وتوفيّ سنة ثمان وثمانين ومائتين ولم يدرك ثابت خلافة المأمون بل ولد في صدر خلافة المعتصم ومات سنان سنة إحدى وثلاثين وثلاث مائة ومات ابنه، ثابت، سنة خمس وستين وثلاث مائة.

[Altıncı Fasıl: Mısırlılarda İlim]

[141] İlim sahibi milletlerin altıncısı eski Mısırlılardır. Onlar eski zamanda büyük bir devletin, köklü şerefın sahibiydiler. Ülkelindeki bu güne kadar gelen eski yapıları, mabedleri, ilim akademileri buna delalet eder.

5 Bütün insanlar yeryüzünde onların eserleri gibi azametli yapı olmadığını kabul ederler. Tûfandan önce yapılanlara gelince onların nasıl yapıldığına dair bilgi yoktur, fakat kendileri ayaktadır. Bunlar; piramitler, berâbiler (yazıtlar), dağların altına oyulmuş mağaralar vs.dir. Tûfandan sonra ülke halkı Kıptlar, Yunanlılar, Romalılar, Amâlika ve başka ırklarla karışmıştır. Yalnız,

10 büyük çoğunluğu Kıpt'tır. Amâlika, Yunanlılar, Rumlar gibi çeşitli eski milletler Mısır'da hüküm sürdükleri için karışık bir ırk olmuşlardır. Bu sebeple insanlar onların ırkını kesin tayin edememişler, onlara Mısırlılar demekle yetinmişlerdir.

[142] Mısır'ın sınırları, uzunluğuna Akdeniz'in güneyindeki Barka'dan,

15 Kızıldeniz sahilindeki Eyle'ye uzanır. Kızıldeniz Habeş-Zenci-Hint, Çin sahillerine uzanan denizin uzantısıdır; uzunluğu kırk gün yol tutar.

[143] Mısır'ın genişliği ise Mısır'ın en yukarısındaki Asvan şehri ve onun hizasındaki Nubya'ya sınır Said (Yukarı Mısır)'den Reşid'e ve onun hizasında Nil'in denize karıştığı yerlere kadar uzanır. Bu mesafe otuz günlük yola yakındır.

20

[144] Mısır halkı eskiden sâbiî idi; putlara tapıyor, putperest mabedleri yapıyorlardı. Hristiyanlık ortaya çıkınca Hristiyan oldular. Müslümanlar Mısır'ı fethedinceye kadar böyle kaldılar. Fetihten sonra bazıları Müslüman oldu, kalanları zimmî olarak bugüne kadar eski (Hristiyanlık) dinlerinde kaldılar.

[الفصل السادس: العلم عند المصريين]

[١٤١] وأمّا الأئمة السادسة، وهي أهل مصر، فكانوا أهل ملك عظيم، وعزّ قديم، في الدهور الخالية، والأزمان السالفة. يدلّ على ذلك آثارهم في عمائرهم، وهياكلهم، وبيوت علمهم، الموجود أكثرها في الإقليم إلى يومنا هذا. وهي آثار أجمع أهل الأرض أنّه لا مثل لها في إقليم من الأقاليم؛ فأما ما كان قبل الطوفان، فجهل خبره، وبقي أثره، مثل الأهرام، والبرابي، والمغاور المنحوتة في جبال الإقليم، إلى غير ذلك من الآثار الموجودة؛ وأمّا بعد الطوفان، فقد صار أهل الإقليم أخلاطاً من الأمم، ما بين قبطي، ويوناني، ورومي، وعملقي، وغيرهم؛ إلا أنّ جمهرتهم قبط. وإنّما صاروا أخلاطاً لكثرة من تداول ملك مصر من الأمم السالفة من العمالقة، واليونانيين، والروم؛ فاختلطت الأمم فيها. لذلك تعيّى على الناس تخليص أنسابهم، فاقصروا من التعريف بهم على نسبتهم إلى موضعهم من بلد مصر.

[١٤٢] وحدّ بلاد مصر، في الطول من برقة التي هي جنوب البحر الرومي، إلى ايلة من ساحل الخليج الخارج من بحر الحبشة، والزنج، والهند، والصين. ومسافة ذلك قريبة من أربعين يوماً.

[١٤٣] وحدّها في العرض من مدينة أسوان التي بأعلى نيل مصر، وما سامتها من أرض الصعيد الأعلى، المتاخم لأرض النوبة، إلى مدينة رشيد وما حاذها من مساقط النيل في البحر الرومي وما اتّصل بذلك. ومسافته قريبة من ثلاثين يوماً.

[١٤٤] وكان أهل مصر في سالف الأزمان صابئة، تعبد الأصنام وتدبّر الهياكل. ثمّ تنصّروا عند ظهور دين النصرانية، ولم تزل على ذلك، إلى أن افتتحها المسلمون. فأسلم بعضهم وبقي سائرهم على دينهم؛ أهل ذمة إلى اليوم.

[145] Tûfandan önceki eski Mısırlılar çeşitli ilimlerle, felsefenin incelikleriyle uğraşıyorlardı. İnsan yaratılmadan varlık-yokluk âleminde garip şekilde enva-i çeşit hayvan bulunduğuna, sonra insanın yaratıldığına, diğer hayvanlara galip gelip çoğunu öldürdüğüne, kalanlarının sahralara, çöllere kaçtığına, Müsebbihî (ö. 1029)'nin *Ahbâru Mısır* adlı eserinde zikrettiği gulyabanilerin, dişi gulyabanilerin, diğer enteresan hayvanların bunlar arasında olduğuna inanırlardı.

[146] Âlimlerin bir grubu tûfandan önce ortaya çıkan bütün ilimlerin Birinci Hermes'ten çıktığını iddia ederler. Bu zat Yukarı Mısır'da oturuyordu. Bu zat, İbrânîlerin Ahnuh b. Yâred b. Mehlâil b. Anuş b. Şit b. Âdem'dir, İdris peygamberle aynı kişidir.

[147] Derler ki: "İdris (Birinci Hermes) gökteki cisimler, yıldızların hareketleri konusunda ilk söz söyleyen, ilk mabedleri inşa eden ve burarlarda Allah'a ilk ibadet eden, tıp konusunda ilk konuşan, zamanındaki insanların okuması için yer ve gökteki şeyler hakkında manzum kasideler yazan kişidir."

[148] Yine derler ki: "Tûfanı haber veren, yeryüzüne semâdan su, ateş yağacağını iddia eden ilk kişi İdris'tir. İlimlerin, sanatların kaybolmasından korktuğu, bunları kendisinden sonraki insanlara bırakmak istediği için Yukarı Mısır'daki piramitleri kurmuş, bu piramitlere bütün sanatları, aletleri, ilimleri resmetmiştir.

[149] Sâid der ki: "Tûfan'dan sonra Mısır'da riyâzî ilimlerde, tabii ilimlerde, metafizik gibi felsefenin çeşitli dallarında, bilhassa tılsımlar, göz boyamalar, yakıcı aynalar, kimya ve başka konularda âlimler çıktı."

[١٤٥] وكان لقدماء أهل مصر، الذين كانوا قبل الطوفان، عناية بأنواع العلوم، وبحث عن غوامض الحكم، وكانوا يرون أنه كان في عالم الكون والفساد قبل نوع الإنسان، أنواع كثيرة من الحيوان على صور غريبة، وتراكيب شاذة، ثم كان نوع الإنسان، فغلب تلك الأنواع، وقاتلها حتى أفنى أكثرها، وشرّد بقيتها إلى القفار والفلوات؛ فمنهم الغيلان، والسعالى، وغير ذلك ممّا ذكره عنهم المُسَبِّحى في تاريخه: ٥ المؤلف في أخبار مصر. فإن كان ذلك حقاً عنهم فما أبعدهم في هذا الرأي من نظام الحكمة، وقانون الفلسفة.

[١٤٦] وزعم جماعة من العلماء: أنّ جميع العلوم التي ظهرت قبل الطوفان إنّما صدرت عن هرمس الأول، والساكن بصعيد مصر الأعلى. وهو الذي يسمّيه العبرانيون: ١٠ خنوخ بن ياردن مهلائيل بن أنوش بن شيث بن آدم، وهو إدريس النبي، عليه السلام.

[١٤٧] وقالوا: إنّهُ أوّل من تكلم في الجواهر العلوية، والحركات النجومية، وأوّل من بنى الهياكل ومجدّد الله تعالى فيها، وأوّل من نظر في علم الطب، وألف لأهل زمانه قصائد موزونة في الأشياء الأرضية والسماوية.

[١٤٨] وقالوا: إنّهُ أوّل من أنذر بالطوفان، ورأى أنّ آفة سماوية تلحق الأرض من الماء والنّار، فخاف ذهاب العلم ودروس الصنائع فبنى الأهرام التي في صعيد مصر الأعلى، وصور فيها جميع الصناعات والآلات، ورسم فيها صفات العلوم، حرصاً منه على تخليدها لمن بعده، خيفة أن يذهب رسمها من العالم. ١٥

[١٤٩] قال صاعد: وكان بمصر بعد الطوفان علماء بضروب علوم الفلسفة من العلوم الرياضية، والطبيعية، والإلهية؛ وخاصّة بعلم الطلسمات، والنيرنجات، والمرائي المحرقة، والكيمياء، وغير ذلك. ٢٠

[150] Eski zamanda ilmin ve hâkimiyetin merkezi, Fustat'tan 12 mil güneydeki Menf şehriydi. İskender İskenderiye şehrini kurunca, havasının, suyunun güzel olması dolayısıyla insanlar oraya yöneldiler. İskenderiye Mısır'ın ilim ve felsefe merkezi oldu. İslam fethine kadar böyle kaldı.

5 Amr b. el-As (ö. 663) Nil nehri üzerinde Fustat şehrini kurunca Araplar ve Acemler, Mısır halkı bu şehre yöneldiler. O günden bu güne Fustat (Kahire) Mısır'ın merkezidir.

[151] Eski Mısırlı âlimlerden biri II. Hermes'tir. Bu zat ülkelerde, şehirlerde seyahat eden, halklarının özelliklerini, tabiatlarını iyi bilen bir kişiydi.

10 Bu âlimin kimyaya, zehirli hayvanlara dair birer kitabı vardır.

[152] Aritmetik sahasındaki Mısırlı âlimlerden biri Proklos'tur.¹⁹ Sayıların özellikleri hakkında *el-Makâlâtü'l-Erba'a* adlı bir kitabı vardır.

[153] Onların geometri, âlemin yapısı ve yıldızların hareketlerinden bahseden âlimlerinden biri Theon el-İskenderânî'dir.²⁰ *Kitâbü'l-Eflâk*, *Kitâbü'l-Kânun* adlı eserleri vardır. *Kitâbü'l-Eflâk*'ta, Batlamyus'un *el-Macastî*'de yaptığı gibi delil getirmeden âlemin şeklinden, sayısından, yıldızların hareketinin sayısından bahseder. *Kitâbü'l-Kânûn* adlı eserinde yıldızların ta'dilinden, Batlamyus'a göre takviminden bahseder. Ayrıca, tılsımcıların fikrine uygun olarak feleğin ikbal ve idbar hareketinin hesabından söz eder.

[154] Onların âlimlerinden biri kimya konusunda önemli eserlerin yazarı Züsaim'dir.²¹ Bu âlimler arasında Galinos'un eserlerini güzel şekilde hülâsa eden *Cevâmi'ul-İskenderâniyyin* serisinin yazarları da vardır. Onlar bu seriyi soru-cevap şeklinde yazmışlardır. Güzel hülâsa etmeleri, özlü ifadeleri tıp sanatını iyi bildiklerini gösterir. Bu seriyi yazarların reisi

[١٥٠] وكانت دار العلم والملك بمصر في قديم الدهر مدينة منف، وهي على اثني عشر ميلاً من الفسطاط. فلما بنى الإسكندر مدينة الإسكندرية، رغب الناس في عمارتها بحسن هوائها وطيب مائها، فكانت دار العلم والحكمة بمصر، إلى أن تغلب عليها المسلمون، واختط عمرو بن العاص على نيل مصر مدينته المعروفة بفسطاط عمرو، فانسرب أهل مصر، وغيرهم من العرب والعجم إلى سكناها. فصارت قاعدة مصر من حينئذ إلى اليوم.

[١٥١] فمن قدماء العلماء بمصر: هرمس الثاني، وكان فيلسوفاً جوالاً في البلاد، طوّفاً على المدائن، عالماً بنصبها وطبائع أهلها. وله كتاب جليل في صناعة الكيمياء؛ وكتاب في الحيوانات ذوات السموم.

[١٥٢] ومن علمائهم بعده بصناعة العدد، بروكلوس الإسكندراني، صاحب المقالات الأربع في طبيعة العدد وخواصه.

[١٥٣] ومن علمائهم بالهندسة، وعلم هيئة الأفلاك، وحركات النجوم ثيون الإسكندراني، صاحب كتاب الأفلاك، وكتاب القانون. أما كتاب الأفلاك، فذكر فيه هيئة الأفلاك، وعددها، وكمية حركات الكواكب، ذكراً مرسلاً مجرداً من البرهان على ما ذهب إليه بطليموس في كتاب المجسطي؛ وأما كتاب القانون، فإنه اختصر فيه تعديل الكواكب، وصورة تقويمها على رأي أصحاب بطليموس، وزاد فيه حساب حركة إقبال الفلك وإدباره على رأي أصحاب الطلسمات.

[١٥٤] ومن علمائهم: روشم، صاحب الكتب الجلية في صناعة الكيمياء. ومنهم: الإسكندرانيون الذين اختصروا كتب جالينوس الحكيم، وألفوها على المسألة والجواب. ودلّ حسن اختصارهم لها على معرفتهم بجوامع الكلم، وإتقانهم لصناعة الطب. وكان رئيسهم

٥

١٠

١٥

٢٠

hareketlerin sırları konusundaki Galinos'un nesir halindeki eserlerini 13 makalede toplayan Enkylavs'tur. Enkylavs bu eseri müzmin hastalığı olmasına rağmen yazmıştır. Kitapta hastalığın üzerindeki etkisinden, zararını ortadan kaldıran şeylerden söz etmiştir.

5 [155] Rumların (Romalıların) astroloji konusundaki âlimlerinden biri mevâlid ve onunla ilgili astroloji bilgilerine dair giriş kitabı *Pezîdec* adlı kitabı yazan Valis (Valens) er-Rumî'dir. Andrazgon mevâlîde dair kitabında Valis'in mevâlîde dair on makale teşkil eden kitaplarının diğer kitapların faydalarını kendinde topladığını söyler. Valis bu kitaplarında astrolojiye dair
10 bütün bilgilerin yer aldığını söyler.

[156] İskenderiye ekolüne mensup zikrettiğim bu âlimlerin zamanlarını, hayatlarını kesin şekilde bilmiyorum. Yukarı Mısır'da görülen eserleri, Mısır'ın diğer yerlerindeki mâbedler, âbideler gibi onların ilminin genişliğini, zekâlarının üstünlüğünü gösteren sanatlarına rağmen onların felsefesinden
15 bize çok az şey gelmiştir.

[Yedinci Fasıl: Araplarda İlim]

[157] İlim sahibi milletlerin yedincisi Araplardır. Araplar nesilleri kesilmiş, nesilleri devam eden olmak üzere iki ana kısma ayrılırlar. Nesilleri kesilenler (helâk olanlar) Âd, Semûd, Tasm, Cedîs, Amâlika, Cürhüm gibi
20 kabilelerdir. Yeryüzünde büyük devletleri, meşhur tarihleri olduktan sonra zaman onları mahvetmiştir. Eski zamanlardaki âlimler, kuşaklar bu hususu inkâr edemez. Helâk oldukları zaman çok eski olduğu için onların tarihlerini iyi bilmiyoruz, onlara ait bilgi vasıtalarına sahip değiliz.

[158] Arapların yaşayan kabileleri iki kola ayrılırlar: Kahtânîler, Adnânîler.
25 ler. Bu iki kol hem cahiliye hem İslam devrinde devam etmişlerdir.

أنقيلاوس الذي جمع من منشور كلام جالينوس ثلاث عشرة مقالة في أسرار الحركات، ألّفها في من جامع وبه علّة مزمنة، فذكر ما يولّد عليه ذلك وما يدفع به ضرره.

[١٥٥] ومن علمائهم بأحكام النجوم واليس، صاحب الكتاب المعروف بالبزیدج الرومي المؤلّف في المواليّد وما يتقدّمها من المدخل إلى علم أحكام النجوم. وذكر عنه [الاندرزغر] في كتابه المؤلّف في المواليّد: أنّ كتبه العشرة في المواليّد، جامعة لقوّة سائر الكتب، وأنّ واليس قال: إنّ كلّ علم يزعمون أنّه ليس في كتبه هذه فلا أصدّق [ظ: فلا يصدّق] أنّه كان أو يكون.

[١٥٦] ولا أعلم لأحد ممّن ذكرت من علماء الإسكندرية زماناً محدوداً، ولا خبراً مستقصى، ولا وصل إلينا من حكمتهم إلا القليل النزر بالإضافة إلى ما تشهد به آثارهم بصعيد مصر، ومصانعهم الجليلة بسائر نواحيها من عجائب البرابي وغرائبها الدالّة على سعة علمهم والمنتبهة على نفاسة أخطارهم.

[الفصل السابع: العلم عند العرب]

[١٥٧] الأئمة السابعة، وهم العرب، فهي فرقتان: فرقة بائدة، وفرقة باقية. فأما الفرقة البائدة، فكانت أمما ضخمة كعاد، وثمود، وطسم، وجديس، والعمالقة، وجرهم. أبادهم الزمان وأفناهم الدهر، بعد أن سلف لهم في الأرض ملك جليل وخبر مشهور. ولا ينكر لهم ذلك أحد من أهل العلم بالقرون الماضية والأجيال الخالية. ولتقادم انقراضهم ذهب عنا حقائق أخبارهم، وانقطعت عنا أسباب العلم بآثارهم.

[١٥٨] وأما الفرقة الباقية، فهي متفرّعة من جذمين قحطان وعدنان. ويضمّهما جميعاً حالان: حال الجاهلية وحال الإسلام.

[159] Cahiliye devrinde Arapların şeref ve izzet-i nefis, gurur sahibi olduğunu herkes bilir. Onlarda hükümdarlık Kahtân kolundaydı. Kahtân'dan Himyer, Hemdan, Kinde, Lahm, Devs, Cefne, Mezhic kabileleri türedi. Bunlar arasında büyük hükümdarlık Benü's-Savar b. Abdşems b. Vâil b. El-Gavs b. Hayrân b. Kahtân b. Arib b. Züheyr b. Eymen b. el-Hümeysi b. Himyer oğulları hanedanının elindeydi. Diğer hükümdarlar bu hanedana tâbi idi. Benü's-Savar'dan büyük, ceberût sahibi kişiler, tübbalar gibi köklü şeref sahibi hükümdarlar çıktı. Yeryüzünü dolaştılar, ülkeleri sarstılar, Doğu'da, Batı'da, Güney'de büyük eserler, şerefli tarihler bıraktılar. Bunlar Ya'rub b. Kahtân, Sebe b. Yeşcüb, Hâris er-Râiş, Ebrehe Zü'l-Menâr, Amr b. Zi'l-Ezâr, İfrikiye'nin kurucusu Efrikas, Semerkand'ın kurucusu Şemir b. Yer'uş, Büyük Tübbâ, Orta Tübbâ, adı Esad ve künyesi Ebû Küreyb olan Tübbâ el-Akran'dır. Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî (ö. 846) Amorion'u tavsif ederken Tübbâ el-Akran hakkında "Yüzü güçlü. Oranın müstahkemliği Kistrâ'yı aciz bırakmış, Ebû Küreyb'e karşı durmuş." der.

[160] Onların başka bir hükümdarı Küçük Tübbâ Amr b. Hassan b. Ebî Küreyb'tir.

[161] Bu hükümdarlar astroloji ilmiyle, yıldızların tabiatlarıyla ilgili görüşlere sahiptiler.

[162] Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Ya'kub el-Hemdânî (ö. 945) Himyerîlerin tarihi ve neseplerine dair yazdığı *Kitâbü'l-İklîl* adlı eserinde Himyer hükümdarlarının ancak doğum tarihini bildikleri, yıldızı ile burcunu kendi yıldız ve burçlarına uygun buldukları kişileri kumandan yaptıklarını, bir millet üzerine sefer yapacakları zaman uğurlu vakti, kendilerinin, devletlerinin yıldızına uygun talii seçtiklerini, böyle bir zamanın ve taliin gelmesi için uzun zaman beklediklerini, böylece düşmanlarına karşı üstün geldiklerini, onlara karşı zafer, şan ve şöhrat kazandıklarını söyler.

[١٥٩] فأما حال العرب في الجاهلية، فحال مشهور عند الأمم من العزّ والمنعة وكان ملكهم في قحطان. ثمّ في سبع قبائل منها، وهي: حمير، وهمدان، وكندة، ولخم، ودوس، وجفنة، ومذحج. وكان بيت الملك العظيم فيهم، بنو الصوار بن عبد شمس بن وائل بن الغوث بن حيران بن قطن بن عريب بن زهير بن أيمن بن الهميسع بن حمير، وسائر الملوك أتباع لهم. وكان من بني الصوار، الملوك السادة والجابرة والتابعة، أهل الشرف القديم، والعزّ التليد، والملك الموطّد، والمجد المؤثّل، الذين دوّخوا البلاد، وضعضعوا الممالك، وتركوا الآثار العظيمة، والأخبار الشريفة، في مشارق الأرض ومغاربها وجنوبها وشمالها؛ كي عرب بن قحطان، وسبأ بن يشجب، والحارث الرائش، وأبرهة ذي المنار، وعمرو ذي الأذعار، وأفريقس باني أفريقية، وشمر يرعش باني سمرقند، وتبع الأكبر، وتبع الأوسط، وتبع الأقرب واسمه أسعد ويكنى أبا كرب، وهو الذي يقول فيه أبو تمام حبيب بن أوس الطائي؛ ويصف عمورية وبرزة الوجه قد أعيت رياضتها كسرى وصدّت صدودًا عن أبي كرب

[١٦٠] وتبع الأصغر وهو عمرو بن حسان بن أبي كرب.

[١٦١] وكان لهؤلاء الملوك مذهب في إثارة أحكام النجوم، وميل إلى معرفة طبائعها. [١٦٢] وزعم أبو محمّد الحسن بن أحمد بن يعقوب الهمداني في كتاب الإكليل المؤلف في أخبار حمير وأنسائها أنّ ملوك حمير لم يكونوا يستعملون من قوادهم، ولا يصرفون من كفاتهم؛ إلا من عرفوا مولده، ووجدوا أدلّته من البروج والكواكب موافقة لأدلّتهم، ومشاكلة لها، وأنّهم كانوا إذا أرادوا غزو أمة من الأمم، تخيروا لذلك الأوقات السعيدة والطوالع المشاكلة لمواليدهم، والملائمة لنصب دولتهم، ومكثوا في ارتيادها الأزمان الطويلة حتّى تمكّنهم على اختيارهم. فكانوا يبلغون بهذا حيث شأؤوا من المراتب العلية والمنازل الرفيعة من الظفر بالأعداء وبعد الصيت في البلاد.

[163] Sâid der ki: “Himyer hükümdarları yıldızları gözlemlemek, hareketlerini incelemekle, felsefi ilimlerle uğraşmadılar. Diğer Arap hükümdarlarının da felsefe, astronomi ile uğraştıklarını bilmiyoruz.

[164] Himyerîlerden sonra gelen cahiliye Arapları iki kısma ayrılır: göçebeler, yerleşik olanlar.

[165] Yerleşik olanlar şehirlerin, köylerin halkıdır. Bunlar ziraat, hurma, üzüm yetiştirme, hayvan yetiştirme, ticaret yapma ve diğer kazanç vasıtalarıyla meşgul oluyorlardı. Aralarında adı tanınan bir âlim, düşünür yoktu.

[166] Göçebeler (çadırlarda yaşayanlar) sahralarda, çöllerde oturuyorlar, develerin sütü, etiyle besleniyorlardı. Otlatma, göç etme zamanlarında şimşeklerin çaktığı yönle, bulutların geldikleri yerlere bakıyorlar, hayvanlarını otlatmak için yağmurun düştüğü yerlere gidiyorlardı. Verimliliğin müsaade ettiği kadar ot ve su bulmak için oralarda konup göçüyorlardı. Müsekkib el-Abdî²²’nin devesi hakkındaki şu sözü gibi devamlı konup göçüyorlardı:

“Devemin kolanı sürtünce: ‘Bu adamın âdeti hep böyle mi? Bütün zaman göçüp konaklamakla mı geçecek? Beni korumayacak, rahat ettirmeyecek mi?’ diyor.”

[167] Yaz, sıcak, bahar mevsimlerinde adetleri buydu. Kış gelip yer kuruyunca Irak, Şam ovalarına, bozkırlarına çekilirler, şehirlere, köylere yakın olurlardı. Zamanın zorluğuna, kötü hayata katlanarak buralarda kışlarlar, azıklarını ortak ve eşit kullanırlardı. Zulümden korktukları, komşulara yardım etmek istedikleri, haremelerini korudukları için rahat uyumazlardı.

[١٦٣] قال صاعد: ولم تكن ملوك حمير معنية بأرصاد الكواكب، ولا باختبار حركاتها، ولا بإثارة شيء من علوم الفلسفة وكذلك كان سائر ملوك العرب في الجاهلية، لم يبلغنا عن أحد منهم بحث عن شيء من ذلك.

[١٦٤] وأما سائر عرب الجاهلية بعد الملوك منهم، فكانوا طبقتين: أهل مدر، وأهل وبر.

[١٦٥] فأما أهل المدر، فهم أهل الحواضر، وسكان القرى وكانوا يحاولون المعيشة من الزرع، والنخل، والكرم، والماشية، والضرب في الأرض للتجارة، وغير ذلك من ضروب الاكتساب، ولم يكن فيهم عالم مذكور، ولا حكيم معروف.

[١٦٦] وأما أهل الوبر منهم، قطان الصحاري، وعمّار الفلوات، وكانوا يعيشون من ألبان الإبل، ولحومها، وكانوا زمان النجعة ووقت التبدي يراعون جهات إيماض البروق، ومنشأ السحاب، وجلجلة الرعد، فيؤمنونها منتجين لمنابت الكلاء، مرتادين لمواقع القطر، فيخيّمون هنالك ما ساعدهم الخصب، وأمكنهم الرعي يقوضون لطلب العشب، وابتغاء المياه، فلا يزالون في حلّ وترحال؛ كما قال المثقّب العبدى عن ناقته:

تقول إذا درأت لها وضيئي أهذا دأبه أبداً وديني؟

أكل الدهر حلّ وارتحال أما تبقى عليّ ولا تقيني؟

[١٦٧] فكان ذلك دأبهم زمان الصيف والقيظ والربيع، فإذا جاء الشتاء، واقشعرت الأرض، وهدأت، انكمشوا إلى أرياف العراق، وأطراف الشام، وركنوا إلى القرب من الحواضر، والدنو من القرى، فشتّوا هنالك مقاسين جهد الزمان ومصطبرين على بؤس العيش وهم خلال ذلك يتواسون بقوتهم ويتشاركون في بلغتهم، ولا ينامون عن إباء الضيم، ونصرة الجار والذّب عن الحريم.

[168] Bununla beraber dinleri ayrı ayırdı. Himyer kabilesi güneşe tapardı. Bu hususun delili Allah'ın Kur'ân'da Belkıs'tan bahsederken Hüdüh'ün Süleyman Peygambere “*Onu ve kavmini Allah'a değil de güneşe taparken gördüm.*”²³ demesidir.

[169] Ebu Muhammed el-Hemdânî “Süleyman b. Dâvud hükümdar olup Yemen ve başka yerleri alınca Himyer kabilesi güneşe tapmaktan vazgeçti, Yahudi oldu.” der.

[170] Hişam b. Muhammed el-Kelbî (ö.819 civarı) ise şöyle der: “Himyerîler Güneş'e, Kinâne kabilesi Ay'a, Temim kabilesi ed-Deberân (boğa burcunda beş yıldız kümesi)'a, Lahm ile Cüzâm Müşteri (Mars)'ye, Tayy kabilesi Süheyl (güneyde parlak bir yıldız)'e, Kays kabilesi Şî'râ el-Ubûr yıldızına, Esed kabilesi Utarid (Merkür)'e, Sekif ve İyad kabileleri Batn-ı Nahle'deki Lât putuna taparlardı. İyad kabilesi sonra Sindad Kâbesi'ne tapmaya başladı. Hanife kabilesi hays (hurma, yağ, undan yapılan bir yiyecek)'tan yapılmış bir puta taparlardı. Bir yıl kıtlık çektiler, bu putu yediler. Bir şair bu konuda şöyle der:

“Hanîfe kabilesi kıtlık yılında tanrısını yedi. Rablarının ceza vermesinden korkmadı.”

[171] İbn Kuteybe şöyle der: “Rabîa, Gassân kabileleri, Kudâa kabilesinin bir kısmı Hristiyanı. Himyer, Benû Hâris b. Ka'b, Kinde kabilelerinde Yahudi olan vardı. Temim kabilesinin bir kısmı Mecûsî idi. Zürâre b. Ades, oğlu el-Hâcib, Akra' b. Hâbis, Veki' b. Hassan b. Sûd'un dedesi Ebû Sûd bunlardandı. Kureyş kabilesinde zındıklar (Mani dininde olanlar) vardı. Bunlar zındıklığı Hîre şehrinden almışlardı. İslâmiyet gelinceye kadar Araplarda putperestlik yaygındı.”

[172] Sâid der ki: “Araplardaki bütün putperestler Allah'ın birliğini tanıyorlardı. Sâbiîlerin yıldızlara, mabetlerdeki onların heykellerine taptikları gibi putperestlerin ibadetleri putlara bir nevi saygıdan ibaretti.

[١٦٨] وكانت أديانهم مع ذلك مختلفة. فكانت حمير تعبد الشمس، ودليل ذلك حكاية الله، تعالى، في كتابه عن الهدهد، إذ قال لسليمان، عليه السلام، واصفًا حال بلقيس الحميرية: ﴿وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾.

[١٦٩] قال أبو محمد الهمداني: فلما ملك سليمان بن داود، وتغلب على ملوك اليمن وغيرها، رفضت حمير عبادة الشمس، وتهودت.

[١٧٠] وقال هشام بن محمد الكلبي: كانت حمير تعبد الشمس، وكنانة القمر، وتميم الدبران، ولخم، وجذام المشتري، وطيء سهيلًا، وقيس الشعرى العبور، وأسد عطارداً. وكانت ثقيف وإياد تعبد بيتًا بأعلى نخلة، يقال له اللات، ثم عبدت إياد وبكر بن وائل كعبة سنداد. وكان لحنيفة صنم يعبدونه من حيس، فلحققتهم مجاعة في بعض السنين، فأكلوه، فقال في ذلك بعض الشعراء:

أكلت حنيفة ربّها عام التقحّم والمجاعة

لم يحذروا من ربّهم سوء العواقب والتباعة

[١٧١] وقال ابن قتيبة: كانت النصرانية في ربيعة، وغسان، وبعض قضاة. وكانت اليهودية في حمير، وبني الحارث بن كعب، وكندة. وكانت المجوسية في تميم، منهم: زرارة بن عدس، وابنه الحاجب، والأقرع بن حابس، وأبو سود جدّ وكيع بن حسان بن أبي سود. وكانت الزندقة في قريش، أخذوها عن أهل الحيرة. وكانت عبادة الأوثان فاشية في العرب حتّى جاء الإسلام.

[١٧٢] قال صاعد: وجميع عبدة الأوثان من العرب موحدّة لله، تعالى، وإنما كانت عبادتهم لها ضربًا من التدنّين بدين الصابئة في تعظيم الكواكب والأصنام الممثلة بها في الهياكل،

Cahillerin zannettiği gibi, putperestlerin putlara ibadeti onların âlemi yaratan Allah olduğuna inandıklarından değildi. Akıl sahibi hiçbir kişi böyle bir inanca sahip olmamıştır. Bu iddiamızın delili Kur’ân-ı Kerim’deki “*‘Biz onlara (putlara) ancak bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.’* derler.” ayetidir.²⁴

[173] Yalnız Kur’ân-ı Kerim, öldükten sonra dirilme, Hz. Muhammed’in peygamberliği meselelerinde müşriklerin görüşüne aykırı ifadeler içeriyordu. Müşriklerin büyük kısmı bunları inkâr ediyorlar, yeniden dirilmeyi, insanın yaptıklarından sorguya çekileceğini kabul etmiyorlardı.²⁵ Yaratılmış olmasına rağmen âlemin yok olmayacağına inanıyorlardı.

[174] Müşrikler arasında yeniden dirilmeye, kabri başında devesi kurban edilenin kıyamet günü ona binerek haşrolacağına, böyle yapmayanın yaya haşrolacağına inananlar vardı. Bu hususta Cüzeym b. el-Eşemm er-Rakasî oğluna şu vasiyette bulunur:

“Ey Sa’d, helak olursam, sana vasiyet edenlerin kişinin en yakını olduğunu tavsiye ederim. Babanı mahşerde elleri üzerinde yürüten, cezalandırılmış şekilde yaya bırakma. Babanı iyi bir deveye bindir, Hutey’e’ye güven. En doğrusu budur. Topladığın (kazandığın) binek hayvanlarından birini benim için kurban et. Kıyamette ‘binin denince’ ona bineyim.”

[175] İşte Arapların dini böyleydi.

[176] Arapların övündükleri, yarıştıkları ilimleri ise dilleri, dillerinin kuralları, şiir, hutbe söylemekti. Ayrıca onlar tarihe, siyere, geçmişe dair bilgi sahibiydiler.

[177] Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Ya’kub el-Hemdânî şöyle der: “Araplara, Acemlere dair haberlere ancak Araplar vasıtasıyla ulaşılabilir. Mekke’de oturan Amâlika, Cürhüm, Sümeydi’ b. Hûnâ oğulları, Huzâa Arapları; has Araplar, firavunlar ve ehl-i kitaba dâir bilgilere sahiptiler.

لا على ما يعتقده الجهال بديانات الأمم وبآراء الفرق من أن عبدة الأوثان ترى أن الأوثان هي الآلهة الخالقة للعالم، ولم يعتقد قط هذا الرأي ذو فكرة، ولا دان به صاحب عقل. ودليل ذلك قول الله، تعالى، عنهم: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾.

[١٧٣] وإنما جاء نص القرآن لمخالفتهم في البعث، والنشور، ونبوة محمد، ﷺ، فكان جمهورهم ينكر ذلك، ولا يصدق بالمعاد، ولا يقول بالجزاء، ويرى أن العالم لا يخرب ولا يبید وإن كان مخلوقاً مبتدعاً.

[١٧٤] وكان فيهم من يقر بالمعاد ويعتقد أن من نحرت ناقته على قبره، حشر راکباً، ومن لم يفعل ذلك حشر ماشياً وفي ذلك يقول جذيمة بن الأشيم الفقعسي، يوصي ابنه:

يا سعد، إمّا أهلكنّ، فإنّي	أوصيك أن أّخا الوصاة الأقرب	١٠
لا تتركّن أباك يعثر راجلاً	في الحشر، يصرع لليدين، وينكب	
واحمل أباك على بعير صالح	وثق الخطيئة، إن ذلك أصوب	
ولقلّ لي ممّا جمعت مطيّة	في الهام اركبها، إذا قيل: اركبوا	
[١٧٥] فهذه كانت ديانات العرب.		

[١٧٦] وأمّا علمها الذي كانت تتفاخر به وتباري فيه، فعلم لسانها، وأحكام لغتها، ونظم الأشعار، وتأليف الخطب. وكانت مع ذلك أهل علم الأخبار، ومعدن معرفة السير والأعصار.

[١٧٧] وقال أبو محمد الحسن بن أحمد بن يعقوب الهمداني: ليس يوصل إلى خبر من أخبار العرب والعجم إلا بالعرب ومنهم وذلك أن من سكن بمكة من العمالقة، وجرهم، وآل السميدع بن هونا، وخزاعة أحاطوا بعلم العرب العاربة، والفراعين العاتية، وأخبار أهل الكتاب،

Ülkelere ticaret için girerler ve insanlar hakkında bilgi edinirlerdi. Ebû Kerreb Esad, Buhtunnasr devrinden beri Hîreliler ve Acemlere komşu olanlar Acemlerin ilimlerini, tarihlerini, Himyerîlerin meşhur günlerini, ülkelerde dolaşmalarını öğrendiler. Abîd b. Şerye, Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Heysem b. Adî'nin rivayet ettiği haberlerin, bilgilerin çoğu onlardan alındı. Yine Şam'da yerleşen Süleym, Gassan Arapları Rumların, İsrailoğullarının, Yunanlıların tarihini bilirler. Bahreyn bölgesinde oturan Tenuh ve Eyad kabilelerinden göçebelerin, Tasm, Cedîs'in, Ezd kabilesinden Oman'da yaşayan Nasr oğullarından Sind, Hint ülkelerinin, Fars'ın bazı haberleri alındı. Tayy kabilesine dair iki dağda oturanlardan Azine oğullarına, Cerâmika'ya dair haberler alındı. Yemen'de oturanlar doğuya, batıya, kuzeye, güneye seferler yapan Himyerî hükümdarların gölgesinde oldukları için bütün milletlerin tarihlerini biliyorlardı. Onlardan gaza yapan her hükümdar gittiği yerleri, halkını bilirdi. Sözleri hafif, dilleri akıcı olduğu için Araplar olayları ezberleyen, rivâyet eden kişilere sahiptirler. Zira onlar, güneşin gidişiyle çizdiği, her şeyi gösteren yedi yıldızın gittiği burçların dairesi altında yaşıyorlardı. Ayrıca Araplar aşırı derecede ilgilendikleri, uzun tecrübe sahibi oldukları için yıldızların doğduğu, battığı zamanları tafsil etmeden biliyorlardı. Yaşama vasıtalarını elde etmek için buna muhtaçtılar. Bu bilgileri gerçekleri öğrenerek, tahsil ederek, temrin yaparak öğrenmediler.

[178] Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî el-Lügavî (ö. 895)'nin envâ (halk meteorolojisi) konusunda değerli bir eseri vardır. Bu kitap Arapların sema, rüzgârların esmesi, mevsimler, zaman vs. konulardaki bilgilerini içerir. Araplara ait bilgiler bunlardır.

[179] Felsefeye gelince, Allah onlara (Araplara) bu konuda bir şey vermemiştir. Onları buna müsait yaratmamıştır. Öz Araplardan bu konuda meşhur olan kişi sadece Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshak el-Kindî ile Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed el-Hemdânî'dir. İleride bu ikisinden bahsedilecek.

وكانوا يدخلون البلاد للتجارات، فيعرفون أخبار الناس. وكذلك من سكن الحيرة، وجاور الأعاجم، من عهد أسعد أبي كرب وبخت نصر، حووا علم الأعاجم وأخبارهم، وأيام حمير ومسيرها في البلاد، وعنهم صدر أكثر ما رواه عبيد بن شريه، ومحمد بن السائب الكلبي، والهيثم بن عدي. وكذلك من وقع بالشام من سليم، وغسان خبير بأخبار الروم، وبنو إسرائيل، واليونانيين. ومن وقع بالبحرين من تنوخ وأياد، فعنه أتت أخبار ديار طسم وجديس ومن وقع من ولد نصر من الأزدي بعمان وما بينهما فعنه أتت كثير أخبار السند والهند وشيء من أخبار فارس ومن وقع بجبلي طي فعنه أتت أخبار آل أذينة والجرامقة ومن ساكنًا باليمن فإنه علم أخبار الأمم جميعًا لأنه كان في دار مملكة حمير وفي ظل الملوك السيادة إلى المشرق والمغرب والجنوب والشمال ولم يكن الملك منهم يغزو إلا عرف البلاد وأهلها. فالعرب أصحاب حفظة رواية لخفة الكلام عليهم ورقة ألفتهم لأنهم تحت نطاق فلك البروج الذي ترسمه الشمس بمسيرها وتجري فيه الكواكب السبعة الدالة على جميع الأشياء. وكان للعرب مع هذا معرفة بأوقات مطالع النجوم ومغاربها وعلم بأنواع الكواكب وأمطارها على حسب ما أدركوا بفرط العناية وطول التجربة، لاحتياجهم لمعرفة ذلك في أسباب المعيشة؛ لا على طريق تعلم الحقائق، ولا على سبيل التدرب في العلوم. ١٥

[١٧٨] ولأبي حنيفة أحمد بن داود الدينوري اللغوي كتاب شريف في الأنواء، تضمن ما كان عند العرب من العلم بالسماء، والأنواء ومهابّ الرياح، وتفصيل الأزمان، وغير ذلك من هذا الفن. فهذا ما كان عند العرب من المعرفة.

[١٧٩] فأما علم الفلسفة فلم يمنحهم الله، تعالى، شيئًا منه، ولا هيأ طباعهم للعناية به. ولا أعلم أحدًا من صميم العرب شهر به، إلا أبا يوسف يعقوب بن إسحق الكندي؛ وأبا محمد الحسن بن أحمد الهمداني وسيأتي ذكرهما في موضعه، إن شاء الله تعالى. ٢٠

[180] Arapların anayurduna Cezîretü'l-Arap (Arap Adası) denir. Üç tarafı; batısı, doğusu, güneyi denizlerle çevrili olduğu için böyle denmiştir. Batısında Cidde, Câr, Eyle, Kulzum (Süveyş) şehirlerinin yer aldığı haliç (Kızıldeniz) vardır. Bu haliç Zencilerin-Hintlilerin denizinin uzantısıdır. Arap yarımadasının güneyinde Aden denizi denen Hint Okyanusu, doğusunda Oman, Bahreyn, Basra, Fars bölgelerinin çevirdiği haliç (körfez) vardır. Bu körfez de Hint Okyanusu'nun uzantısıdır. Arap yarımadasının kuzeyinde Şam, Semûd arazisi Hacer-Dûmetü'l-Cendel ve Semâve'ye bakan yerler vardır.

[181] Arap yarımadası dört büyük kısma ayrılır: Hicaz, Necd, Tihâme, Yemen. Yarımadanın uzunluğu Aden'den Şam sınırlarına kadar 40 konak civarındadır. Genişliği Eyle-Câr- Cidde'den Azîb'in Irak ovasına bitişiği sınırı kadar 25 konak civarındadır.

[182] Yemen bölgesi, Ya'rub b. Kahtân zamanından Ma'rib Seddi'nin ve etrafının harap olmasına kadar Kahtânîlerin yurdu, toplandıkları yerdî. Himyer hükümdarlarından Şemir b. Ber'aş, Dâvud peygamber, Fars hükümdarlarının üçüncü tabakasından III. Keyhüsrev zamanında yani tûfan-dan sonra 2060 güneş yılına kadar Yemen Kahtânîlerin yurdu olarak kaldı.

[183] En doğru habere göre Ma'rib Seddi, Küçük Tûfan'da Arim selinin bendi aşırı doldurması sonucu yıkılmıştır, sel Ma'rib'in mâmur yerlerini, daha birçok yeri mahvetmiştir.

[184] Ma'rib sakinleri Ezdliler ve diğerleri Sedd'in yıkılması sonucu dağılmışlar, Ensar'ın mensup olduğu Evs, Hazrec kabileleri Hicaz'ın Yesrib yani Medine şehrine, Huzâa kabilesi Mekke ve etrafındaki Tihâme bölgesine, Vedia-Yahmud-Hızâm, Cedîl, Mâlîk, Hâris, Atîk kabileleri Oman'a,

[١٨٠] وأما بلاد العرب، فهي المعروفة بجزيرة العرب، سمّيت جزيرة لأنّ البحر محيط بها من جهاتها الثلاث التي هي المغرب، والجنوب، والمشرق. ففي مغربها خليج جدّة، والجار، وأيلة، والقلمز الخارج من البحر الكبير، ببحر الزنج والهند. وفي جنوبها بحر عدن، وهو بحر الهند الكبير. وفي مشرقها خليج عمان، والبحرين، والبصرة، وأرض فارس الخارج أيضاً من بحر الهند الكبير. وأما شمال جزيرة العرب ٥ فأطراف الشام، وحفاف بلادها الجنوبية، ما بين الحجر، وهو بلاد ثمود، إلى دومة الجندل وما اتّصل بها من البلاد المطلة على السماوة.

[١٨١] وجزيرة العرب أربعة أجزاء كبار، وهي: الحجاز، ونجد، وتهامة، واليمن. ومسافة جزيرة العرب في الطول، وذلك ما بين عدن وبين أطراف الشام، نحو من أربعين ١٠ مرحلة ومسافتها في العرض، وذلك ما بين ساحل بحر أيله، والجار، وجدّة وبين العذيب وما اتّصل به من ريف العراق، نحو من خمس وعشرين مرحلة.

[١٨٢] فأما اليمن، فكانت دار قحطان، ومقرّ عزّها، ومجتمع شملها من زمان يعرب بن قحطان إلى خراب مأرب وما اتّصل بها من أرض اليمن، في أيام شمّر يرعش من ملوك حمير، وفي أيام داود، عليه السلام، من ملوك بني إسرائيل، وفي أيام كيخسرو الثالث، من ١٥ ملوك الطبقة الثالثة من ملوك الفرس. وذلك بعد الطوفان بألفي سنة وستين سنة شمسية.

[١٨٣] وكان سبب خراب سدّ مأرب ما صحّ به الخبر من الطوفان الصغير الذي طما به سيل العرم على سدّ مأرب، فخرّبه، وأفسد عمائر مأرب وكثيراً من البلاد.

[١٨٤] وكان سكّان مأرب الأزدي ومن والاهما فلماً خربت، تفرّقوا في البلاد. فلحقّت الأوس، والخزرج، وهم الأنصار، ييثر من أرض الحجاز، وهي مدينة النبي، عليه السلام. ولحقّت خزاعة بمكة، وما حواليتها من أرض تهامة. ولحقّت وادعة، ٢٠ ويحمد، وخزام، وجديل، ومالك، والهارث، والعتيك بعمان؛ فهم أزد عمان.

Mâsiha, Midean, Leheb, Amir, Yeşkür, Bârik, Ali b. Osman, Şemram, Hucr b. el-Hind, Devs kabileleri Serât'a gitmişlerdir. Serat Arap yarımadasını Yemen'den Şam'a kadar kat eden büyük bir dağdır. Mâlik b. Osman b. Devs ise Irak'a, Cefne, Muharrik b. Amr b. Âmir oğulları, Kudaa kabileleri Şam'a gitmişlerdir.

[185] Bahsettiklerimizden başka Arap yarımadası kabilelerinden İyad, Rabîa Arapları Şam'a, el-Cezîre'nin Diyârırebîa bölgesine gitmişlerdir. Burada onlardan bahsetmeyeceğiz.

[186] *Cevâmiu Ahbârü'l-Ümem mine'l-Arab ve'l-Acem* adlı kitabımızda bu konuda bize ulaşan haberlerden söz ettik.

[187] Cahiliye devrinde Arapların ilmi, dinleri, yurtları, yaşayışları bu şekildeydi. İslam devrindeki durumlarından ise elimizden geldiği kadar en özlü şekilde söz edeceğiz.

[188] Hz. Peygamber gönderildiği sırada Arapların mülkü, idaresi dağınıktı. Allah onların dağınıklığını topladı, ülkelerini teskin etti. Onlardan Arap yarımadasında oturan Kahtân, Adnân'a mensup olanları birleştirdi. Araplar Allah'a, Hz. Peygamber'e iman ve itaat ettiler, hepsi putperestliği, yıldızlara tapınmayı bıraktılar. Sadece Allah'ı ululadılar, yücelttiler, onun birliğine inandılar, âlemin yaratıldığına, yok olacağına, öldükten sonra dirilmeye, mükâfat-cezaya iman ettiler; namaz kılma, oruç tutma, zekât verme, hac, cihad yapma, iyiliği emir, kötülükten men ve diğer şer'î hususlarda sorumluluklarını yerine getirdiler.

[189] Hz. Peygamber, kısa müddet yaşadıktan sonra öldü. Sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ona haleflik yaptılar. Ülkeleri yıktılar, hükümdarları yendiler, ülkeleri ele geçirdiler.

ولحقت ماسحة، وميدعان، ولهب، وعامر ويشكر، وبارق، وعلي بن عثمان، وشمران، والحجر بن الهند، ودوس بالسراة؛ وهو جبل عظيم يقطع بلاد العرب طولاً من تلقاء اليمن إلى أطراف الشام. ولحق مالك بن عثمان بن دوس بالعراق. ولحقت جفنة، وآل محرّق بن عمرو بن عامر، وقضاة بالشام.

٥ [١٨٥] وفي خروج غير من ذكرنا من العرب عن جزيرة العرب من أباد، وربيعة إلى الشام، وديار ربيعة من أرض الجزيرة أخبار ليس هذا موضع ذكرها.

[١٨٦] وقد بينّا ما بلغنا منها في كتابنا في جوامع أخبار الأمم من العرب والعجم. [١٨٧] فهذه كانت حال العرب في الجاهلية، في علومها، ودياناتها، ومساكنها، ومعايشها. وأمّا حال العرب في الإسلام، فعلى ما نذكره ههنا بأوجز ما يمكننا وأخصره، إن شاء الله تعالى. ١٠

[١٨٨] كانت العرب حين بعث النبيّ، قد تفرّق ملكها وتشتّت أمرها. فضمّ الله به شاربها، وسكن نافرها، وجمع عليه جماعة ممّن كان بجزيرة العرب من قحطان، وعدنان، فأمنوا به وائقادوا إليه، ورفضوا جميعاً ما كانوا يدينون به من عبادة الأوثان، وتعظيم الكواكب. وأفردوا الله، تعالى، بالتعظيم، والتمجيد، و الربوبية، والتوحيد. ١٥ والتزموا شريعة الإسلام من اعتقاد حدث العالم وخرابه، والبعث والنشور والجزاء، ومن العمل بالطاعات من الصلاة والصيام والزكاة والحجّ والجهاد والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وغير ذلك من شريعة الإسلام.

[١٨٩] ثمّ لم يلبث رسول الله، إلا قليلاً حتّى توفّي، وخلفه أصحابه: أبو بكر، ثمّ عمر، ثمّ عثمان، ثمّ علي، صلوات الله عليهم، فهدّوا البلاد، وغلبوا الملوك، واحتوا على الممالك،

Hız. Osman zamanında İslam diyarı Hız. Peygamberin “*Yeryüzü bana Allah tarafından derip toplandı. Doğusunu, batısını gördüm. Ümmetim gördüğüm yerlere ulaşacak.*”²⁶ şeklindeki ifadesinin işaretine ulaştı. Allah İslam devletiy-
le Farsların Irak, Horasan ve diğer yerlerdeki devletini, Rumların Şam’daki
devletini, Kıptların Mısır ve etrafındaki devletini yıktı. Hız. Muhammed’le
Allah Arapların devletini Adnân’a, onun kolu Hız. Peygamberin kabilesi Ku-
reyş’e verdi. Böyle takdir edilmişti. Çağlar boyu Allah’ın milletler üzerindeki
kanunu (âdeti) böyleydi. Nitekim Kur’ân’da “*İşte günler (devletli günler) biz
insanlar arasında onları dolaştırırız.*”²⁷ der.

[190] Araplar İslam tarihinin başlarında tıp dışında dillerinden, dinlerin-
den başka bir ilimle uğraşmadılar. İnsanların hepsi tıbbı muhtaç oldukları
için Araplardan bazı kişiler tıpla uğraşıyordu, herkes tıbbı kabul ediyordu.
Hız. Peygamberin “*Ey Allah’ın kulları birbirinizi tedavi edin. Zira Allah ih-
tiyârlık dışında ne dert verdiyse devasını da vermiştir.*”²⁸ hadisiyle tıp ilmine
insanları teşvik eder.

[191] Hız. Peygamber devrindeki tabiplerden biri Hâris b. Kelede es-Se-
kâfî’dir. Tıp ilmini Yemen ve Fars’ta öğrenmiştir. Ud da çalardı. Muâviye b.
Ebî Süfyân (ö. 681) zamanında öldü.

[192] Hız. Peygamber devrindeki tabiplerden biri İbn Ebî Ramse et-
Temîmî’dir. O, “Hız. Peygamberin iki omzu arasında nübüvvet mührünü
gördüm. Ona ‘Ben tabibim, bırak onu tedavi edeyim’ dedim. O ise ‘Sen
arkadaşsın, gerçek tabip Allah’tır,’²⁹ dedi.” der.

[193] Bu tabiplerden biri usta tabip İbn Ebcer el-Kinânî’dir.³⁰ Ömer b.
Abdülaziz (ö. 720) hastalanınca suyunu (idrarını) ona gönderirdi.

[194] Bu tabiplerden biri Hâlid b. Yezid b. Muâviye b. Ebî Süfyân (ö.
708)’dır. Tıp ve kimya ilimlerini bilirdi. Onun kimya ilmini iyi bildiğini
gösteren risâleleri, güzel şiirleri vardır.

وبلغت مملكة الإسلام في أيام عثمان من الجلالة والسعة إلى حيث نبّه النبي، ﷺ، في قوله: «زويت لي الأرض، فأريت مشارقها ومغاربها، وسيبلغ ملك أمّتي ما زوي لي منها» فأباد الله، تعالى، بدولة الإسلام دولة الفرس بالعراق وخراسان وغيرها من ديار الفرس، ودولة الروم بالشام، ودولة القبط بمصر ونواحيها. وجعل الله، تعالى، بالنبي محمد، ﷺ، ملك العرب في عدنان، ثم في عمارة النبي، ﷺ، وهي قريش، حكمًا من الله، تعالى، قاضيًا وقضاء منه نافذاً. وتلك عادته في الأمم، وسنته في القرون، كما قال: ﴿وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نَدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ﴾.

[١٩٠] وكانت العرب في صدر الإسلام لا تعني بشيء من العلوم إلا بلغتها، ومعرفة أحكام شريعتها؛ حاش صناعة الطب، فإنّها كانت موجودة عند أفراد من العرب غير منكورة عند جماهيرهم لحاجة الناس طرًا إليها، ولما كان عندهم من الأثر من النبي، ﷺ، في الحثّ عليها، حيث يقول: «يا عباد الله! تداووا فإنّ الله، لم يضع داء إلا وضع له دواء؛ إلا واحدًا، وهو الهرم».

[١٩١] فكان من الأطباء على عهد النبي، ﷺ: الحارث بن كلدة الثقفي. كان تعلّم الطبّ بفارس واليمن، وكان يضرب العود، وبقي إلى أيام معاوية بن أبي سفيان.

[١٩٢] وكان منهم: ابن أبي رمثة التميمي، وهو الذي قال: «رأيت بين كتفي النبي، ﷺ، خاتم النبوة. فقلت له: إنّي طبيب، فدعني أعالجه. فقال: أنت رفيق والطبيب الله تعالى».

[١٩٣] وكان منهم: ابن أبجر الكناني، طبيب ماهر، وكان في أيام عمر بن عبد العزيز، وكان عمر يبعث إليه بمائه إذا مرض.

[١٩٤] وكان منهم: خالد بن يزيد بن معاوية بن أبي سفيان، وكان بصيرًا بالطبّ والكيمياء، وله في الكيمياء رسائل وأشعار بارعة دالة على معرفته وبراعة فهمه.

٥

١٠

١٥

٢٠

[195] Emevîler devrinde Arapların durumu böyleydi. Allah, devleti Hâşimîlere (Abbâsîlere) geçirince, akıllar, gayretler gaflet uykusundan uyandı.

[196] Abbâsîlerden bilimlerle ilk meşgul olan kişi ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. el-Abbas b. Abdulmuttalib b. Hâşim (ö. 775)'dir. Allah rahmet etsin. el-Mansûr fıkıh ve hadisi iyi bilmekte, felsefî ilimlere, bilhassa astronomiye ilgi duymaktaydı. Astronomi ilmini, bu ilimle uğraşanları çok severdi.

[197] Hilafete yedinci halife Abdullah el-Me'mûn b. Hârûnürreşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Ebî Ca'fer el-Mansûr (ö. 833)'a geçince, Me'mûn dedesi el-Mansûr'un başladığı işi tamamladı.³¹ Büyük gayret göstererek çeşitli kaynaklardan kitap topladı. Bizans imparatorlarına kıymetli hediyeler göndererek onlardan eski filozofların kitaplarını istedi. Onlar da yanlarında bulabildikleri Eflâtun, Aristo, Hipokrat, Galinos, Öklid, Batlamyus, diğer filozofların kitaplarını gönderdiler. Me'mûn bu eserleri tercüme etmek için ücretle en iyi mütercimleri topladı, onları en iyi şekilde tercüme ettirdi. Onun zamanında ilim revaç buldu, hikmete dayanan bir devlet hüküm sürdü. Akıllı-bilgili kişiler ilim yolunda yarıştılar. Zira halifenin ilim erbabını koruduğunu görüyorlardı. Halife Me'mûn bu âlimlerle arkadaşlık yapıyor, münazaralarını dinliyor, ilmî müzakerelerinden lezzet alıyordu. Âlimler ise onun yanında büyük itibar elde ediyorlardı.

[198] Me'mûn fakihler, hadisçiler, kelimciler, dildiler, tarihçiler, şiir ve neseb âlimlerine karşı da çok iyi davranıyordu. Onun zamanında ilim, fen erbabından çok sayıda kişi felsefenin çeşitli dallarını iyi şekilde öğrendiler, bu konularda eserler yazdılar, daha sonraki nesiller için eğitim yolunu hazırladılar, edebiyatın temellerini attılar. Abbâsî Devleti, Yunan ve Roma devletlerinin parlak devriyle yarışır hale geldi.

[١٩٥] فهذه كانت حال العرب في الدولة الأموية. فلما أдал الله، تعالى، للهاشمية، وصرف الملك إليهم، بانت الهمم من غفلتها، وهبت الفطن من سنتها.

[١٩٦] فكان أول من عني منهم بالعلوم، الخليفة الثاني أبو جعفر المنصور عبد الله بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب بن هاشم. فكان، رحمه الله تعالى، مع براعته في الفقه، وتقدمه في علم السنن، راغبًا في علوم الفلسفة؛ وخاصة في صناعة النجوم، فكان كلفًا بها، محبًا لأهلها.

[١٩٧] ثم لما أفضت الخلافة إلى الخليفة السابع منهم، عبد الله المأمون بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن أبي جعفر المنصور، تمم ما بدأ به جدّه المنصور، فأقبل على طلب العلم في مواضعه، واستخرجه من معادنه، بفضل همته الشريفة، وقوة نفسه الفاضلة. فداخل ملوك الروم، وأتحفهم بالهدايا الخطيرة، وسألهم صلته بما لديهم من كتب الفلاسفة. فبعثوا إليه منها بما حضرهم من كتب أفلاطون، وأرسطوطاليس، وأبقراط، وجالينوس، وأقليدس، وبطليموس، وغيرهم من الفلاسفة. فاستجاد لها مهرة الترجمة، وكلفهم إحكام ترجمتها، فترجمت له غاية ما أمكن. ثم حضّ الناس على قراءتها، ورغبهم في تعلّمها. فنفتت سوق العلم في زمانه، وقامت دولة الحكمة في عصره، وتنافس أولوا النباهة في العلوم، لما كانوا يرونه في إحضائه لمنتحليها، وإخصاصه لمتقلّديها، فكان يخلو بهم، ويأنس بمناظرتهم، ويلتذ بمذاكرتهم، فينالون بذلك عنده المنازل الرفيعة والمراتب السنية.

[١٩٨] وكذلك كانت سيرته مع سائر العلماء من الفقهاء، والمحدثين، والمتكلمين، وأهل اللغة والأخبار والمعرفة بالشعر والنسب. فأتقن جماعة من ذوي القبول والتعلّم في أيامه كثيرًا من أجزاء الفلسفة، وسنّوا لمن بعدهم منهاج الطلب، ومهدّوا أصول الأدب حتّى كادت الدولة العباسية تضاهي الدولة الرومية أيام اكتمالها وزمان اجتماع شملها.

٥

١٠

١٥

٢٠

[199] Hicrî 300/Miladi 900 tarihinden sonra devlet çözüldü ve devleti kadınlar, Türkler ele geçirince gerileme başladı. Fitneler, karışıklar dolayısıyla zamanımızda ilim ortadan kalkacak hale geldi. Her durumda Allah'a hamdolsun.

[Sekizinci Fasıl: Müslümanlarda İlim]

[200] Araplar hakkındaki bu girişten sonra şimdi Abbâsîler devrinde felsefî ilimlerle uğraştığı bilinen Arap, Acem âlimlerden söz edelim.

[201] Felsefî ilimler arasında ilk ilgilenilen ilimler mantık ve astronomidir.

[202] Mantık sahasında ilk meşhur olan âlim Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kâtibi ve İranlı hatib Abdullah b. el-Mukaffa' (ö. 759)'dır. Bu zat Aristo'nun mantığa dair *Kategoriler*, *Peri hermenias*, *Analitika* adlarındaki üç kitabını Arapça'ya çevirdi. Kendi zamanına kadar bu üç kitaptan sadece birinci eserin tercüme edildiğini söyledi. Bunlardan başka Porfiryus'un mantık ilmine giriş mahiyetinde olan *Îsâgucî* kitabını çevirdi. Çevirdiği eserleri kolay anlaşılır bir üslupla yazdı. Bunlardan başka Hintlilere ait meşhur *Kelîle ve Dimne* kitabını çevirdi. İbnü'l-Mukaffa, Farsça'dan Arapça'ya ilk çeviri yapan kişidir. Kendi yazdığı kitapları da vardır. Edebiyat- siyasete dair risâlesi, sultana itaati tavsiye eden *el-Yetime* adlı risâlesi telif eserlerindendir.

[203] Astronomiye gelince, Abbâsî Devleti'nde bu ilimle meşgul olan ilk kişi Muhammed b. el-Fezârî (ö. 808)'dir. İbnü'l-Âdemi diye tanınan Hüseyin b. Muhammed b. Humeyd (ö. 320 civarı) *Nazmü'l-lkd* adlı büyük zâinde şöyle der: "Hicrî 156 (m. 773) yılında bir adamı Hindistan'dan Halife el-Mansûr'a yıldızların hareketlerinden yarımşar dereceye göre cetveller hesaplanmış, küsuf-husûf, burçların doğumu vs. gibi astronomi meselelerinden bahseden on iki bablık *Sindhind* adlı bir kitap getirdi.

[١٩٩] ثم بدأت تنتقص بتمام ثلاث مائة سنة خلت لتاريخ الهجرة منذ اختلّ الملك، وتغلب عليه النساء والأثراك. فلم يزل الناس يزهدون في العلم، و يشتغلون عنه بتراكم الفتن إلى أن كاد العلم يرتفع جملة في زماننا هذا؛ والله الحمد على كل حال.

[الفصل الثامن: العلم عند المسلمين]

[٢٠٠] وإذ قد ذكرنا هذه المقدمة من أخبار العرب، فلنذكر الآن من عرف في الدولة العباسية من المسلمين، عربياً كان أو عجمياً، بشيء من علوم الفلسفة.

[٢٠١] فلنقل: إنَّ أوَّل علم اعتني به من علوم الفلسفة: علم المنطق، والنجوم.

[٢٠٢] فأما المنطق، فإنَّ أوَّل من اشتهر به في هذه الدولة، عبد الله بن المقفع، الخطيب الفارسي، كاتب أبي جعفر المنصور، فإنه ترجم كتب أرسطوطاليس المنطقية الثلاثة التي في صورة المنطق. وهي كتاب قاطاغورياس، وكتاب باري ارمينياس، وكتاب أنالطيقا. وذكر: أنه لم يكن ترجم منها إلى وقته إلا الكتاب الأوَّل فقط. وترجم مع ذلك المدخل إلى كتب المنطق المعروف بالإيساغوجي من تأليف فرفوريوس الصوري، وعبرَ عمَّا ترجم به من ذلك عبارة سهلة، قريبة المأخذ. و ترجم مع ذلك الكتاب الهندي المعروف بكتاب كليلة ودمنة. وهو أوَّل من ترجمه من اللغة الفارسية إلى اللغة العربية. وله تواليف حسنة. منها رسالته في الأدب والسياسة؛ ومنها رسالته المعروفة باليتيمة في طاعة السلطان.

[٢٠٣] وأما علم النجوم، فأوَّل من عني به في هذه الدولة، محمّد بن إبراهيم الفزاري. وذلك أنَّ الحسين بن محمّد بن حميد، المعروف بابن الآدمي ذكر في زيجه الكبير المعروف بنظم العقد: أنه قدم على الخليفة المنصور في سنة ست وخمسين ومائة رجل من الهند بالحساب المعروف بالسندهند في حركات النجوم مع تعاديل معمولة على كدرجات محسوبة لنصف نصف درجة، مع ضروب من أعمال الفلك من الكسوفين، ومطالع البروج، وغير ذلك؛ في كتاب يحتوي على اثني عشر باباً،

[204] Bu kitabı Hint hükümdarlarından, birine ait bir eserden hülâsa ettiğini, kitabın Kabgar (Brahmagupta) adlı bir hükümdara ait olduğunu, dakikalara göre hesaplandığını söyledi. Halife el-Mansûr bu kitabın Arapça'ya tercüme edilmesini, Arapların takvim yapmada, gözlemlerde kullanmaları için bu eserdeki bilgilere göre bir zîc yazılmasını emretti.

[205] Bu işi Muhammed b. İbrahim el-Fezâri üstlendi. Bu kitaptan astronomların *Sindhind* dediği kitabı yazdı. Sindhind ebedî demektir. Astronomlar, muvakkitler Me'mûn zamanına kadar bu zîci kullandılar. Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi (ö. 850 civarı) bu eseri hülâsa edip İslam dünyasında meşhur olan zîcini yazdı. el-Harezmi zîcinde Sindhind ortalamalarını aldı, düzenlemeler, meyl meselelerinde *Sindhind* metodunu almadı. Ta'dillerde Farsların metodunu, güneşin meylinde (eğiminde) Batlamyus metodunu aldı. Çeşitli bablarda muhtelif takribler (ortalamalar) uyguladı. Bununla beraber geometri meselelerinde bazı hatalar yaptı. Bu husus onun geometri, astronomideki bazı eksikliklerini gösterir. Harezmi'nin zîcini, zamanında *Sindhind* ekolüne mensup olan astronomlar beğendiler, etrafa yaydılar. Zamanımıza kadar astronomi (ta'dil) ile uğraşanlar tarafından zîci çok kullanılır.

[206] Abdullah el-Me'mûn b. Hârûnürreşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Ebî Ca'fer el-Mânsûr halife olup felsefeye ilgi duyunca ve felsefî ilimlerle uğraşmaya karar verince, devrindeki âlimler Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eserini incelediler, bu kitaptaki astronomi gözlem aletlerinin nasıl yapılacağını anladılar. Asaleti, aklı onu ülkesindeki âlimleri toplamaya sevk etti. Onlara *el-Macastî*'deki aletler gibi aletler yapmalarını, bu aletlerle Batlamyus gibi gözlemler yapmalarını emretti. Onlar da Bağdat'da Şemmâsiye'de, Dımaşk'ta Kasyûn dağında 214 (829) yılında gözlemlere başladılar. Güneş yılının miktarını, güneşin meylini, meylin merkezini, güneşin apojesini (evcini) hesapladılar. Gezegenlerin, sabit yıldızların bir kısmının durumlarını öğrendiler.

[٢٠٤] وذكر أنه اختصر من كردجات منسوبة إلى ملك من ملوك الهند، يسمّى قنغر، وكانت محسوبة لدقيقة دقيقة. فأمر المنصور بترجمة ذلك الكتاب إلى اللغة العربية، وأن يؤلف منه كتاب تتخذة العرب أصلاً في حركات الكواكب.

[٢٠٥] فتولّى ذلك محمّد بن إبراهيم الفزاري، وعمل منه كتاباً يسمّيه المنجمون السندهند. وتفسير السندهند باللغة الهندية: الدهر الداهر. فكان أهل ذلك الزمان يعملون به إلى أيام الخليفة المأمون. فاختره له أبو جعفر محمّد بن موسى الخوارزمي، وعمل منه زيجه المشهور لبلاد الإسلام، وعوّل فيه على أوساط السندهند، وخالفه في التعاديل والميل. فجعل تعاديله على مذاهب الفرس، وميل الشمس فيه على مذهب بطليموس، واخترع فيه من أنواع التقريب أبواباً حسنة لا تفي بما احتوى عليه من الخطأ البين الدالّ على ضعفه في الهندسة، وبعده عن التحقيق بعلم الهيئة. فاستحسنه أهل ذلك الزمان من أصحاب السندهند، وطاروا به كلّ مطير. وما زال نافقاً عند أهل العناية بالتعديل إلى زماننا هذا.

[٢٠٦] فلمّا أفضت الخلافة إلى عبد الله المأمون بن هارون الرشيد بن محمّد المهدي بن أبي جعفر المنصور، وطمحت نفسه الفاضلة إلى درك الحكمة وسمت به همّته الشريفة إلى الإشراف على علوم الفلسفة، ووقف العلماء في وقته على كتاب المجسطي، وفهموا صورة آلات الرصد الموصوفة فيه، بعثه شرفه وحداه نبهه على أن جمع علماء أهل عصره من أقطار مملكته، وأمرهم أن يصنعوا مثل تلك الآلات، وأن يقيسوا بها الكواكب ويعرفوا أحوالها، كما صنعه بطليموس ومن كان قبله. ففعلوا ذلك وتولّوا الرصد بها بمدينة الشماسية من بلاد دمشق من أرض الشام سنة أربع عشرة ومائتين. فوقفوا على زمان سنة الشمس الرصدية، ومقدار ميلها، وخروج مركزها، وموضع أوجها وعرفوا مع ذلك بعض أحوال باقي الكواكب من السيّارة والثابتة.

[207] Sonra, 218 (833) yılında Me'mûn'un ölümü onların işlerini tamamlamasına sekte vurdu. Buldukları gözlem sonuçlarını yazdılar. Bu esere er-Rasad'ül-Me'mûnî (Me'mûn gözlemleri) dediler. Gözlem yapan astronomlar Me'mûn'un müneccim başısı Yahyâ b. Ebî Mansûr (ö. 845)³², Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî, Sind b. Ali, Abbas b. Said el-Cevherî idiler. Her biri birer zîc yazdılar. Bu zîc'ler günümüze ulaştı.

[208] Bunlar İslam diyarında yapılan ilk astronomik gözlemlerdi. Bundan sonra Abbâsî hükümdarlarına, diğer İslam hükümdarlarına hizmet eden Müslüman, gayrimüslim astronomlar zamanımıza kadar astronomi, geometri, tıp vs. eski ilimlerle meşgul oldular, bu konularda önemli eserler yazdılar, enteresan buluşlar yaptılar.

[209] Astroloji, felsefî ilimlerde meşhur olan bu âlimlerden biri Arapların filozofu, hükümdarlarından birinin oğlu Ya'kub b. İshak el-Kindî (ö. 873) 'dir. Neseb zinciri Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbah b. Imran b. Kays b. Madîkerib b. Muâviye b. Cebele b. Adi b. Rabîa b. Muâviye b. el-Hâris el-Ekber b. Muâviye b. Sevr b. Murakka b. Kinde b. Afir b. Adi b. el-Hâris b. Mürre b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân şeklindedir.

[210] Babası İshak b. es-Sabbah, Halife el-Mehdî ile oğlu Hârûnürreşîd'in Kûfe valileriydi. Dedesi el-Eş'as b. Kays, Hz. Peygamberin ashâbındandı. Daha önce Kinde kabilesi meliki olmuştu. Eş'as'ın babası Kays b. Madîkerib bütün Kinde kabilesinin hükümdarı önemli bir kişiydi. Benû Kays b. Salebe kabilesinden şair el-A'sâ dört büyük kaside ile Kays'ı methetmiştir. Bu kasidelerinden biri "Ömrüne yemin olsun ki bu zaman uzundur." mısrayla, ikinci kaside "Sabahleyin Sümeyye'nin develeri yola çıktı." mısrayla, üçüncü kaside "Erkenden Leyla ailesinden ayrılıyor musun?" mısrayla, dördüncü kaside "Ey Gâniye ayrılıyor musun? Yoksa etrafı derip topluyor musun?" mısrayla başlar.

[٢٠٧] ثم قطع بهم عن استيفاء غرضهم موت الخليفة المأمون في سنة ثمان عشرة ومائتين. فقيدوا ما انتهوا إليه، وسمّوه: «الرصد المأموني». وكان الذين تولّوا ذلك: يحيى بن أبي منصور، كبير المنجّمين في عصره؛ وخالد بن عبد الملك المروروذي؛ وسند بن علي؛ والعبّاس بن سعيد الجوهري. وألّف كلّ واحد منهم في ذلك زيّجاً منسوباً إليه موجوداً بأيدي النّاس إلى اليوم. ٥

[٢٠٨] فكانت أرصاد هؤلاء أوّل أرصاد كانت في مملكة الإسلام. ولم يزل خواصّ من المسلمين وغيرهم من المتّصلين بملوك بني العبّاس وسواهم من ملوك الإسلام، منذ ذلك الزمن إلى وقتنا هذا يعنون بصناعة النجوم، والهندسة، والطّب، وغير ذلك من العلوم القديمة، ويؤلّفون فيها الكتب الجليلة، ويظهرون منها النتائج الغريبة.

[٢٠٩] وممن اشتهر منهم بإحكام العلوم، والتوسّع في فنون الحكمة: يعقوب بن إسحق الكندي، فيلسوف العرب، وأحد أبناء ملوكها. وهو أبو يوسف يعقوب بن إسحق بن الصّبّاح بن عمران بن إسماعيل بن محمّد بن الأشعث بن قيس بن معدي كرب بن معاوية بن جبلة بن عدي بن ربيعة بن معاوية الأكبر بن الحارث الأصغر بن معاوية بن الحارث الأكبر بن معاوية بن ثور بن مرّقع بن كندة بن عفّير بن عدي بن الحارث بن مرّة بن أدد بن زيد بن يشجب بن عريب بن زيد بن كهلان بن سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان. ١٥

[٢١٠] وكان أبوه إسحق بن الصّبّاح أميراً على الكوفة للمهدي والرّشيد. وكان جدّه، الأشعث بن قيس، من أصحاب النّبي، ﷺ، وكان قبل ذلك ملكاً على كندة، وكان أبوه قيس بن معدي كرب ملكاً على جميع كندة أيضاً، عظيم الشأن. وهو الذي مدحه الأعشى، أعشى بني قيس بن ثعلبة، بقصائده الأربع الطوال التي أولاهنّ: «لعمرك ما طول هذا الزمن»، والثّانية: «رحلت سمّية غدوة أجمالها»، والثّالثة: «أأزمت من آل ليلي ابتكاراً»، والرّابعة: «أنهجر غانية أم تلمّ». ٢٠

[211] Onun babası Madîkerib b. Muâviye Hadramevt bölgesindeki Benü'l-Hâris el-Esğar b. Muâviye kabilesinin hükümdarıydı. Onun babası Muâviye b. Cebele yine Hadramevt'te Benü'l-Hâris el-Esğar'ın hükümdarıydı. Muâviye b. el-Hâris el-Ekber ve babası Muâviye b. Sevr ise Müşakkar, Yemâme ve Bahreyn bölgelerinde Mead kabilesinin hükümdarlarıydı.

[212] İslam tarihinde felsefe ile uğraştığı için insanlar arasında filozof adıyla şöhret bulan sadece el-Kindî'dir. Çok sayıda ilim dalında 50'den fazla hacimli kitap ve risâle yazmıştır.³³

[213] El-Kindî'nin meşhur kitaplarından biri *Femû'z-Zeheb* denen *Kita-bü't-Tevhid*'dir. Bu eserde Eflâtun ekolüne uygun olarak, âlemin yaratılışının bildiğimiz zamanın dışında olduğunu söyler. Sağlam olmayan delillerle iddiasını desteklemeye çalışır. Delillerinin bazıı safsata, bazıı nutuk cinsi, bazıı ise kitabîdir. Bu cins kitaplarından biri, iki ana asıl (Prensip) kabul eden mezheplerden (dinlerden) biri olan Maniheistlere reddiye olarak yazdığı kitaptır. *Mâhiyetü Mâ Ba'det-Tabî'a, İsbâtün-Nübüvve* bu cins kitaplarındandır. Onun önemli eserleri arasında mûsikiye dair *el-Mûnis, Risâle fi Tesliyeti'l-Ahzan, Âdâbü'n-Nefs* mantığa dair kitapları sayılabilir. Bu eserler insanlar arasında çok meşhur olmuştur. Fakat bu eserlerden az istifade edilir. Zira hakkı batıldan ayırmak için gerekli olan tahlil (analiz) sanatından mahrumdurlar. Ya'kub b. İshak el-Kindî eserlerinde terkîbe (senteze) önem vermiştir. İlimlerin mukaddimelerini (genel prensiplerini) bilmeyen kişi bu eserlerden istifade edemez. Her aranan şeyin mukaddimleri (ana prensipleri) ancak tahlil ile elde edilir.

[214] Ya'kub el-Kindî'yi bu önemli sanattan alıkoyan nedir bilmiyorum. Acaba önemini bilmedi mi? Yoksa bu mukaddimleri insanlardan esirgedi mi? Hangisi olursa olsun bu bir eksikliktir. Bunlardan başka birçok konuda risâleleri vardır. Bu risâlelerde hatalı fikirler, hakikate aykırı görüşler yer alır.

[٢١١] وكان أبوه معدي كرب بن معاوية ملكاً على بني الحارث الأصغر بن معاوية في حضرموت. وكان أبوه معاوية بن جبلة ملكاً بحضرموت أيضاً على بني الحارث الأصغر، وكان معاوية بن الحارث الأكبر، وأبوه معاوية بن ثور ملوكاً على معد، بالمشقّر واليمامة والبحرين.

[٢١٢] ولم يكن في الإسلام من اشتهر عند الناس بمعاونة علوم الفلسفة، حتى سمّوه فيلسوفاً غير يعقوب هذا. وله في أكثر العلوم تواليف مشهورة، من المصنّفات الطوال والرسائل القصار ما يزيد عددها على خمسين تأليفاً.

[٢١٣] فمن كتبه المشهورة: التوحيد المعروف بفم الذهب، ذهب فيه إلى مذهب أفلاطون من القول بحدث العالم في غير زمان هذا، ونصر هذا المذهب بحجج غير صحيحة، بعضها سوفسطائية وبعضها خطيبة؛ ومنها كتابه: في الرد على المنانية، إحدى فرق الضلال القائلة بالأصلين القديمين؛ ومنها رسالته: في ماهية ما بعد الطبيعة؛ ومنها كتابه: في إثبات النبوة؛ ومنها كتابه: في علم الموسيقى، المعروف بالمتونس؛ ومنها رسالته في تسليّة الأحزان؛ ومنها كتاب آداب النفس؛ ومنها كتبه في علم المنطق. وهي كتب قد نفقت عند الناس نفاقاً عاماً، وقلّما ينتفع بها في العلوم، لأنّها خالية من صناعة التحليل التي لا سبيل إلى معرفة الحقّ من الباطل في كلّ مطلوب إلا بها. وأما صناعة التركيب، وهي التي قصد يعقوب في كتبه هذه إليها، فلا ينتفع بها إلا من كانت عنده مقدّمات غيره فحينئذٍ يمكنه التركيب، و مقدّمات كلّ مطلوب لا توجد إلا بصناعة التحليل.

[٢١٤] ولا أدري ما حمل يعقوب على الإضراب عن هذه الصناعة الجليلة! هل جهل مقدارها؟ أو ضنّ على الناس بكشفها؟ وأيّ هذين كان فهو نقص فيه. وله بعد هذا رسائل كثيرة في علوم جمّة، ظهرت له فيها آراء فاسدة، ومذاهب بعيدة عن الحقيقة.

[215] Bu âlimlerden biri Ya‘kub el-Kindî’nin talebesi, felsefî ilimleri iyi bilen bir kişi olan Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî (ö. 899)’dir. Bu âlimin mûsiki, mantık vesair konularda güzel anlatımlı, özlü eserleri vardır.

[216] Bu âlimlerden biri itirazsız Müslümanların ünlü tabibi, mantık, geometri, diğer felsefî ilimlerde usta bir âlim olan Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (ö. 925)’dir. Eğitiminin ilk yıllarında ud çalardı. Sonra ud çalmayı bıraktı, felsefe tahsiline başladı. Bu konuda çok bilgi edindi. 100’e yakın eser yazdı. Bu eserlerin çoğu tıbbı dairedir. Kalanları tabii ilimler, metafizik konularındadır. Yalnız, metafizikte derinleşmemiş, onun yüksek gayesini anlamamıştır. Bundan dolayı fikirleri, düşünceleri tam yerine oturmamış, çürük, kötü fikirlere sapmıştır. Düşüncelerini iyi anlayamadığı kişileri kötülemiştir. Rey, Bağdat hastanelerinin başında bulunmuş, ihtiyarlığında gözleri görmez olmuş, hicrî 320 (m. 932) yılına doğru ölmüştür.

[217] Bu âlimlerden biri Müslümanların gerçek filozofu Ebû Nasr Muhammed b. Nasr el-Fârâbî’dir.³⁴ Mantık ilmini Halîfe el-Muktedir zamanında Bağdat’da ölen Yuhannâ b. Haylân’dan okudu. Mantık konusunda, künhünü anlamada bütün Müslümanları, herkesi geçti. Mantık ilminin muğlak (zor), gizli meselelerini çözdü. Sağlam ibâreli, ince işaretli kitaplarıyla mantığı ve ondan istifadeyi kolaylaştırdı. el-Kindî ve başkalarının temas etmediği analiz metoduna, diğer bilgilere dikkat çekti. Mantığın beş kısmı hakkında geniş bilgi verdi. Ondandır nasıl faydalanılacağını, onun nasıl kullanılacağını, her konuda nasıl kıyas yapılacağını gösterdi. Eserleri bu konularda en mükemmel seviyeye ulaştı.

[218] Bundan başka bilimlerin sayımı, gayeleri hakkında değerli bir eseri vardır. Kimse daha önce böyle orijinal kitap yazmamış, onun metodunu uygulamamıştır. Bütün bilim tahsil edenlerin bu kitaptan faydalanması, onu okuması gerekir.

[٢١٥] ومنهم أحمد بن الطيّب السرخسي، تلميذ يعقوب بن إسحق الكندي. أحد المتفنيين في علوم الفلسفة. وله تواليف جلية في الموسيقى، والمنطق، وغير ذلك؛ حسنة العبارة، جيّدة الاختصار.

[٢١٦] ومنهم محمّد بن زكريّا الرازي، طبيب المسلمين غير مدافع، وأحد المهرة في علم المنطق، والهندسة، وغيرها من علوم الفلسفة. وكان في ابتداء تعلّمه يضرب العود، ثم ترك ذلك وأقبل على تعلّم الفلسفة، فنال منها كثيرًا، وألف نيفًا على مائة تأليف، أكثرها في صناعة الطبّ، وسائرهما في صنوف من المعارف الطبيعية والإلهية إلا أنّه لم يوغّل في العلم الإلهي، ولا فهم غرضه الأقصى، فاضطرب لذلك رأيه، وتقلّد آراء سخيفة، وانتحل مذاهب خبيثة، وذمّ أقوامًا لم يفهم عنهم ولا هدي لسبيلهم. ٥
ودبّر مارستان الرى، ثم مارستان بغداد زمانًا، ثم عمي في آخر عمره، وتوفّي قريبًا من عشرين وثلاث مائة. ١٠

[٢١٧] ومنهم أبو نصر محمّد بن نصر الفارابي، فيلسوف المسلمين بالحقيقة. أخذ صناعة المنطق عن يوحنا بن جيلان المتوفّي بمدينة السلام في أيام المقتدر. فبذ جميع أهل الإسلام فيها، وأربى عليهم في التحقّق بها. فشرح غامضها، وكشف سرّها، وقرب تناولها، وجمع ما يحتاج إليه منها، في كتب صحيحة العبارة، لطيفة الإشارة، منبّهة على ما أغفله الكندي وغيره من صناعة التحليل وأنحاء التعاليم وأوضح القول فيها عن مواد المنطق الخمس، وأفاد وجوه الانتفاع بها، وعرف طرق استعمالها، وكيف تعرف صورة القياس في كلّ مادّة منها. فجاءت كتبه في ذلك الغاية الكافية والنهاية الفاضلة. ١٥

[٢١٨] ثمّ له بعد هذا كتاب شريف في إحصاء العلوم، والتعريف بأغراضها، لم يسبق إليه، ولا ذهب أحد مذهبه فيه، ولا يستغني طلاب العلوم كلّها عن الاهتداء به، وتقديم النظر فيه. ٢٠

[219] Fârâbî'nin Eflâtun ve Aristo felsefelerinin inceliklerini anlatan başka bir eseri vardır. Bu eser onun felsefedeki yaratıcılığını gösterir. Bu eser fikir yürütme metodunu öğrenmeye, araştırma yollarını anlamaya çok yardım eder. Bu eserde teker teker ilimlerin sırlarını, meyvelerini anlatmış, bir ilimden diğerine nasıl geçileceğini göstermiştir.

[220] Sonra Eflâtun felsefesini, felsefesinin gayesini anlatmış, onun bu konudaki eserlerini zikretmiştir. Sonra Aristo felsefesini anlatmış, onun felsefesinin başına önemli bir mukaddime (giriş) yazmış, onun felsefesini incelemeye nasıl geçtiğinden söz etmiştir. Sonra birer birer Aristo'nun mantığa ve tabiat felsefesine dair kitaplarındaki maksatlarından bahsetmiştir. Bize ulaşan nüshasında en son Metafizik kitabının başına kadar eserinden tabii ilimlerin metafizikte delil getirilmesinden söz etmiştir. Felsefeyi öğrenmek için daha iyi yol gösteren başka bir kitap yoktur. Zira bu eser bütün ilimlerde ortak, her ilme özel mânaları öğretir. Bu kitap olmasa *Kategoriler* kitabı anlaşılmazdı. Nasıl anlaşılсын ki? *Kategoriler* kitabı kendisinden başka bütün ilimlerin ana prensiplerinden bahseder.

[221] el-Fârâbî'nin ayrıca metafizik, siyaset, iktisât konularından bahseden iki benzersiz kitabı vardır. Bu kitaplardan biri *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, diğeri *es-Sîretü'l-Fâdıla* adlarıyla bilinir. Bu kitaplarda Aristo felsefesinin birçok meselesinden, altı ruhânî prensibinden, bu prensiplerden düzenli, hikmetli, cismânî cevherlerin nasıl elde edileceğinden, insanın çeşitli evrelerinden, nefsânî güçlerinden söz etmiştir. Vahiyle felsefeyi birbirinden ayırmış, erdemli-erdemli şehirlerden, şehrin hükümdarının siyasetinden, şeri kanunlara ihtiyacından bahsetmiştir.

[222] Ebû Nasr el-Fârâbî, Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus (ö. 940)'un çağdaşıydı. Yalnız yaşı daha küçük, ilmi daha büyüktü. Mettâ b. Yûnus'un kitapları kullanışlı, şerhleri çok olduğu için Bağdat ve diğer doğu şehirlerinde mantık ilmi sahasında onun eserleri kullanılır.

[٢١٩] وله كتاب في أغراض فلسفة أفلاطون وأرسطوطاليس، يشهد له بالبراعة في صناعة الفلسفة، والتحقّق بفنون الحكمة. وهو أكبر عون على تعلّم طريق النظر، وتعرّف وجوه الطلب. أطلع فيه على أسرار العلوم وثمارها علمًا علمًا، وبَيّن كيف التدرّج من بعضها إلى بعض شيئًا فشيئًا.

٥ [٢٢٠] ثمّ بدأ بفلسفة أفلاطون، فعرّف غرضه منها، وسمّى تواليفه فيها. ثمّ أتبع ذلك بفلسفة أرسطوطاليس، مقدّمًا لها مقدّمة جليّة، عرّف فيها بتدرّجه إلى فلسفته. ثمّ بدأ بوصف أغراضه في تواليفه المنطقية، والطبيعية، كتابًا كتابًا حتّى انتهى به القول، في النسخة الواصلة إلينا إلى أوّل العلم الإلهي، والاستدلال بالعلم الطبيعي عليه. فلا أعلم كتابًا أهدى على طلب الفلسفة منه، فإنّه يعرّف بالمعاني المشتركة لجميع العلوم والمعاني المختصّة بكلّ علم منها ولا سبيل إلى فهم معاني قاطاغورياس، وكيف هي ١٠ الأوائل الموضوعة لجميع العلوم إلاّ منه.

[٢٢١] ثمّ له بعد هذا في العلم الإلهي وفي العلم المدني كتابان لا نظير لهما. أحدهما: المعروف بالسياسة المدنية؛ والآخر: المعروف بالسيرة الفاضلة. عرّف فيهما بجمل عظيمة من العلم الإلهي على مذهب أرسطوطاليس، في المبادئ السّنة الروحانية، وكيف تؤخذ ١٥ عنها الجواهر الجسمانية على ما هي عليه من النظام واتّصال الحكمة. وعرّف فيهما بمراتب الإنسان وقواه النفسانية، وفرّق بين الوحي والفلسفة، ووصف أصناف المدن الفاضلة وغير الفاضلة، واحتياج المدينة إلى السير الملكية والنواميس النبوية.

[٢٢٢] وكان أبو نصر الفارابي معاصرًا لأبي بشر متى بن يونس؛ إلاّ أنّه كان ٢٠ دونه في السنّ وفوقه في العلم. وعلى كتب متى بن يونس في علم المنطق معوّل العلماء ببغداد وغيرها من أمصار المسلمين بالشرق، لقرب مأخذها وكثرة شرحها.

Mettâ Bağdat'da Halife er-Râzi zamanında, Ebû Nasr el-Fârâbî ise 339 (m. 950) yılında Dımaşk'ta Seyfüddevle Ali b. Abdullah b. Handan et-Tağlibî'nin himayesinde ölmüşlerdir.

[223] Bahsettiğimiz bu kişiler, bize göre çok sayıda ilim sahasında meşhur olanlardır. Felsefenin bazı dallarında meşhur olanlar ise çoktur.

[224] Habeş el-Hâsib diye meşhur olan Ahmed b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 864 civarı), Me'mûn ve Mu'tasım zamanlarında yaşamıştır. Üç zîci vardır. Birinci zîc *Sindhind* metodu üzere yazılmış, Habeş bu zîcte bütün işlemlerde el-Fezârî ile el-Harezmi'ye muhalefet etmiş, burçlar feleğinin ikbal (yöneltme), idbar (geri dönme) hareketlerinde Theon el-İskenderânî'nin metodunu uygulamış, böylece fezada yıldızların yerlerini kolayca bulmuştur. Bu zîci *Sindhind* hesabına güvendiği ilk zamanlarında yazmıştır. İkincisi *ez-Zîcü'l-Mümtehan*'dır, en meşhuru budur. Bu zîci gözlemler yaptıktan sonra yazmış, zamanındaki denemelere, gözlemlere göre yıldızların hareketlerinden de söz etmiştir. Üçüncüsü *Zîcü's-Şah* denen küçük zîcidir. Usturlaptan ve kullanımından bahseden güzel bir eseri de vardır.

[225] Bu âlimlerden biri el-Me'mûn'un astronomlarından olan ve *el-Medhal ilâ İlmi Hey'etü'l-Eflâk ve Harekâtü'n-Nücûm* adlı eserin yazarı Ahmed b. (Muhammed b.) Kesir el-Fergânî (ö. 861 civarı)'dır. Küçük olmasına rağmen bu zîc, çok faydalıdır. *el-Macastî*'deki bilgileri güzel, açık bir ifadeyle otuz babta özetlemiştir.

[226] Mûsâ b. Şâkir (ö. 818de sağ), oğulları Muhammed (ö. 873), Ahmed, Hasan da bu âlimler zümresindendir.³⁵ Hepsî geometri, mekanik, astronomi ilimlerini iyi biliyorlardı. Yıldızları gözlemlemişler, onların ölçümleriyle uğraşmışlardır. Mûsâ b. Şâkir kendisi de Me'mûn'un meşhur astronomlarından. Oğulları geometri ve mekaniği çok iyi biliyorlardı. Bu konularda çok değerli meşhur eserler yazmışlardır.

وكانت وفاته ببغداد في خلافة الرازي، وكانت وفاة أبي نصر الفارابي بدمشق في كنف الأمير سيف الدولة علي بن عبد الله بن حمدان التغلبي سنة تسع وثلاثين وثلاث مائة. [٢٢٣] فهؤلاء هم المشاهير عندنا من أهل التوسّع في فنون المعارف. وأمّا المشتهرون بإحكام بعض أجزاء الفلسفة فكثير:

٥ [٢٢٤] أحمد بن عبد الله البغدادي المعروف بحبش. كان في زمان المأمون والمعتصم. وله ثلاثة أزياج: أولها المؤلف على مذهب السندهند، خالف فيه الفزاري والخوارزمي في عمّة الأعمال، واستعمله لحركة إقبال فلك البروج وإدباره على رأي ثيون الإسكندراني. وتّضح له بها مواضع الكواكب في الطول، وكان تأليفه لهذا الزيج في أوّل أمره أيام كان يعتقد حساب السندهند؛ والثاني المعروف بالمتحن وهو أشهرها له، ألفه بعد أن رجع إلى معاناة الرصد، وضّمّنه حركات الكواكب على ما يوجبه الامتحان في زمانه؛ والثالث الزيج الصغير، المعروف بالشاه. وله كتاب حسن في العمل بالأسطرلاب.

١٥ [٢٢٥] ومنهم أحمد بن كثير الفرغاني، أحد منجمي المأمون، وصاحب المدخل إلى علم هيئة الأفلاك وحركات النجوم. وهو كتاب لطيف الجرم، عظيم الفائدة، يتضمّن ثلاثين باباً احتوت على جوامع كتاب المجسطي، بأهذب لفظ وأبين عبارة.

[٢٢٦] ومنهم موسى بن شاكر وبنوه: محمّد، وأحمد، والحسن كانوا جميعاً متقدّمين في علم الهندسة، وهيئة الأفلاك، وحركات النجوم. ولهم عناية بأرصاد الكواكب، واقتبال بقياسها وكان موسى بن شاكر مشهوراً من منجمي المأمون وكان بنوه أبصر الناس بالهندسة، وعلم الحيل. ولهم في ذلك تواليف شريفة الأغراض، عظيمة القدر والفائدة، مشهورة عند الناس.

[227] Bu âlimlerden biri mütercimlerin reislerinden, astronomi-astroloji sahalarındaki incelemecilerden biri olan Ömer b. Ferruhan et-Taberî (ö. 800 civarı) ‘dir.

[228] Ebû Ma‘şar Ca‘fer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî *Kitâbü’l-Müzâkerât li Şâdan* adlı eserinde der ki: “Me‘mûn’un veziri Zü’r-riyâseteyn Fadl b. Sehl bu zatı memleketinden çağırdı, Me‘mûn’la tanıştırdı. Ömer b. Ferruhan, Me‘mûn için çok sayıda kitabı tercüme etti. Bu güne kadar sultanların hazinelerinde saklanan astrolojik yorumlar yaptı. Me‘mûn için astronomi ve felsefenin diğer konularına dair çok sayıda kitap yazdı.”³⁶

[229] Bu âlimlerden biri astronomik gözlemlerde usta, geometri, feleğin şekli, astronomi hesapları ve astroloji konularında büyük âlim olan Ebû Ca‘fer Muhammed b. Sinan el-Battânî el-Harrânî (ö. 929)’dir. Bu zat değerli bir zîc yazmış, bu kitapta güneş-ay hakkında gözlemler yapmış, Batlamyus’un *Kitâbü’l-Macastî*’sinde bunların hareketleriyle ilgili yapılan hataları yapabildiği kadarıyla düzeltmiş, düzensiz beş yıldızın hareketlerini ve diğer astronomik hesapları düzeltmeye çalışmıştır. Zîcinde anlattığı bazı gözlemler hicrî 269 (m. 882) yılına yani Mu‘temid’in hilafetinin sekizinci yılına aittir.

[230] İslam tarihinde yıldızların gözlemlerinde yaptığı düzenlemeler, hareketlerinin kontrolleri hakkında verdiği bilgilerde onun derecesinde başka kimse yoktur. Ayrıca, astroloji ile de ilgilenirdi. Bu konudaki eserlerinden biri Batlamyus’a ait adlı eserine yazdığı şerhtir.

[231] Bunlardan biri el-Fadl b. Hâtim en-Neyrîzî’dir. Geometri, feleklerin durumu, yıldızların hareketleri hakkında önemli bir âlimdi. Bu konuda meşhur eserleri vardır. *el-Macastî*’yi şerhettiği kitabı, Öklid’in kitabına yazdığı şerh, *Sindhind* metodu üzere yazdığı büyük zîc bunlardandır.

[٢٢٧] ومنهم عمر بن الفرّخان الطبري، أحد رؤساء التراجمة والمتحقّقين بعلم حركات النجوم وأحكامها.

[٢٢٨] ذكر أبو معشر جعفر بن محمّد بن عمر البلخي في كتاب المذاكرات لشاذان بن بحر، أنّ ذا الرياستين الفضل بن سهل وزير المأمون استدعاه من بلده، ووصله بالمأمون. فترجم له كتبًا كثيرة، وحكم بأحكام موجودة إلى اليوم في خزائن السلطان، وألف له كتبًا كثيرة في النجوم، وغيرها من فنون الفلسفة.

[٢٢٩] ومنهم أبو جعفر محمّد بن سنان الحرّاني، المعروف بالبّاني، أحد المهرة برصد الكواكب، والمقدّمين في علم الهندسة، وهيئة الأفلاك وحساب النجوم وصناعة الأحكام. وله زيج جليل، ضمّنه أرصاده للنّيرين، وإصلاحه لحركاتهما المثبتة في كتاب بطليموس، المعروف بكتاب المجسطي، وذكر فيه حركات الخمسة المتحرّية على حسب ما أمكنه من إصلاحها وسائر ما يحتاج إليه من حساب الفلك. وكان بعض أرصاده التي سمّاها في زيجه في سنة تسع وستّين ومائتين من الهجرة، وذلك في السنة الثامنة من خلافة المعتمد على الله.

[٢٣٠] ولا أعلم أحدًا في الإسلام بلغ مبلغه في تصحيح أرصاد الكواكب، وامتحان حركاتها. وله بعد ذلك عناية بأحكام النجوم، أدّته إلى التأليف في ذلك. فمن تأليفه فيها كتابه: في شرح المقالات الأربع لبطليموس.

[٢٣١] ومنهم الفضل بن حاتم النيريزي. كان مقدّمًا في علم الهندسة، وهيئة الأفلاك، وحركات النجوم. وله تواليف مشهورة. منها كتابه الذي شرح فيه كتاب المجسطي؛ وكتابه في شرح كتاب أفليدس؛ وزيج كبير على مذهب السندهند.

[232] Bu âlimlerden biri Hasan b. es-Sabbah'tır. Bu zat zîcinde yıldızların yaklaşık konumlarını, *Sindhind* metodu, ta'dillerini (düzenlemelerini) Batlamyus metodu, güneşin meylini zamanındaki gözleme göre tesbit etmiştir.³⁷

[233] Bu âlimlerden biri Muhammed b. İsmail et-Tenûhî'dir. Bu zat Hindistan'a gitmiş, oradan astronomi ile ilgili idbar, ikbal hareketinin de bulunduğu önemli astronomi bilgileri getirmiştir.³⁸

[234] Bu âlimlerden biri Ali b. Amacur (ö. 933)'dur. Yıldızların hareketleri, gözlemleriyle ilgilenen önemli âlimlerdendir.³⁹

[235] Bu âlimlerden biri ahkâmü'n-nücûm (astroloji) sahasında İslam âleminin en büyük bilgini olan, bu konuda ta'dil kolunda çok sayıda değerli eser yazan Ebû Ma'sar Ca'fer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî (ö. 886)'dir. Bunun yanında Farsların tarihini, diğer Acem milletlerin tarihlerini en iyi bilen kişiydi. Onun astroloji sahasındaki kitapları arasında *Kitâbü't-Tabâyi*, *Kitâbü'l-Ülûf*, *Kitâbü'l-Medhali'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Kırânât*, *Kitâbü'd-Düvel ve'l İl*, *Kitâbü'l-Melâhim*, *Kitâbü'l-Ekâlim*, *Kitâbü'l-Heylâc ve'l Kethüdâh*, *Kitâbü'l-Makâlât fi'l Mevâlid*, *Kitâbü'n-Nuket*, *Kitâbü Tehâvili Sini'l-Mevâlid* vs. vardır. Bu âlimin yıldızların hareketine dair büyük bir zîci bulunur. Bu kitap çok faydalıdır, delil ileri sürmeden astronomi bilgilerinin çoğunu kapsar. Küçük zîcine ise *Zîcü'l- Kırânât* denir. Zühal ile Müşteri'nin yaklaşım zamanlarındaki konumlarını Tûfandan itibaren kaydeder.

[236] Ebû Ma'sar şaraba aşırı düşküncü, onu devamlı içerd. Dolunay zamanlarında mahmûr olur, başı ağrırdı. Ebû Ca'fer Muhammed b. Sinan el-Battânî ile çağdaştı.

[237] Bunlardan biri astroloji, ta'dil (düzeltme) konularında büyük âlimlerden olan el-Hüseyn b. el-Hasîb (866'da sağ)'tır. Ünlü bir zîci, mevâlide dair güzel bir kitabı vardır.

[٢٣٢] ومنهم الحسن بن الصباح، له زيج أثبت أوساط الكواكب فيه على مذهب السندهند، وتعاديلها على مذهب بطليموس، وميل الشمس على ما يؤدي إليه الرصد في زمانه.

[٢٣٣] ومنهم محمد بن إسماعيل التنوخي المنجم الذي دخل إلى الهند وصدر عنها بغرائب من علم النجوم. منها حركة الإقبال والإدبار وغير ذلك.

[٢٣٤] ومنهم علي بن أماجور أحد العلماء بحركات الكواكب، والمعانين لأرصاها.

[٢٣٥] ومنهم أبو معشر جعفر بن محمد بن عمر البلخي، عالم أهل الإسلام بأحكام النجوم، وصاحب التوايف الشريفة، والمصنّفات المفيدة في صناعة الأحكام وعلم التعديل. وكان مع ذلك أعلم الناس بسير الفرس وأخبار سائر العجم. فمن كتبه في صناعة الأحكام كتاب الطبائع وكتاب الألف، وكتاب المدخل الكبير، وكتاب القرانات وكتاب الدول والملل، وكتاب الملاحم، وكتاب الأقاليم، وكتاب الهيلاج والكخداه، وكتاب المقالات في الموالي، وكتاب النكت، وكتاب تحاويل سني الموالي وغير ذلك. ومن كتبه في حركات النجوم زيجه الكبير. وهو كثير الفائدة جامع لأكثر علم الفلك بالقول المطلق المجرد من البرهان؛ وكتاب الصغير. وهو المعروف بزيج القرانات يتضمّن معرفة أوساط الكواكب، لأوقات اقتران زحل والمشتري منذ عهد الطوفان.

[٢٣٦] وكان أبو معشر مدمناً على شرب الخمر، مشتهراً بمعاقرتها. وكان يعتريه صدع عند أوقات الامتلاءات القمرية. وكان معاصراً لأبي جعفر محمد بن سنان البتاني.

[٢٣٧] ومنهم الحسين بن الخصيب أحد المتقدمين في علم الأحكام وفي علم التعديل. وله زيج مشهور، وكتاب حسن في الموالي.

[238] Bunlardan biri nisbet ve tenâsübten (orantılardan) bahsedene kitabın müellifi, Batlamyus'un *Kitâbü's-Semere'sinin* şârihi Ahmed b. Yûsuf (İbnü'd-Dâye)'tur.⁴⁰

[239] Bunlardan biri *Ta'dilü Zîci'l-Harezmi* adlı kitabın yazarı Ahmed b. el-Müsennâ b. Abdülkerim'dir.

[240] Bunlardan biri Ömer b. Muhammed b. Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî'dir. Bu zat yukarıda bahsedilen dedesi Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî, Yahyâ b. Ebî Mansûr (ö. 845), Sind b. Ali, Abbas b. Said el-Cevherî (ö. 840 civarı), Habeş el-Hâsib (ö. 860) tarafından tertip edilen *ez-Zîcül-Mümtehan* (tecrübe edilmiş) metodu üzere muhtasar bir zîc yazmıştır.

[241] Bunlardan biri *Nazmül-Ikd* adlı büyük zîcin yazarı Muhammed b. el-Hüseyin b. Humeyd İbnü'l-Âdemî (ö. 920 civarı)'dır. Bu zîci onun ölümü üzerine talebesi Kâsım b. Muhammed b. Hâşim el-Medâinî tamamlamış, 338/949 yılında yayınlamıştır. Bu eser *Sindhind* ekolü üzere ta'dil sanatını, gökteki cisimlerin konumunu, yıldızların hareketleriyle ilgili hesaplamaları kapsar. Müellif bu zîcte kendisinden önce kimsenin bahsetmediği şekilde feleğin ikbal-idbar hareketinden söz eder. Bu kitap bize ulaşmadan önce ikbal-idbar hareketiyle ilgili akla, kanuna aykırı şeyler duyardık. Bu kitap bize ulaşınca bu enteresan hareketin ne şekilde cereyan ettiğini öğrendik. Bu bilgi bir müddet bu hareket üzerinde bizi çalışmaya sevk etti. Başkalarının farkına varmadığı bilgilere ulaştık, bu konudaki incelememizi *Kitâbü Islâhi Harekâti'n-Nücûm* adlı eserimizde anlattık.

[242] Bu âlimlerden biri Arap asillerinden biri olan ve İbn Ziddümeine denen Ebû Muhammed el-Hemdânî (ö. 945)'dir. Neseb zinciri Hasan b. Ahmed b. Ya'kub b. Yûsuf b. Dâvud b. Süleyman İbnü'd-Dümeine b. Amr b. el-Hâris b. Munkız b. el-Velîd b. el-Ezher b. Ömer b. Tarık b. Edhem b. Kays b. Rabîa b. Abd b. Alyan b. Mürre (Erheb b. el-Diâm) b. Mâlik b. Muâviye b. Sa'b

[٢٣٨] ومنهم أحمد بن يوسف، صاحب الكتاب المؤلف في النسبة والتناسب وصاحب شرح الثمرة لبطليموس.

[٢٣٩] ومنهم أحمد بن المثنى بن عبد الكريم، صاحب تحليل زيج الخوارزمي.

[٢٤٠] ومنهم عمر بن محمد بن خالد بن عبد الملك المروزي. له زيج مختصر على المذهب الممتحن الذي ظهر على يدي جدّه خالد بن عبد الملك المروزي، ويحيى بن أبي منصور، وسند بن علي، والعبّاس بن سعيد الجوهري، المتقدّم ذكرهم.

[٢٤١] ومنهم محمد بن الحسين بن حميد، المعروف بابن الآدمي، صاحب الزيج الكبير الذي أكمله بعد وفاته تلميذه القاسم بن محمد بن هاشم المدائني، المعروف بالعلوي، وسمّاه كتاب نظم العقد، وشهره في سنة ثمان وثلاثين وثلاث مائة. وهو كتاب جامع لصناعة التعديل، مشتمل على أصول علم هيئة الأفلاك، وحساب حركات النجوم على مذهب السندهند، وذكر فيه من حركة إقبال الفلك وإدباره ما لم يذكره أحد قبله. وكنا نسمع قبل وصول هذا الكتاب إلينا من هذه الحركة ما لا يعقل ولا يضمّ إلى قانون، حتّى وقع هذا الكتاب إلينا وفهمنا صورة هذه الحركة الغريبة، فكانت سبباً إلى التمرّس بها زماناً حتّى ظهر إلينا منها ما لا نظنّه ظهرت إلى غيرنا، وتعبّنا فيها أشياء قد بيّنتها في كتابي المؤلّف في إصلاح حركات النجوم.

[٢٤٢] ومنهم أبو محمد الهمداني المعروف بابن ذي المدينة، أحد أشراف العرب. وهو الحسن بن أحمد بن يعقوب بن يوسف بن داود بن سليمان المعروف بذي المدينة بن عمرو بن الحرث بن منقذ بن الوليد بن الأزهر بن عمر بن طارق بن أدهم بن قيس بن ربيعة بن عبد بن عليان بن مرّة، وهو أرحب بن الدعام بن مالك بن معاوية بن صعب

b. Düman b. Feykel b. Heysem b. Hâşid b. Nevf b. Hemdan b. Malik b. Rabîa b. Zeyd b. Evsele b. Rabîa b. el-Hıyâr b. Malik b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân şeklindedir.

[243] Bu zatın nesebini Himyerîler ve onların hükümdarları hakkında yazdığı *Kitâbü'l-İklîl* adlı eserinden aldım. Bu kitap on fenne (dala) ayrılır. Birinci fen yaratılıştan, Arapların, Acemlerin, Mâlik b. Himyer oğullarının nesebinden bahseder. İkinci fen Humeysi' b. Himyer oğullarının nesebinden, üçüncü fen Kahtânîlerin faziletlerinden, dördüncü fen Ya'rub b. Kahtân'dan Ebû Kereb Esad el-Kâmil'e yani orta Tübbâ'a kadarki tarihten bahseder. Beşinci fen orta tarihlerinden yani Ebû Kereb'den Zü Nüvas'a kadarki tarihlerinden, altıncı fen son devir tarihlerinden yani Zü Nüvas'tan İslam devrine kadarki tarihlerinden bahseder. Yedinci fen yalan haberlerden, imkânı olmayan hikâyelerden, sekizinci fen Himyerîlerin saraylarından, şehirlerinden, hazinelerinden, mezarlarından, şiirlerinden bahseder. Dokuzuncu fen Himyerîlerin atasözlerinden, vecizelerinden, harplerinden, onuncu fen Hemdan kabilesinin fizyonomisine dair bilgilerden bahseder.

[244] Bu kitapta güzel kıranat (yıldızların birbirine yaklaşması) hesaplarına, zamanlarına, tabiat ilmine, astrolojinin önemli meselelerine, eskilerin âlemin kıdemine ve yaratılması dair verdikleri bilgilere, âlemin devreleri hakkındaki ihtilaflarına, insanların türemesine, ömürlerinin miktarına vs.'ye dair önemli bilgiler yer alır.

[245] Bu zatın ayrıca başka güzel kitapları vardır. *Kitâbü Serâiri'l-Hikme* bunlardandır. Kitabın maksadı astronomi, felekler, yıldızların hareketleri, astroloji hakkında kapsamlı bilgi vermektedir. Bunlardan biri *Kitâbü'l-Kuvâ*, diğer biri atıcılık, yaylar, oklar, mızraklar hakkındaki *Kitâbü'l-Ya'sub* adında başka bir eseri vardır.

بن دومان بن فيكل بن هيثم بن حاشد بن نوف بن همدان بن مالك بن ربيعة بن زيد بن أوسلة بن ربيعة بن الخيار بن مالك بن زيد بن كهلان بن سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان.

[٢٤٣] استخراجت نسبه من كتابه المعروف بالإكليل، المؤلف في أنساب حمير وأيام ملوكها. وهو كتاب عظيم الفائدة، يشتمل على عشرة فنون: الفن الأول منها، في اختصار المبتدأ، وأصول أنساب العرب والعجم وأنساب ولد مالك بن حمير؛ والفن الثاني في نسب ولد الهميسع بن حمير؛ والفن الثالث في فضائل قحطان؛ والفن الرابع في السيرة القديمة من عهد يعرب بن قحطان إلى عهد أبي كرب أسعد الكامل. وهو تبع الأوسط؛ والفن الخامس في السيرة الوسطى من عهد أبي كرب إلى عهد ذي نواس؛ والفن السادس في السيرة الأخيرة وذلك من عهد ذي نواس إلى عهد الإسلام؛ والفن السابع في التنبيه على الأخبار الباطلة والحكايات المستحيلة؛ والفن الثامن في ذكر قصور حمير ومدنها ودفائنها وأشعارها؛ والفن التاسع في أمثال حمير وحكمها وحروبها؛ والفن العاشر في معارف همدان.

[٢٤٤] وفي أثناء هذا الكتاب جمل حسان من حساب القرانات وأوقاتها ونبد من علم الطبيعة، وأصول أحكام النجوم، وآراء الأوائل في قدم العالم وحدثه، واختلافهم في أدواره، وفي تناسل الناس، ومقادير أعمارهم، وغير ذلك.

[٢٤٥] وله بعد هذا تواليف حسان. منها كتاب سرائر الحكمة وغرضه التعريف بجمل علم الهيئة والأفلاك ومقادير حركات الكواكب وتبيين علم أحكام النجوم واستيفاء ضروره واستيعاب أقسامه؛ ومنها كتاب القوى؛ ومنها كتاب اليعسوب في الرمي والقسى والسهام والنصال.

٥

١٠

١٥

٢٠

[246] Endelüs hükümdarlarından II. Hakem el-Mustansır-billah b. Abdurrahman en-Nâsır-lidinillah b. Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişam b. Abdurrahman ed-Dâhil b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem el-Emevî'nin yazısıyla bu zatın 334/945 yılında San'a hapisanesinde öldüğüne dair bir kayıt buldum.

[247] Bu âlimlerden biri Ebü'l Hasan Ali b. Abdurrahman b. Yûnus el-Mısırî (ö.1009)'dir. Astronomi ve diğer ilimlerle uğraşır, güzel şiir yazardı. Yahyâ b. Ebî Mansûr'un zîcini ıslah etmiştir, Mısır halkı bugün bu zîce göre takvim yaparlar.

[248] Bu âlimlerden biri yakıcı aynalar hakkında eserler yazan el-Hasan b. el-Heysem el Mısırî (el-Basrî) (ö. 1040)'dir. Kadı Ebû Zeyd Abdurrahman b. Îsâ b. Muhammed b. Abdurrahman b. Îsâ bu zatla 430/1039 yılında Mısır'da konuştuğunu söyledi.

[249] Bunlar matematiksel, delilli astronomi ile uğraşanların meşhurlarıdır. Yıldızların ahkâmından (astrolojiden) ve onların yeryüzü üzerindeki etkilerinden bahseden tabiatçı astronomlara gelince, bunlar arasında İslam dünyasında ilk meşhur olan kişi Muhammed b. İbrahim el-Fezârî'dir. Bu konuda Arapların yolu üzere hareket ederdi. Onu bu konuda Muhammed b. el- Cehm el-Bermekî (Me'mûn devri) takip etti. Ayrıca, mantıkla da uğraştı. Sonra İbn Müsâfir el-Yemânî, Hâlid el-Ümevî, Yahyâ b. Ebî Mansûr gelirler. Bunlar astroloji konusunda Arapların yoluna yakın düşünenlerdir.

[250] Astroloji konusunda araştırma yapanlara, Farslar, Yunanlılar gibi Acemlerin yollarında yürüyenlere gelince, bunlar arasında şu kişiler vardır:

[251] Halifelerin, hükümdarların mevâlidî, doğum zamanı bilinmeyenlerin tahta çıkamaları hakkında *Kitabü'l-Makâlât* adlı eseri yazan Ya'kub b. Târik (IX. asır) bu kişilerdendir.

[٢٤٦] وجدت بخط أمير الأندلس الحكم المستنصر بالله بن عبد الرحمن الناصر لدين الله بن محمد بن عبد الله الأمير بن عبد الرحمن الأمير بن الحكم الأمير بن هشام الأمير بن عبد الرحمن الأمير الداخل بالأندلس بن معاوية بن هشام أمير المؤمنين بن عبد الملك أمير المؤمنين بن مروان بن الحكم القرشي الأموي: أن أبا محمد الهمداني توفي في سجن صنعاء في سنة أربع وثلاثين وثلاث مائة. ٥

[٢٤٧] ومنهم أبو الحسين علي بن عبد الرحمن بن يونس المصري، كان مختصاً بعلم النجوم، متصرفاً في سائر العلوم، بارع الشعر، وعلى إصلاحه لزيح يحيى بن أبي منصور، تعويل أهل مصر في تقويم الكواكب اليوم.

[٢٤٨] ومنهم الحسن بن الهيثم المصري، صاحب التوايف في المراتي المحرقة. أخبرني القاضي أبو زيد عبد الرحمن بن عيسى بن محمد بن عبد الرحمن بن عيسى: أنه لقيه بمصر سنة ثلاثين وأربع مائة. ١٠

[٢٤٩] فهؤلاء مشاهير المعتنين بعلم النجوم التعليمي البرهاني. وأما النجوم الطبيعي، وهو معرفة أحكام الكواكب وتأثيرها في عالم الكون والفساد، فإن أول من اشتهر به في مملكة الإسلام، محمد بن إبراهيم الفزاري المذكور، وكان يذهب منه إلى مذاهب العرب؛ ثم تلاه في هذه الطريقة محمد بن الجهم البرمكي وكان مع ذلك معتنياً بالمنطق؛ وابن مسافر اليماني؛ وخالد الأموي؛ ويحيى بن أبي منصور. فكان هؤلاء يجرون مجرى متقارباً في المتذهب بمذاهب العرب في أحكام النجوم. ١٥

[٢٥٠] وأما المتحققون بهذه الصناعة، والساكنون فيها مسالك العجم من الفرس واليونانيين وغيرهم، فممن اشتهر منهم:

[٢٥١] يعقوب بن طارق، صاحب كتاب المقالات في مواليد الخلفاء والملوك وعود من لم يعرف مولده؛ ٢٠

[252] Büyük eserlerin müellifi Maşaallah el-Yahudi, Hârûnürreşîd zamanında yaşayan Ebû Sehl b. Nevbaht el-Farîsî, oğlu Fadl b. Ebî Sehl, Ebî Ali el-Hayyât kitabıyla ünlü olan Ebû İshak b. Süleyman el-Hâşimî, *Tehâvilü Sini'l Âlem* adlı eserin yazarı Ebû Kumaş, Ömer b. Ferruhan et-Taberi, Ebû Ma'şar Ca'fer b. Muhammed Ömer b. el-Belhî, Ebû Muhammed el-Hemdânî ve başkaları bu âlimlerdendir.

[253] Tıp sahasında ve diğer tabii ilimlerde meşhur olanlara gelince, bunlar arasında Semm-i Sâ'a (hemen zehirleyen) diye tanınan İshak b. Imran (ö. 903) vardır. Aslen Bağdatlı olan bu tabibi Ağlebi hükümdarı Ziyadetullah İfrikye'ye getirmiştir. Akıllı, ilmi kuvvetli bir kişiydi. Tıp ve felsefî ilimleri Mağrib diyarında yaydı. Değerli eserler yazdı. Bu eserler arasında *Kitâbü Nüzheti'n-Nefs*, *Kitâbü'n-Nabz*, *Kitâbü's-Sumûm*, *Kitâbü'l-Mâlihulyâ*, *Kitâbü'l-Fasâd* vs. vardır. Sonunda Ziyadetullah b. el-Ağleb'i kızdırmış, o da kolundaki damarı kestirmiş, kan kaybı sonucu ölmüş, sonra cesedini çarmıha gerdirmiştir. Uzun müddet cesedi asılı kalmış, kar-
nında kuşlar yuva yapmıştır.

[254] Bunlardan biri, kimya sanatında usta, tabii ilimlerde büyük bir âlim olan Câbir b. Hayyan es-Sûfî (ö. 800)'dir. Bu konularda çok sayıda meşhur eseri vardır. Bundan başka felsefî ilimlerin çoğuyla uğraşır. Hâris b. Esad el-Muhâsibî (ö. 857), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 896) gibi mutasavvıfların sâliki olduğu batın (iç) ilmini bilirdi. İbnü'l-Meşşât denen Muhammed b. Said es-Sarakustî el-Usturlabî bana Mısır'da Câbir'in usturlaba dair bir eserini gördüğünü, içinde 1000 meseleden bahsedildiğini, kitabın başka bir benzerinin olmadığını söyledi.

[255] Bunlardan biri Câbir b. Hayyan'la aynı kuşaktan olan, onun gibi kimya ilminde meşhur olan, bâtın ilmiyle, çok sayıda felsefî ilimle meşgul olan Zünnûn b. İbrahim el-İhmîmî (ö. 870)'dir.

[٢٥٢] ومنهم ما شاء الله اليهودي، صاحب التواليف الفخمة؛ وأبو سهل بن نوبخت الفارسي، وكان في زمان الرشيد؛ وابنه الفضل بن أبي سهل؛ وأبو علي الخياط؛ وأبو إسحق بن سليمان الهاشمي، صاحب الكتاب المعروف بأبي قماش المؤلف في تحاويل سني العالم؛ وعمر بن الفَرَّخَان الطبري؛ وأبو معشر جعفر بن محمد بن عمر البلخي؛ وأبو محمد الهمداني؛ وجماعة سواهم. ٥

[٢٥٣] وممن اشتهر بعلم الطبّ وسائر العلوم المستنبطة من العلم الطبيعي، إسحق بن عمران المعروف بسَمّ ساعة. كان بغداديّ الأصل ثمّ سكن أفريقية في دولة زيادة الله بن الأغلب. وهو الذي استجلبه من بغداد. وكان متقدّمًا في جودة القريحة، وصحة العلم. وهو الذي شهّر الطبّ والفلسفة بديار المغرب وله كتب جليّة. منها كتاب نزّهة النفس؛ وكتاب النبض؛ وكتاب السموم؛ وكتاب المالنخوليا؛ وكتاب الفصد، وغيرها. ١٠
وجرت له مع زيادة الله بن الأغلب أمور، أحقته عليه لفرط جورهِ وسخفه. فأمر بفصد ذراعيه، فسال دمه إلى أن مات. ثمّ أمر بصلبه. فصلب ومكث مصلوبًا زمانًا طويلًا حتّى عَشَّش في جوفه طائر.

[٢٥٤] ومنهم جابر بن حيّان الصوفي. كان متقدّمًا في علوم الطبيعة، بارعًا منها في صناعة الكيمياء، وله فيها مؤلفات كثيرة ومصنّفات مشهورة. وكان مع هذا مشرفًا على كثير من علوم الفلسفة، ومتقلّدًا للعلم المعروف بعلم الباطن وهو مذهب المتصوّفين من أهل الإسلام؛ كالحارث بن أسد المحاسبي، وسهل بن عبد الله التستري، ونظرائهم. وأخبرني محمد بن سعيد السرقسطي المعروف بابن المشاط الأسطرباني: أنّه رأى لجابر بن حيّان بمدينة مصر تأليفًا في العمل بالأسطربالات، تضمّن ألف مسألة لا نظير له. ١٥

[٢٥٥] ومنهم ذو النّون بن إبراهيم الأحميمي، من طبقة جابر بن حيّان في انتحال صناعة الكيمياء، وتقلّد علم الباطن، والإشراف على كثير من علوم الفلسفة. ٢٠

[256] Bunlardan biri *Firdevsü'l-Hikme* adlı Künnâş'ın yazarı Ali b. Rabban et-Taberî (ö. 861 civarı)'dır. Bu zat, Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'nin hocasıdır.

[257] Bunlardan biri İbnü'l-Cezzâr (ö. 1004) diye tanınan Ahmed b. İbrahim b. Halid el-Kayravânî'dir. Tıbbı iyi bilir, bu konudaki eserleri çok okur, eskilerin eserlerini toplar ve bu eserleri iyi anlardı. Tıp ve diğer sahalarda güzel eserleri vardır. Bunların en meşhurları *Zâdü'l-Musâfir* adındaki hastalıkların tedavilerinden bahseden eseri, *el-İtimad* denen müfred (basit) ilaçlardan bahseden eseri, *el-Buğye* denen mürekkep ilaçlardan bahseden eseri, nefis konusundan, bu konuda eskilerin ihtilaflarından bahseden risâlesidir. İbnü'l-Cezzâr tarihle de uğraşırdı. Bu konuda *et-Ta'rif bi Sahibi't-Târih* adlı bir eser yazmıştır. Ayrıca, iyi gidişatlı, hal- tavrı iyi, kendisini iyi koruyan, hükümdarlardan uzak duran, zengin bir şahıstı.

[258] Bu âlimlerden biri İbnü'l-Mecûsî denen Ali b. el-Abbâs (ö. 982)'tır. Bu zat Azudüddevle b. Fennahusrev b. Rüküddevle Abi Ali Hasan b. Bûyed-Deylemî (ö. 983) için *el-Melikî* denen *Kâmilü's-Sınaâtî't-Tıbbiye* adlı eseri yazmıştır. Bu kitap bütün tıp ilminin nazariyatını, pratiğini kapsayan önemli bir mecmuadır, benzeri yoktur.

[259] İşte bunlar bize göre Iraklı, Mısırlı, Şamlı, Afrikalı Müslümanların meşhur âlimleridir.

[Dokuzuncu Fasıl: Endelüs'te İlim]

[260] Emevîlerin ele geçirmesinden sonra Endelüs'te de felsefeyle uğraşan, bu konularda geniş bilgi sahibi olan insanlar çıktı. Daha önce Endelüs'te ilimler, bu konuda meşhur kişiler yoktu. Sadece çeşitli yerlerde eski tılsımlar vardı. Bu tılsımların Roma hükümdarları tarafından bulunduğu ittifak edilir. Zira Endelüs onların ülkelerine dâhildi.

[٢٥٦] ومنهم علي بن ربن الطبري صاحب الكناش، المعروف بفردوس الحكمة، وهو معلّم محمّد بن زكريّا الرازي.

[٢٥٧] ومنهم أحمد بن إبراهيم بن خالد القيرواني المعروف بابن الجزّار، كان حافظًا للطبّ، دارسًا لكتبه، جامعًا لتوالييف الأوائل، حسن الفهم لها. وله مصنّفات حسنة في الطبّ وغيره. فمن أشهرها: كتابه في علاج الأمراض، المعروف بزد المسافر؛ وكتابه في الأدوية المفردة، المعروف بالاعتماد، وكتابه في الأدوية المركّبة، المعروف بالبعية؛ ورسالته في النفس وذكر اختلاف الأوائل فيها. وكان له أيضًا عناية بالتاريخ أدته إلى أن يؤلّف فيه مختصرًا حسنًا، سمّاه كتاب التعريف بصحيح التاريخ. وكان مع هذا جميل المذهب، فاضل السيرة، صائنًا لنفسه، منقبضًا عن الملوك، ذا وفرة وثروة.

[٢٥٨] ومنهم علي بن العبّاس، المعروف بابن المجوسي، صاحب كتاب كامل الصناعة الطّبيّة المعروف بالملكي. ألّفه للملك عضد الدولة بن فناخسرو بن ركن الدولة أبي علي حسن بن بويه الديلمي. فهو كناش جليل مشتمل على علوم الطبّ وأعماله؛ لا أعلم كناشًا مثله.

[٢٥٩] فهؤلاء مشاهير علماء الإسلام عندنا من أهل العراق، والشام، ومصر، وأفريقية.

[الفصل التاسع: العلم في الأندلس]

[٢٦٠] وأما الأندلس، فكان فيها أيضًا بعد تغلب بني أمية عليها جماعة، عنيت بطلب الفلسفة ونالت أجزاء كثيرة منها. وكانت الأندلس قبل ذلك في الزمان القديم، خالية من العلم، لم يشتهر عندنا من أهلها أحد بالاعتناء به؛ إلا أنّه يوجد فيها طلسمات قديمة في مواضع مختلفة، وقع الإجماع على أنّها من عمل ملوك رومية، إذ كانت الأندلس منظمّة لمملكته.

[261] Müslümanlar hicrî 92 (m. 711) yılı Ramazan ayında fethedinceye kadar Endelüs bu şekilde hikmetten yoksun kaldı. Emevîlerin idaresi yerleşinceye, iç karışıklıklar sona erinceye kadar Endelüs'teki ilim adamları sadece din, dil ilimleriyle uğraştılar. Sonra Endelüs halkından akıllı ve gayretli olanlar, ileride anlatacağımız gibi, ilim tahsiline, gerçekleri harekete geçirmeye yöneldiler.

[262] Endelüs halkının, Romalıların dinleri önce Sâbülik (yıldızlara tapma) idi. Sonra, Müslüman fethine kadar Hristiyanlık dininde kaldılar.

[263] Ülkeleri önceleri çeşitli milletlere mensup hükümdarların idaresindeydi. Bu milletlerden biri Romalıları. Onların âmilleri (tahsildarların Valleri) İşbîliye (Sevilla)'ye komşu olan eski Tâleka şehrinde otururlardı. Gotlar ele geçirinceye kadar Endelüs onların elinde kaldı, Romalıların hükümrânlığı ülkeden kalktı. Gotlar ülkenin eski şehirlerinden Tuleytile (Toledo)'yı ülkelerinin merkezi seçtiler, Endelüs'e üç yüz yıla yakın hâkim oldular. Nihayet, yukarıda zikredilen tarihte ülkeyi Müslümanlar ele geçirdi. Müslüman hükümdarlar Kurtuba'da oturdular. Kurtuba fitne zamanına, Emevî hâkimiyetinin dağılmasına kadar Müslüman hükümdarların merkezi kaldı. Fitne zamanında Endelüs parçalandı. Eski Fars mülûkü't-tavâifi (beylikleri) gibi çeşitli hükümdarlar (reisler) ortaya çıktı.

[264] Endelüs'ün sınırlarına gelince, ülkenin güney sınırı Tanca karşısında okyanustan ayrılan Akdeniz'dir. Bu yere Sokak (boğaz) denir, genişliği on iki mildir. Bu deniz Şam şehirlerinden Sur'a kadar uzanır. Endelüs'ün kuzey, batı sınırları bizim Karanlık Denizi dediğimiz büyük deniz okyanusa dayanır. Endelüs'ün doğu hududu Zühre (Venüs) heykelinin bulunduğu Cebelitarık üzerindeki dağdan başlar.

[٢٦١] ولم تزل على ذلك عاطلة من الحكمة، إلى أن افتتحها المسلمون في شهر رمضان، سنة اثنتين وتسعين من الهجرة. وتمادت على ذلك أيضاً لا يعنى أهلها من العلوم إلا بعلم الشريعة، وعلم اللغة، إلى أن توطّد الملك فيها لبني أمية، وبعد عهد أهلها بالفتنة. فتحرك ذوو الفهم والهمم منهم لطلب العلوم وتنبهوا لإثارة الحقائق، على حسب ما يأتي ذكره بعد هذا، إن شاء الله تعالى. ٥

[٢٦٢] أمّا دين أهل الأندلس، فدين الروم من الصابئة أولاً، ثم النصرانية أخيراً، إلى أن افتتحها المسلمون في التاريخ الذي ذكرناه.

[٢٦٣] وأمّا ملكهم، فكان لطوائف من الأمم مختلفة، تداولوها أمة بعد أمة. فمن تلك الأمم الروم. وكان عمّالهم ينزلون مدينة طالقة العتيقة المجاورة لإشبيلية واتّصل ملكهم بها زماناً طويلاً إلى أن غلبهم عليها القوط. فانتسخ الملك الرومي منها، واتّخذ القوط مدينة طليطلة من مدائن العتيقة قاعدة لملكهم، وملكوا الأندلس أفخم ملك، قريباً من ثلاث مائة سنة إلى أن غلبهم المسلمون عليها في التاريخ الذي قدّمنا ذكره، واقتعد ملوكهم قرطبة وطناً. ولم تزل مركزاً لملك المسلمين بها إلى زمان الفتنة، وانتشار الأمر على بني أمية فافترق عند ذلك شمل الملك بالأندلس، وصار إلى عدة من الرؤساء، حالهم كحال ملوك الطوائف من الفرس. ١٥

[٢٦٤] وأمّا حدود الأندلس، فإنّ حدّها الجنوبي منها: الخليج الرومي الخارج ممّا يقابل طنجة، في موضع يعرف بالزقاق، سعته اثنا عشر ميلاً. ثمّ ينتهي إلى مدينة صور من مدائن الشام. وحدّاها الشمالي والمغربي: البحر الأعظم المسمّى أقيانس المعروف عندنا ببحر الظلمات. وحدّاها المشرقي: في الجبل الذي كان فيه هيكل الزهرة،

Bu dağın bulunduğu yerde okyanus ile Akdeniz arası üç konak kadardır. Burası Endelüs'ün en kısa hudududur. En geniş sınırları kuzey, güneydoğu sınırlarıdır. Her birinin uzunluğu otuzar konaktır. Batı sınırı ise yirmi konak kadar tutar.

- 5 [265] Endelüs'ün ortası (merkezi) Gotların eski başşehri Tuleytil (Toledo) şehridir. Enlemi 35°, 50 dakika kuzey enlemidir. Boylamı (meridyeni) takriben 28°'dir. Buna göre beşinci iklimin ortasındadır. Zamanımızda yani 460/1068 yılında Toledo, Endelüs hükümdarlarının en büyüğü Emir Ebü'l-Hasan Yahyâ b. İsmail b. Abdurrahman b. İsmail b. Amir b. Mutarrif b. 10 Mûsâ b. Zünnûn (ö. 1074)'un başşehridir.

- [266] Endelüs şehirlerinin en küçük enlemde bulunanı, güneyindeki denize bakan el-Cezîretü'l-Hadra şehridir. 36° enlem üzerindedir. Enlemi fazla olan şehirler kuzey sahillerinde yer alır. Buralar 43° kuzey enlemindedir. Endelüs'ün büyük kısmı beşinci iklimde yer alır. İşbiliye, Mâleka, Kurtuba, 15 Gırnata (Granada), Meriye (Almeria), Mürsiye (Murcia) gibi güneydeki şehirleri dördüncü iklimde kalır.

[267] Zühre (Venüs) heykelinin bulunduğu dağ Endelüs'ün doğu hududunun başlangıcıdır. Endelüs ile kara Avrupası büyük Frenk ülkesinin arasını ayırır (gerçekte bu dağ Pireneler olmalı).

- 20 [268] Endelüs batıdaki mâmur (meskûn) yerlerin sonudur. Yukarıda zikrettiğimiz gibi ötesinde mâmur yer olmayan okyanus denizine kadar uzanır. Endelüs'ün ortası Toledo ile kara Avrupası'nın merkezi Roma şehrinin arası kırk konak kadardır. Endelüs'e dair haberler kısaca böyledir.

الواصل ما بين البحرين: بحر الروم والبحر الأعظم. ومسافة ما بين البحرين في هذا الجبل ثلاث مراحل وهو الحدّ الأصغر من حدود الأندلس. وحدّاها الأكبران: الجنوبي والشمالي، ومسافة كلّ واحد منهما فهو من ثلاثين مرحلة. ومساحة حدّها المغربي نحو من عشرين مرحلة.

٥ [٢٦٥] ووسط الأندلس مدينة طليطلة العتيقة التي كانت قاعدة القوط. وعرضها تسع وثلاثون درجة وخمسون دقيقة. وطولها ثمان وعشرون درجة بالتقريب. فصارت بذلك في قريب وسط الإقليم الخامس. وهي في وقتنا هذا الذي هو سنة ستين وأربع مائة، قاعدة ملك الأمير أبي الحسن يحيى بن إسماعيل بن عبد الرحمن بن إسماعيل بن عامر بن مطرف بن موسى بن ذي النون، عظيم ملوك الأندلس.

١٠ [٢٦٦] وأقلّ بلاد الأندلس عرضا: المدينة المعروفة بالجزيرة الخضراء على البحر الجنوبي منها، وعرضها ستّ وثلاثون درجة وأكثر مدنها عرضا بعض المدائن التي على ساحلها الشمالي، وعرض ذلك الموضع ثلاث وأربعون درجة. فمعظم الأندلس في الإقليم الخامس، وطائفة منها في الإقليم الرابع؛ كإشبيلية، ومالقة، وقرطبة، وغرناطة، والمرية، ومرسية.

١٥ [٢٦٧] وهذا الجبل الذي ذكرنا أنّ فيه هيكل الزهرة، الذي هو الحدّ المشرقي من الأندلس، هو الحاجز ما بين الأندلس وبين بلاد أفرنسة من الأرض الكبيرة، التي هي بلاد أفرنجة العظمى.

[٢٦٨] والأندلس آخر المعمور في المغرب؛ لأنّها كما ذكرنا منتهية إلى بحر أقيانس الأعظم الذي لا عمارة وراءه ومسافة مدينة طليطلة، وسط الأندلس، وبين مدينة رومية، قاعدة الأرض الكبيرة، نحو من أربعين مرحلة، فهذه جملة من خبر الأندلس.

٢٠

[269] Şimdi asıl gayemiz olan Endelüslü âlimlere gelelim. Deriz ki: Hicrî III. (m. IX) yüzyıl ortalarında beşinci Emevî hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişam b. Abdurrahman ed-Dâhil (ö. 886) zamanında Endelüslü bazı kişiler ilim tahsili için harekete geçtiler. Dördün-
5 cü yüzyılın ortalarına yakına kadar bu hareket fazla yayılmadı.

[270] Bu iki yüzyıl esnasında hesap ve astronomi ile meşgul olan âlim-
lerden meşhur olanların başında Sâhibü'l-Kıble denen Ebû Ubeyde Müs-
lim b. Ahmed b. Ebû Ubeyde el-Belensî vardır. Defalarca doğuya gitmişti,
yıldızların hareketleri, astroloji konularında âlim bir kişiydi. Fıkıh, hadis
10 ilimlerini de iyi bilirdi. Doğuya gitti. Mekke'de Ali b. Abdülaziz, Mısır'da
el-Müzenî (ö. 878), Rabî' b. Süleyman el-Müezzîn, Yûnus b. Abdü'l-Alâ,
Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem ve diğer kişilerden hadis, fıkıh
dersleri aldı.

[271] Şair Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih (ö. 940) onun hakkında
15 şöyle der:

“Ebû Ubeyde senin anlattığın haberin sorumlusu kim? Bu soruyu sorana
bir sorumuz var. Sen bizim topluluğumuzdan birçok konuda ayrı düştün.
Mürchie, Mutezile olan doğru yolda değildir, aynı şekilde ilk kıble değışti-
rildi. Acaba onun yerini ne aldı? Behram, Biduht, Utarid (Merkür), Bercis
20 (Müşteri), Zühâl (Satürn) yıldızlarının bize rızık verdiğini iddia ettin.” Bütün
varlıkları felek kuşatmıştır, ecelleri o taksim eder. Yer küre şeklindedir,
sema onu üstten, alttan kuşatır, o ortada nokta gibidir. Güneyin yazı kuze-
yin kışdır. İkisi arasında mevsimler döner. Kânun ayı San'a ve Kurtuba'da
soğuktur, Eylül'de her ikisi sıcak olur dedin. Bu bir delildir, söz ve amelinden
25 sözünün yanlış olduğu anlaşılıyor. Mûsâ oğlu, sapıklığında ısrar ettin, kolayı
zor kıldın, ovayı dağ sandın. Onların sesine kulak veren Muâviye'ye söyle,
ben onun sözünü, hareketini inkâr ediyorum.”

[٢٦٩] ولنعد الآن إلى ذكر علمائها، الذين هم غرضنا من ذكرها. فنقول: إنه لما كان وسط المائة الثالثة من تاريخ الهجرة، وذلك في أيام الأمير الخامس من ملوك بني أمية، وهو محمد بن عبد الرحمن بن الحكم بن هشام بن عبد الرحمن، الداخِل إلى الأندلس، تحرَّك أفراد من النَّاس إلى طلب العلوم، ولم يزلوا يظهرون ظهورًا غير شائع إلى قريب وسط المائة الرابعة. ٥

[٢٧٠] فكان ممَّن اشتهر من العلماء ما بين هاتين المائتين، وعني بعلم الحساب، و النجوم، أبو عبيدة مسلم بن أحمد بن أبي عبيدة البلنسي المعروف بصاحب القبلة، وإنما عرف بذلك؛ لأنه كان يشرق كثيرًا في صلاته. وكان عالما بحركات الكواكب وأحكامها. وكان مع ذلك صاحب فقه وحديث، ورحل إلى المشرق، فسمع بمكة من علي بن عبد العزيز؛ وبمصر من المزني؛ والربيع بن سليمان المؤذن؛ ويونس بن عبد الأعلى؛ ومحمد بن عبد الله بن عبد الحكم؛ وجماعة سواهم. ١٠

[٢٧١] وفيه يقول أحمد بن محمد بن عبد ربَّه الشاعر:

أبا عبيدة، ما المسؤول عن خبر	تحكيه إلا سؤالاً للذي سألا
أبيت إلا شذوذًا عن جماعتنا	ولم يصب رأي من أرجى ولا اعتزلا
كذلك القبلة الأولى مبدلة	وقد أبيت فما تبغي بها بدلا
زعمت بهرام أو يبدخت يرزقنا	لا بل عطارد أو برجيس أو زحلا
وقلت: إنَّ جميع الخلق في فلك	بهم يحيط وفيهم يقسم الأجلا
والأرض كورية حفَّ السماء بها	فوقًا وتحتًا وصارت نقطة مثلا
صيف الجنوب شتاء للشمال بها	قد صار بينهما هذا وذا دولا
فإنَّ كانون في صنعا وقرطبة	برد وأيلول يذكي فيهما الشعلا
هذا الدليل ولا قول عزرت به	من القوانين تجلي القول والعملا
كما استمرَّ ابن موسى في غوايته	فوعر السهل حتَّى خلته جبلا
أبلغ معاوية المصغي لقولهما	أنِّي كفرت بما قالوا وما فعلا

١٥

٢٠

[272] Bu beyitlerdeki İbn Mûsâ ise Akaştın (Augustin) el-Kâtib denen Kasım b. Mûsâ'dır. Muâviye ise Kureyş nesepçilerindendir. Burada sözü edilen Ebû Ubeyde 295/908 tarihinde ölmüştür.

[273] Bu âlimlerden biri İbnü's-Semîne denen Kurtubalı Yahyâ b. Yahyâ'dır. Hesap, astronomi, tıp sahalarında bilgiliydi. Çeşitli ilimlerden anlar, çeşitli bilgi dallarında at oynatırdı. Nahiv, lügat, aruz, şiir, fıkıh, hadis, tarih, cedel konularında ustaydı. Mutezile mezhebindendi. Doğuya gitti, sonra Endelüs'e döndü, 315/927 yılında öldü.⁴¹

[274] Bu âlimlerden biri Hakîm diye tanınan Muhammed b. İsmail'di. Hesap, mantık konularında bilgili, ince fikirli, hatırı hoştu. Nahiv, lügat sahalarında âlimdi. 331/943 yılında öldü.

[275] IV. asrın ilk yıllarından sonra, babasının hükümdarlığı zamanında Emir el-Hakem el-Mustansır-billah b. Abdurrahman en-Nâsır-lidinillah insanları ilimle meşgul olmaya, âlimleri himaye etmeye çağırırdı. Bağdat, Mısır, diğer doğu ülkelerinden eski ve yeni ilimlerde yazılmış önemli temel kitapları, enteresan eserleri getirtti. Babasının ve kendi hükümdarlığı zamanlarında Abbâsî halifelerinin uzun yıllar topladığı eserlerle yarışacak sayıda kitap topladı. Yüksek faziletlere sahip olması, hikmetle uğraşan hükümdarlara benzemesinin yanında ilme düşkünlüğü onun bu eserleri toplamasına imkân verdi. Onun zamanında insanlar eskilerin ilimlerinden bahseden kitapları okumaya, onların fikirlerini, ekollerini öğrenmeye çalıştılar. el-Hakem Safer 366/Ekim 976 tarihinde öldü. Onun ölümü üzerine henüz bülüğa ermemiş olan oğlu Hişam el-Müeyyed-Billah tahta çıktı. Onun elinden ülkenin idaresini hacibi Ebû Âmir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebi Âmir Muhammed b. el-Velid b. Yezid b. Abdülmelik b. Âmir el-Maâfirî el-Kahtânî (ö. 1002) gasp etti.

[٢٧٢] ابن موسى، هو قاسم بن موسى المعروف بالأقشطين الكاتب ومعاوية، هو أحد القرشيين النسابين. وتوفي أبو عبيدة هذا في سنة خمس وتسعين ومائتين.

[٢٧٣] ومنهم يحيى بن يحيى المعروف بابن السمينة، من أهل قرطبة. كان بصيراً بالحساب والنجوم والطب، متصرفاً في العلوم، متفناً في ضروب المعارف، بارعاً في علم النحو، واللغة، والعروض، ومعاني الشعر، والفقه، والحديث، والأخبار، والجدل. وكان معتزلي المذهب، ورحل إلى المشرق، ثم انصرف. وتوفي في سنة خمس عشرة وثلاث مائة.

[٢٧٤] ومنهم محمد بن إسماعيل المعروف بالحكيم كان عالماً بالحساب، والمنطق، دقيق الذهن، لطيف الخاطر، وكان مع ذلك نحوياً ولغوياً وتوفي سنة إحدى وثلاثين وثلاث مائة.

[٢٧٥] ثم لما مضى صدر من المائة الرابعة، انتدب الأمير الحكم المستنصر بالله بن عبد الرحمن الناصر لدين الله وذلك في أيام أبيه، إلى العناية بالعلوم وإيثار أهلها، واستجلب من بغداد ومصر وغيرهما، من ديار المشرق عيون التواليف الجليلة، والمصنّفات الغربية في العلوم القديمة والحديثة وجمع منها في بقية أيام أبيه، ثم في مدة ملكه من بعده، ما كان يضاهاه ما جمعه ملوك بني عباس في الأزمان الطويلة. وتهيأ له ذلك بفرط محبته للعلم وبعد همته في اكتساب الفضائل وسمو نفسه إلى التشبه بأهل الحكمة من الملوك. فكثر تحرك الناس في زمانه إلى قراءة كتب الأوائل وتعلم مذاهبهم. ثم توفي في شهر صفر من سنة ست وستين وثلاث مائة. وولي بعده ابنه هشام المؤيد بالله، وهو يومئذ غلام لم يحتلم بعد. فتغلب على تدبير ملكه بالأندلس، حاجبه: أبو عامر محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله بن أبي عامر محمد بن الوليد بن يزيد بن عبد الملك بن عامر المعافري القحطاني.

Sonra, onun babası el-Hakem'in topladığı kitapların bulunduğu hazinelere el attı. Etrafındaki din âlimlerinin huzurunda bu hazinelerdeki kitapları çıkardı. Tıp, hesap dışında bu hazinelerde bulunan mantık, astronomi vs. ilimlere dair kitapların seçilmesini emretti. Pek azı dışında bu konularda yazılan kitapları lügat, nahiv, şiir, tarih, tıp, fıkıh, hadis vs. gibi Endelüs halkınca mübah sayılan ilimlere ait kitaplar arasından seçtirdi. Eskilerin ilimlerine dair seçtirdiği eserlerin yakılmasını emretti. Bazılarını sarayın kuyularına attı, üzerlerini toprak, taşla örttü, çeşitli şekillerde tahrip etti. Bunu Endelüs halkının avamının gözüne girmek ve halife el-Hakem'in gidişatını kötülemek için yaptı. Böylece, onun selefleri bu ilimlerle uğraşmadılar, ileri gelenler bu ilimleri kötülediler. Bu ilimlerle uğraşanlar onlar nezdinde mürted, mülhid sayıldılar. Felsefeyle meşgul olanların çoğu vazgeçti, hevesleri kırıldı, bu ilimlerle ilgilerini gizlediler.

[276] Bundan sonra Emevî hâkimiyetinin Endelüs'te sona ermesine V. yüzyılın başlarında mülûkü't-tavâifin'in çıkmasına kadar hesap, ferâiz, tıp ve benzeri ilimler dışındaki felsefî ilimlerle meşgul olanlar bildiklerini gizlediler. Mülûkü't-tavâiften'ten her biri Endelüs'teki önemli şehirleri ele geçirdiler. Kurtuba'daki hükümdarlar ise insanların çıkardığı karışıklıklarla uğraştılar. Karışıklıklar onları Kurtuba sarayında kalan kıymetli kitapları, eşyaları satmaya mecbur kıldı. Bunlar en ucuza, hiç pahasına satıldı. Bu kitaplar Endelüs'ün çeşitli bölgelerine yayıldı. Mansûr b. Ebî Âmir zamanında Halife el-Hakem'in kütüphanesinden kurtulan kitaplar arasında eski ilimlere dair nefis eserler bulundu. Herkes yanında sakladığı kitapları ortaya çıkardı. Bundan sonra eski ilimlerin eğitimine rağbet arttı. Beyliklerin (emirliklerin) merkezleri zamanımıza kadar yavaş yavaş bu konuda aydınlandı.

وعمد أول تغلبه عليه إلى خزائن أبيه الحكم الجامعة للكتب المذكورة وغيرها، وأبرز ما فيها من التواليف بمحضر خواصه من أهل العلم بالدين، وأمرهم بإخراج ما في جملتها من كتب العلوم القديمة المؤلفة في المنطق وعلم النجوم وغير ذلك من علوم الأوائل حاش كتب الطب والحساب. فلما تميزت من سائر الكتب المؤلفة في اللغة والنحو، والأشعار، والأخبار، والطب، والفقه، والحديث، وغير ذلك من العلوم المباحة بمذاهب الأندلس إلا ما أفلت منها في أثناء الكتب وذلك أقلها، فأمر بإحراقها وإفسادها. فأحرق بعضها، وطرح بعضها في آبار القصر، وهيل عليها التراب والحجارة، وغيّرت بضروب من التغيرات. وفعل ذلك تحبباً إلى عوام الأندلس، وتقبيحاً لمذهب الخليفة الحكم عندهم. إذ كانت تلك العلوم مهجورة عند أسلافهم، مذمومة بالسنة رؤسائهم؛ وكان كل من قرأها متهماً عندهم بالخروج عن الملة، مظنوناً به بالإلحاد في الشريعة. فسكن أكثر من كان تحرّك للحكمة عند ذلك، وخدمت نفوسهم، وتسترّوا بما كان عندهم من تلك العلوم.

[٢٧٦] ولم يزل أولوا النباهة مذ ذلك يكتمون لما يعرفونه منها ويظهرون ما يجوز لهم منه من الحساب، والفرائض، والطب وما أشبه ذلك إلى أن انقرضت دولة بني أمية من الأندلس واقترب الملك على جماعة من المسربين عليهم في صدر المائة الخامسة من الهجرة. وصاروا طوائف واقتعد كل واحد منهم قاعدة من أمهات البلاد بالأندلس. فانشغل بهم ملوك الحاضرة العظمى قرطبة عن امتحان الناس والتعقب عليهم واضطرتهم الفتنة إلى بيع ما كان بقي بقصر قرطبة من ذخائر ملوك الجماعة من الكتب وسائر المتاع، فبيع بأوكس ثمن وأتفه قيمة وانتشرت تلك الكتب بأقطار الأندلس، ووجد في خلالها أعلام من العلوم القديمة، كانت أفلتت من أيدي الممتحنين لخزانة الحكم، أيام المنصور بن أبي عامر. وأظهر أيضاً كل من كان عنده من الرغبة بشيء منها ما كان لديه. فلم يزل الرغبة ترتفع من حينئذ في طلب العلم القديم شيئاً فشيئاً وقواعد الطوائف تتبصر قليلاً قليلاً إلى وقتنا هذا.

Şimdi Endelüs'te bu ilimler mübahdır, onlara rağbet vardır. Yalnız, hükümdarların bu ilimlere az ilgi duyması, kâfirlerin ülkenin etrafını yıldan yıla istila etmeleri ve Endelüslülerin ülkelerini müdafaa edemez hale gelmeleri ilim talebelerini azalttı, onları seyrekleştirdi.

5 [277] II. Hakem'in babası en-Nâsır-Lidînillâh zamanında ilimlerle meşgul olmasından günümüze kadar riyâzî ilimler sahalarında yetişen âlimlerden biri Ebû Gâlib Habbâb b. Ubâde el-Ferâizî'dir. Bu zat, Abdurrahman en-Nâsır-Lidînillâh'ın hükümdarlığının ortalarında aritmetik sahasında meşhur olmuştu. Bu güne kadar ferâiz sahasında şöhretini koruyan bir kitabı vardır.

10 [278] Bu âlimlerden biri Ebû Eyyûb b. Abdülgâfir b. Muhammed'dir. Sayılar ilmi konusunda usta bir âlimdi. Onun da ferâize dair bir eseri vardır. Fakih Ahmed b. Hâlid ve akranlarından hadis okumuş, ondan Mesleme b. Ahmed el-Macrîtî (Metinde Marcîtî şeklinde) (ö.1008) ve akranları faydalanmışlardır.

15 [279] Bu âlimlerden biri es-Serî denen Abdullah b. Ubeydullah'tır. Aritmetik, geometri sahalarında âlimdi. Yedigen hakkında meşhur bir kitabı vardır. Ayrıca, dindar, fakih, nahiv ve lügat sahalarında imamdı. Kimya sanatından da anladığı söylenirdi. Mustansır-Billah Hakem ona saygı gösterir, onunla konuşur, ondan çok şey öğrenmek isterdi. Dindar bir kişi olduğu için Hakem'e mesafeli dururdu.

20 [280] Ebû Bekr b. Ebî Îsâ da bu âlimlerdendi. Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed b. Abdüla'lâ b. Abdülgâfir b. Abdülmecid b. Abdullah b. Ebî Îsâ b. Abdurrahman b. el-Hâris el-Ensârî es-Sahâbî şeklindedir. Aritmetik, geometri, astronomi sahalarında ileri gelen âlimlerdendi. Hakem zamanında bu konularda dersler verirdi. Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-Begüneş et-Tuleytılî'nin bana söylediğine göre, hocası Mesleme b. Ahmed el-Macrîtî (ö. 1008) ondan geometri okuduğunu, onun bu konuda, diğer riyazi ilimler sahasında ilk âlimlerden olduğunu söylerdi.

فالحال بحمد الله، تعالى، أفضل ما كانت بالأندلس في إباحة تلك العلوم، والإعراض عن تحجير طلبها؛ إلا أنّ زهد الملوك في هذه العلوم وغيرها، واشتغال الخواطر بما دهم الثغور من تغلب المشركين عامًّا فعامًّا على أطرافها وضعف أهلها عن مدافعتهم عنها قلّل طلاب العلم وصيّرهم أفرادًا بالأندلس.

٥ [٢٧٧] فممن كان عنده علم بشيء من العلوم الرياضية، منذ أول عناية الحكم بذلك في أيام أبيه الناصر لدين الله إلى وقتنا هذا: أبو غالب حباب بن عبادة الفرائضي، كان مشهورًا بعلم العدد في وسط ملك عبد الرحمن الناصر لدين الله. وله في الفرائض تأليف حسن مشهور عندنا إلى اليوم؛

١٠ [٢٧٨] وأبو أيوب بن عبد الغافر بن محمد، أحد المهرة بعلم العدد وله أيضًا تأليف حسن في الفرائض وكان له سماع من أحمد بن خالد الفقيه وطبقته وروى عنه مسلمة بن أحمد المجريطي ونظراؤه؛

١٥ [٢٧٩] وعبد الله بن عبيد الله المعروف بالسريّ، كان عالما بالعدد والهندسة، وله كتاب مشهور في المسبّع وكان مع ذلك رجلاً ناسكًا فقيهاً إماماً في النحو واللغة، وكان ينسب إليه العلم بصناعة الكيمياء، وكان الحكم المستنصر بالله يعظّمه ويؤثره ويروم الاستكثار منه، فيقبضه عنه ورعه ويكفّه عن مداخلته زهده؛

[٢٨٠] وأبو بكر بن أبي عيسى، واسمه: أحمد بن محمد بن أحمد بن محمد بن عمر بن أحمد بن محمد بن عبد الأعلى بن عبد الغافر بن عبد المجيد بن عبد الله بن أبي عبس بن عبد الرحمن بن الحارث الأنصاري صاحب النبيّ، ﷺ، كان متقدّمًا في علم العدد والهندسة والنجوم، وكان يجلس لتعليم ذلك في أيام الحكم. أخبرني أبو عثمان سعيد بن محمد بن البغونش الطليطلي: أنّه كان يسمع معلّمه مسلمة بن أحمد المجريطي عند ذكر ابن أبي عبس هذا، وكان معلّمه وعليه تخرّج في صناعة الهندسة: يقرّ له بالسبق فيها وفي سائر العلوم الرياضية؛

[281] Bu âlimlerden biri Öklidîsî denen Abdurrahman b. İsmail b. Bedr olup geometri sahasında âlimdi, mantıkla meşgul olurdu. Mantığa dair sekiz kitabı özetlediği meşhur bir eseri vardır. Kız kardeşinin oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Hatim Muhammed b. Abdullah b. Herseme b. Zekvan'ın bana söylediğine göre el-Öklidîsî Hâcib el-Mansûr Muhammed b. Ebî Âmir zamanında Endelüs'ten doğuya gitmiş, orada ölmüştür. Babası İsmail b. Bedr Kurtuba'nın ileri gelenlerindendi. Şiir, Arapça konularında bilgiliydi, halife el-Hakem zamanında Kurtuba'da hisbelik (çarşı kadılığı) yapmıştı.

[282] Diğer biri et-Tanbezi diye tanınan Ebü'l Kâsım Ahmed b. Ahmed el-Adevî'dir. Geometri, aritmetik muallimiydi, bu konularda söz sahibiydi. Muâmelât hesabı konusunda güzel bir kitabı vardır.

[283] Diğer biri Hammar es-Sarakustî diye tanınan Ebû Osman Saîd b. Fethûn b. Mükrem'dir. Geometri, mantık, mûsiki vesair felsefî ilimleri iyi bilirdi. Mûsikiye dair bir kitap ile felsefî ilimlere medhal olarak *Şeceretü'l-Hikme* adında güzel bir risâle yazmıştır. Ayrıca, ilimlerin sayımı, cevher ile arazın ayrılması sonucu bu ilimlerin nasıl çıktığına dair bir risâlesi vardır. Mansûr Muhammed b. Ebî Âmir zamanında büyük şiddet, baskı görmüş, hapisten çıktıktan sonra Endelüs'ü terk etmiş, Sicilya'da ölmüştür.

[284] Bu âlimlerden biri Ebü'l Kasım Mesleme b. Ahmed el-Macrîtî'dir. Zamanında Endelüs'teki matematikçilerin reisiydi, kendisinden öncekilerden daha çok felekleri, yıldızların hareketlerini bilirdi. Yıldızları gözlemler, Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eserini anlamaya çalışırdı. Sayılar ilminin sonuçları hakkında güzel bir kitabı vardır. Bu kitap *el-Muâmelât* adıyla tanınır. Yine el-Battânî zîcinden *Ta'dilü'l-Kevâkib* adıyla bir kitap özetlemiştir. Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi'nin zîci üzerinde çalışmış, Farsça olan tarihlerini Arapça'ya çevirmiş, hicretin başından itibaren yıldızların konumlarını göstermiş, güzel cetveller ilave etmiştir.

[٢٨١] وعبد الرحمن بن إسماعيل بن بدر المعروف بالأقليدسي، كان متقدماً في علم الهندسة، معتنياً بصناعة المنطق. وله تأليف مشهور في اختصار الكتب الثمانية المنطقية. أخبر لي عنه ابن أخته أبو العباس أحمد بن أبي حاتم محمد بن عبد الله بن هرثمة بن ذكوان: أنه رحل عن الأندلس إلى المشرق في أيام الحاجب المنصور محمد بن أبي عامر، وتوفي هناك. وكان أبوه إسماعيل بن بدر، أحد وجوه أهل قرطبة، المتقدمين في الشعر والعربية، وولى أحكام السوق بها في أيام الخليفة الحكم، رحمه الله؛

[٢٨٢] وأبو القاسم أحمد بن محمد بن أحمد العدوي المعروف بالطنيزي، كان معلماً لعلم الهندسة والعدد، نافذاً فيها. وله كتاب حسن في المعاملات؛

[٢٨٣] وأبو عثمان سعيد بن فتحون بن مكرم المعروف بالحمار السرقسطي، كان متحققاً بعلم الهندسة، والمنطق، والموسيقى، متصرفاً في سائر علوم الفلسفة. وله تأليف في الموسيقى؛ ورسالة حسنة في المدخل إلى علوم الفلسفة، سماها شجرة الحكمة؛ ورسالة في تعدد العلوم وكيف درجت إلى الوجود من انقسام الجوهر والعرض. ونالته في أيام المنصور محمد بن أبي عامر محنة شديدة مشهورة السبب، أدته، بعد انطلاقه من سجنه، إلى الخروج عن الأندلس، فتوفي في جزيرة صقلية؛

[٢٨٤] وأبو القاسم مسلمة بن أحمد المعروف بالمرجيطي، كان إمام الرياضيين بالأندلس في وقته، وأعلم من كان قبله بعلم الأفلاك، وحركات النجوم. وكانت له عناية بأرصاد الكواكب وشغف بتفهم كتاب بطليموس المعروف بالمجسطي وله كتاب حسن في ثمار علم العدد، وهو المعنى المعروف عندنا بالمعاملات؛ وكتاب اختصر فيه تعديل الكواكب من زيغ البتاني، وعن زيغ محمد بن موسى الخوارزمي، وصرف تاريخه الفارسي إلى التاريخ العربي، ووضع أوساط الكواكب فيه لأول تاريخ الهجرة، وزاد فيه جداول حسنة،

٥

١٠

١٥

٢٠

Yalnız zîcteki hataları olduğu gibi bırakmış, yanlışlıklarını göstermemiştir. *Islâhu Harekâti'l-Kevâkib ve't-Ta'rif bi Hatai'r-Râsidîn* adlı kitabımda bu konulara işaret ettim. Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Macrîtî, İbn Ebî Âmir fitnesinden önce 398/1008 tarihinde öldü. Endelüs'te hiçbir âlimin bırakmadığı değerli talebeler bıraktı. el-Macrîtî'nin talebelerinin en meşhurları İbnü's-Semh, İbnü's-Saffâr, ez-Zehrâvî, el-Kirmânî, İbn Haldûn'dur.

[285] İbnü's-Semh'a gelince, bu zatın adı Ebü'l Kâsım Esbağ b. Muhammed b. es-Semh el-Mehrî (ö.1035)'dir. Aritmetik, geometri, felekler ve yıldızların hareketleri ilimlerinde ileri gelen bir âlimdi, tıpla uğraşır. Güzel kitapları vardır. Bunlardan biri Öklid'in elementleri üzerine yazdığı *el-Medhal ile'l-Hendese* adlı kitabıdır. *el-Muâmelât* adıyla tanınan *Kitâbü Simâri'l-Aded*, *Tabi'atü'l-Aded* adlı eserleri, geometriye dair büyük bir kitabı vardır. Geometriye dair eserinde doğru, kavisli, eğri çizgiler üzerinde derin araştırma yapmıştır. Bunlardan başka usturlap (astrolab) aleti hakkında iki kitabı bulunur. Bunlardan biri usturlabın yapımından bahseder, iki makale şeklinde tertip edilmiştir. Diğeri usturlabın kullanılışı ve faydaları hakkındadır. Bu eser 130 baba ayrılır. Ayrıca, *Sindhind* metodu üzere yazdığı bir zîci vardır. Bu zîc, iki cüze ayrılır: birinci cüzde cetveller, ikinci cüzde bunların izahları yer alır. Talebesi mühendis Ebû Mervân Süleyman b. Muhammed b. Îsâ b. Ali en-Nâşî'nin bana söylediğine göre, İbnü's-Semh 12 Receb 426 (m.1035) yılı Salı gecesi Emir Hayyus b. Meksen b. Zîrî b. Menad es-Sanhacî (ö.1038)'nin merkezi Granada'da 56 güneş yılı yaşındayken öldü.

[286] İbnü's-Saffâr'a gelince, adı Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah b. Ömer (ö.1035)'dir. Aritmetik, geometri, astronomi ilimlerinde bilgili bir araştırmacıydı. Bu ilimleri okutmak için Kurtuba'da bulundu. *Sindhind* metodu üzere muhtasar bir zîci, kısa-özlü, güzel ifadeli, anlaşılır *Kitâb fi'l-Amel bi'l-Usturlab* adlı bir eseri vardır.

على أنه أتبعه على خطئه فيه ولم ينبّه على مواضع الغلط منه. وقد تبّهت على ذلك في كتابي: المؤلّف بإصلاح حركات الكواكب والتعريف بخطأ الراصدين. وتوفّي أبو القاسم مسلمة بن أحمد قبل مبعث الفتنة، في سنة ثمان وتسعين وثلاث مائة. وقد أنجب تلاميذ جلة، لم ينجب عالم بالأندلس مثلهم. فمن أشهرهم: ابن السمع، وابن الصفّار، والزهرائي، والكرماني، وابن خلدون. ٥

[٢٨٥] فأما ابن السمع، وهو أبو القاسم أصبغ بن محمّد بن السمع المهري، كان متحقّقًا بعلم العدد والهندسة، متقدّمًا في علم هيئة الأفلاك وحركات النجوم. وكانت له مع ذلك عناية بالطبّ، وله تواليف حسان: منها كتاب المدخل إلى الهندسة في تفسير كتاب أقليدس؛ ومنها كتاب ثمار العدد، المعروف بالمعاملات؛ ومنها كتاب طبيعة العدد؛ ومنها كتابه الكبير في الهندسة، تقصّى منها أجزاءها من الخطّ المستقيم والمقوّس والمنحني؛ ومنها كتابان في الآلة المسماة بالأسطرلاب، أحدهما في التعريف بصورة صنعتهما وهو مرتّب على مقالتين، والآخر: في العمل بها والتعريف بجوامع ثمارها، وهو مقسّم على مائة وثلاثين بابًا؛ ومنها زيجه الذي ألفه على أحد مذاهب الهند المعروف بالسندهند، وهو كتاب كبير مقسّم إلى جزئين: أحدهما في الجداول، والآخر في رسائل الجداول. وأخبرني عنه تلميذه أبو مروان سليمان بن محمّد بن عيسى بن علي الناشئ المهندس: أنه توفّي بمدينة غرناطة قاعدة الأمير حبّوس بن مكسن بن زيري بن مناد الصنهاجي، ليلة الثلاثاء، لاثنتي عشرة ليلة بقيت لرجب سنة ستّ وعشرين وأربع مائة، وهو ابن ستّ وخمسين سنة شمسية؛

[٢٨٦] وأما ابن الصفّار، فهو أبو القاسم أحمد بن عبد الله بن عمر، كان أيضًا متحقّقًا بعلم العدد والهندسة والنجوم. وقعد في قرطبة ليعلم ذلك. وله زيح مختصر على مذهب السندهند؛ وكتاب في العمل بالأسطرلاب، موجز، حسن العبارة، قريب المأخذ. ٢٠

İbn Ebî Âmir fitnessinden biraz sonra Kurtuba'dan ayrıldı. Endelüs'ün doğu sahilinde bulunan Emir Mücâhid el-Âmirî'nin merkezi Dâniye şehrinde yerleşti, orada öldü. Kurtuba'da değerli talebeler yetiştirdi. Bunlardan söz edeceğiz. Muhammed adlı usturlap ustalığıyla meşhur olan bir kardeşi vardı.

5 Daha önce Endelüs'te ondan daha güzel usturlap yapan olmamıştır.

[287] ez-Zehrâvî'ye gelince, adı Ebü'l Hasan Ali b. Süleyman'dır. Geometri, aritmetik, tıp konularında âlimdi. Onun muâmelât hesapları konusunda ispatlara dayanan değerli bir kitabı vardır.⁴²

[288] el-Kirmânî'ye gelince, adı Ebü'l Hakem Amr b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali el-Kirmânî olup Kurtuba'dandır; aritmetik, geometri konularında derin bilgi sahibidir. Mühendis ve astronom olan talebesi el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Hasan (el-Hayy) et-Tücübî'nin anlattığına göre geometride ve problemlerini çözmede kendisiyle yarışan birine rastlamamıştır. Doğuya gitmiş, el-Cezire şehirlerinden Harran'a varmış, orada geometri, tıp okumuş, Endelüs'e dönmüş, hudut şehirlerinden Sarakusta (Saragusa)'ya yerleşmiş, doğudan *İhvanü's-Safâ Risâleleri* getirmiştir. Onan önce bu risâleleri getireni bilmiyorum. Tıp ilmi, pratiği ile de uğraşır. Dağlama, kesme, yarma, yarayı açma vs. tıbbî ameliyelerde meşhurdur. Matematiksel astronomiyi, mantık sanatını iyi bilmiyordu. Arkadaşı ve onu iyi tanıyan Ebü'l Fazl b. Yûsuf b. Hasday el-İsrâîlî bana böyle dedi. Endelüs'te kimse Ebü'l Fazl'la nazârî ilimlerde aşık atamazdı. Ebü'l Hakem 458/1066 yılında Sarakusta'da doksana yaşında veya doksanı geçmiş olarak öldü.

[289] İbn Haldûn'a gelince ismi Ömer b. Ahmed b. Haldûn el-Hadramî'dir. İşbiliye (Sevilla)'nin ileri gelenlerindendir. Felsefî ilimlerle meşgul oluyor, geometri, astronomi, tıbbî iyi biliyordu. Ahlakını terbiye, gidişatını düzenleme, hareketlerini doğrultma konularında filozoflara benziyordu. 449/1057 yılında doğduğu şehirde öldü.

وخرج من قرطبة، بعد أن مضى صدر من الفتنة، واستقرّ بمدينة دانية قاعدة الأمير مجاهد العامري من ساحل بحر الأندلس الشرقي. وتوفي بها، رحمه الله، وقد أنجب من أهل قرطبة تلاميذ جماعة، سيأتي ذكرهم بعد هذا. وكان له أخ يسمى محمداً، مشهور بعمل الأسطrolاب، لم يكن بالأندلس قبله أجمل صنعا لها منه؛

٥ [٢٨٧] وأما الزهراوي، فهو أبو الحسن علي بن سليمان، كان عالماً بالعدد والهندسة، معتنياً بعلم الطب. وله كتاب شريف في المعاملات على طريق البرهان.

[٢٨٨] وأما الكرمانى، فهو أبو الحكم عمرو بن عبد الرحمن بن أحمد بن علي الكرمانى من أهل قرطبة، أحد الراسخين في علم العدد والهندسة. أخبرني عنه تلميذه الحسين بن محمد بن الحسين بن حيّ التجيبي المهندس المنجم: أنه ما لقي أحداً يجاريه في علم الهندسة، ولا يشقّ غباره في فكّ غامضها وتبيين مشكلها واستيفاء

١٠ أجزائها. ورحل إلى ديار المشرق، وانتهى منها إلى حرّان من بلاد الجزيرة وعني هنالك بطلب الهندسة والطب، ثمّ رجع إلى الأندلس، واستوطن مدينة سرقسطة من ثغرها، وجلب معه الرسائل المعروفة برسائل إخوان الصفا، ولا نعلم أحداً أدخلها الأندلس قبله. وله عناية بالطبّ ومجربات فاضلة فيه، ونفوذ مشهور في الكيّ والقطع والشقّ والبطّ وغير ذلك من أعمال الصناعة الطيّبة، ولم يكن بصيراً بعلم النجوم التعليمي ولا بصناعة المنطق. أخبرني بذلك عنه أبو الفضل بن يوسف بن حسداي الإسرائيلي وكان خبيراً به؛ ومحلّه من العلوم النظرية المحلّ الذي لا يجارى فيه عندنا بالأندلس. وتوفي أبو الحكم، رحمه الله، بسرقسطة؛ سنة ثمان وخمسين وأربع مائة، وقد بلغ تسعين سنة، أو جاوزها بقليل؛

٢٠ [٢٨٩] وأما ابن خلدون، فهو أبو مسلم عمر بن أحمد بن خلدون الحضرمي، من أشرف أهل إشبيلية. كان متصرفاً في علوم الفلسفة، مشهوراً بعلم الهندسة والنجوم والطبّ، متشبهاً بالفلاسفة في إصلاح أخلاقه وتعديل سيرته وتقويم سياسته. وتوفي في بلده سنة تسع وأربعين وأربع مائة.

[290] Ebü'l Kasım Ahmed b. Abdullah b. Saffâr'ın meşhur talebeleri arasında İbn Burğus, el-Vâsitî, İbn Şehr, el-Kuraşî el-Aftas el-Mervânî, İbnü'l-Attar vardır.

[291] İbn Burğus'un adı Muhammed b. Ömer b. Burğus'tur. Riyâzî ilim-
5 lerde derindi. Bilhassa astronomi, yıldızların hareketlerini gözleme konu-
larıyla uğraşırdı. Ayrıca, nahiv, Kur'ân ilimi, fıkıh, vesikalar, diğer ilimlerle
uğraşırdı. İffetli, halim-selim, iyi gidişatlı, ahlakı düzgün, adı güzel, hali iyi
bir kişiydi. 444/1052 yılında öldü.

[292] el-Vâsitî'nin adı Ebü'l Asbağ İsâ b. Ahmed olup sayılar ilmi, geo-
10 metri, ferâiz konularında bilgili bir âlimdi. Bu konularda Kurtubâ'da ders
verdi. Ayrıca, astronomi, yıldızların hareketleri konularından da anlar, za-
manımızda (1068) halen hayattadır.

[293] İbn Şehr'e gelince, adı Ebü'l Hasan Muhtar b. Abdurrahman b.
Muhtar b. Şehr el-Ruaynî şeklindedir. Geometri, astronomi, lügat, nahiv,
15 hadis, fıkıh, belâgat, kelam konularını iyi bilirdi. Şiir yazardı, siret ve tarih
bilgisi iyiydi. Zühreir el-Âmirî'nin hükümdarlığının sonlarında 427 yılında
Meriyye (Almeria)'de kadılık yaptı. 435/1043 yılında halen bu görevdeydi.

[294] El-Kuraşî el-Aftas el-Mervânî'ye gelince, adı Yahyâ b. Hişam b.
Ahmed b. Muhammed b. Abdülmelik b. el-Asbağ'dır. Aritmetik, geometri,
20 nahiv, lügat konularında bilgiliydi.

[295] İbnü'l-Attar'a gelince, adı Muhammed b. Hayratî'l-Attar'dır. Kâtib
Muhammed b. Ebî Hüreyre'nin mevlâsı, ez-Zâfir İsmail b. Abdurrahman b.
Zünnûn'un hizmetkârı, İbnü's-Saffâr'ın küçük talebelerindendi. Aritmetik,
geometri, ferâizi iyi bilirdi. Zamanımızda (1068 civarı) bu konularda Kur-
25 tubâ'da ders verir. Astronomiden anlar, yıldızların hareketleri ilmiyle uğraşır.

[٢٩٠] ومن مشاهير تلاميذ أبي القاسم أحمد بن عبد الله بن صفّار: ابن برغوث؛ والواسطي؛ وابن شهر؛ والقرشي الأفطس المرواني وابن العطار.

[٢٩١] فأما ابن برغوث، فهو محمد بن عمر بن محمد بن عمر المعروف بابن برغوث، كان متحقّقاً بالعلوم الرياضية، مختصّاً منها بإثبات علم الأفلاك وهيأتها وحركات الكواكب وأرصاها. وكان له مع ذلك تحقّق بعلم النحو، ومعرفة القرآن، والفقه، والوثائق، وإشراف حسن على سائر العلوم. وكان عفيفاً، حليماً، حسن السيرة، معتدل الأخلاق، طيب الذكر، مرضي الأحوال. وتوفي، رحمه الله، في سنة أربع وأربعين وأربع مائة.

[٢٩٢] وأما الواسطي، فهو أبو الأصبع عيسى بن أحمد. أحد المحكمين بعلم العدد، والهندسة، والفرائض. وقعد بقرطبة لتعليم ذلك. وله أيضاً بصر بجمل من علم هيئة الأفلاك وحركات النجوم. وهو باق إلى وقتنا هذا.

[٢٩٣] وأما ابن شهر، فهو أبو الحسن مختار بن عبد الرحمن بن مختار بن شهر الرعيني، كان بصيراً بالهندسة، والنجوم، متقدّماً في علم اللغة، والنحو، والحديث، والفقه، بليغاً، شاعراً، متكلماً، ذا دهاء، ومعرفة بالسير، والتواريخ. ولي القضاء في مدينة المرية آخر دولة زهير العامري، في سنة سبع وعشرين وأربع مائة. وتوفي بمدينة قرطبة؛ وهو باق على القضاء بالمرية، سنة خمس وثلاثين وأربع مائة.

[٢٩٤] وأما القرشي الأفطس المرواني، فهو يحيى بن هشام بن أحمد بن محمد بن عبد الملك بن الأصبع، كان عالماً بالعدد، والهندسة، وعلم النحو، متقدّماً في علم اللسان.

[٢٩٥] وأما ابن العطار، فهو محمد بن خيرة العطار، مولى الكاتب محمد بن أبي هريرة، خادم الظافر إسماعيل بن عبد الرحمن بن ذي النون، من صغار تلاميذ ابن الصفّار. متقن لعلم العدد، والهندسة، والفرائض، وهو في وقتنا هذا يعلم بذلك في مدينة قرطبة، وله أيضاً بصر بصناعة النجوم وعناية بعلم حركاتها.

[296] İbnü's-Semh'in meşhur talebeleri: Ebû Mervân Süleyman b. Muhammed b. İsmâ en-Nâşî; aritmetik, geometriyi iyi bilirdi, tıp ve astroloji ile ilgilenirdi.

[297] İbnü's-Saffâr, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah el-Mütetabbib İş-bîliye (Sevilla)'deki âlimler nazarında doğruluğuyla tanınırdı. Ebû Müslim b. Haldun el-Kuraşî'nin ve Ebû Mervân Abdülmelik b. Ahmed'in meşhur talebelerindendir.

[298] Bu tabakadan (kuşaktan) diğer âlimler: Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî; aritmetik, geometri, astronomi sahalarında söz sahibiydi. Memleketinde bu konularda dersler verdi. Talebesi Ali b. Necde b. Dâvud el-Mühendis ondan daha bilgili geometri âlimine rastlamadığını söyledi.

[299] İbn Burğus'un meşhur talebeleri arasında (İbnü'l-Leys, İbn Hayy, İbnü'l-Cellâb bulunur.)

[300] İbnü'l-Leys'in adı Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Leys şeklindedir. Aritmetik, geometriyi iyi bilir, astronomi ve rasat ilimleriyle de uğraşırdı. Ayrıca, nahiv, lügat, fıkıhtan anlardı. Cömert, iyi huylu biriydi. Valencia âmilliklerinden Şinyun (Sunio)'da 450/1058 yılında kadılık yaptı.

[301] İbn Hayy'a gelince, adı el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Hayy et-Tücîbî şeklinde olup Kurtuba'dandır. Geometri, astronomi ilimlerini iyi bilir, yıldızların ta'diliyle çok uğraşırdı. Sind-Hind ekolü üzere bir muhtasar zîci vardır. 402/1011 yılında Endelüs'ten Mısır'a gitti, deniz yolculuğu sırasında çok zahmetler çekti. Sonra Mısır'dan Yemen'e gitti, orada dolaştı. Mısır'a döndü. Tekrar Yemen'e gitti. Oranın, Afrika'nın, Mısır, Şam, Arap Yarımadası, Hicaz, Tihâme, Necd'in sahibi el-Mustansır-billah Maadd b. Ali ez-Zâhir b. Mansûr el-Hâkim b. Nizâr el-Aziz b. Maadd el-Muizz b. İsmail el-Mansûr b. Abdurrahman el-Kâim b. Ubeydullah el-Mehdî el-Fâtımî (ö.1094) ile dostluk kurdu.

[٢٩٦] ومن مشاهير تلاميذ ابن السمع: أبو مروان سليمان بن محمد بن عيسى بن الناشئ؛ بصير بالعدد، والهندسة، معتن بصناعة الطبّ وأحكام النجوم؛

[٢٩٧] وأبو جعفر أحمد بن عبد الله المعروف بابن الصفار المتطبّب، وهو من مشاهير تلاميذ أبي مسلم بن خلدون القرشي، المعروف [بالصلاح عند] العلماء بإشبيلية؛ وأبو مروان عبد الملك بن أحمد.

[٢٩٨] ومن نظراء هذه الطبقة: عبد الله بن أحمد السرقسطي، كان نافذاً في علم العدد والهندسة والنجوم. وقعد ليعلم ذلك في بلده. أخبرني عنه تلميذه علي بن نجدة بن داود المهندس: أنّه ما لقي أحداً أحسن تصرفاً في الهندسة، ولا أضبط لأصولها منه. [٢٩٩] ومن مشاهير أصحاب ابن برغوث: [ابن الليث؛ وابن حيّ؛ وابن الجلاب].

[٣٠٠] فأما ابن الليث، فهو محمد بن أحمد بن محمد بن الليث. كان متحقّقاً بالعدد والهندسة، معتنيًا بعلم حركات الكواكب وأرصاها. وكان مع هذا، بصيرًا بالنحو واللغة والفقه، ذا مروّة كاملة ونفس طيّبة. وتوفّي وهو يتولّى القضاء بشربون، من أعمال بلنسية، سنة خمسين وأربع مائة.

[٣٠١] وأما ابن حيّ، فهو الحسين بن محمد بن الحسين بن حيّ التجيبي، من أهل قرطبة بصيرًا بالهندسة والنجوم، كلفاً بصناعة التعديل. وله فيها زيج مختصر على مذهب السندهند. وخرج عن الأندلس سنة اثنتين وأربع مائة ولحق بمصر، بعد أن نالته بالأندلس وفي البحر محن شداد، ثمّ رحل عنها إلى اليمن وتجوّل في ديارها، ثمّ رجع إلى مصر، ثمّ عاد إلى اليمن، فاتّصل بأميرها الصليحي القائم بدعوة الملك المستنصر بالله معدّ بن علي الظاهر بن منصور الحاكم بن نزار العزيز بن معدّ المعزّ بن إسماعيل المنصور بن عبد الرحمن القائم بن عبيد الله المهدي، الذي ملكه الآن مشتمل على بعض أفريقية، وجميع مصر، والشام، وجزيرة العرب، والحجاز، وتهامة، ونجد، واليمن.

Onun yanında büyük itibar kazandı. Büyük ihtişam içinde Bağdat Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillah'a elçi gönderildi. Oradan çok dünyalık elde etti. Bağdat'dan döndükten sonra 456/1064 veya 457 yılında Yemen'de öldü.

[302] İbnü'l-Cellâb'a gelince, adı el-Hasan b. Abdurrahman b. Muhammed'dir. Geometri, felekler, yıldızların hareketleri konularında iyi bir âlimdi. Mantık ve tabii bilimlerden anlardı. Şimdi (1068 civarı) Emir Muhammed b. Ma'n b. Muhammed b. Sumâdih'in başşehri Meriye (Almeria)'de oturmaktadır.

[303] Bahsedilen âlimlere benzeyen şu âlimler de vardır: Ebü'l-Velîd Hişam b. Ahmed b. Hişam b. Halid el-Kinânî (*Uyûnü'l-Enbâ*; II, 45'te el-Ketâtî şeklinde) , Tuleytile (Toledo)'den olup İbnü'l-Vakşî diye tanınır. İlimler sahasında ileri gelenlerdendir. Çeşitli bilgi dallarında geniş bilgi sahibi, sağlam fikirli, keskin görüşlü, geometri, mantık konularında gerçeği araştırmacı, nahiv, lügat, şiir, hitabet, fıkıh, kelam, hadis konularında köklü bilgi sahibi bir kişidir. Ayrıca, şair, beliğ, uyanık, nesep, tarih, siyer konularından anlayan, diğer ilimlerle uğraşan bir kişidir. 430/1039 yılında Toledo'da onunla buluştum, uzun müddet ondan ders okudum. İlim denizi, nezahet, zarafet kaynağı, iyi ahlak sahibi, çeşitli faziletlerin sahibi bir kişiydi. Halen (1068) sağdır, elli yaşını geçmiştir. 408/1019 yılında doğduğunu söyledi. Emir Me'mûn Yahyâ b. ez-Zâfir İsmail b. Abdurrahman b. İsmail b. Âmir b. Mutarrif b. Zünnûn'un başşehri ve Toledo hudut şehirlerinden Talbire'de kadılık yaptı.

[304] Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamîs b. Amir b. Demc (Domingo) de Toledo'dan ve geometri, astronomi, tıp ilimleriyle uğraşan âlimlerdendir. Dil, şiir sahalarıyla da ilgilenirdi. Kadı Ebü'l-Velid Hişam b. Ahmed b. Hişam'ın talebelerindendir.⁴³

فحظي ابن حيّ هذا عند الأمير الصليحي حظوة مشهورة وبعثه رسولاً إلى الخليفة ببغداد القائم بأمر الله في أبهة فخمة ونال هناك دنيا عريضة. وبلغنا أنّه توفي باليمن بعد انصرافه من بغداد سنة ستّ وخمسين وأربع مائة، أو سنة سبع وخمسين.

[٣٠٢] وأما ابن الجلاب، وهو الحسن بن عبد الرحمن بن محمد المعروف بابن الجلاب، أحد المتحقّقين بعلم الهندسة وهيئة الأفلاك وحركات النجوم. وله مع ذلك عناية بالمنطق والعلم الطبيعي. وهو في وقتنا هذا مستوطن مدينة المرية قاعدة الأمير محمد بن معن بن محمد بن صمّاح التجيبي.

[٣٠٣] ومن نظراء هؤلاء: أبو الوليد هشام بن أحمد بن هشام بن خالد الكناني المعروف بابن الوقشي، من أهل طليطلة، أحد المتقدّمين في العلوم، والمتوسّعين في ضروب المعارف، ومن أهل الفكر الصحيح، والنظر الثاقب، والتحقّق بصناعة الهندسة والمنطق، والرسوخ في علم النحو واللغة والشعر والخطابة، والإحكام بعلم الفقه والأثر والكلام. وهو مع ذلك شاعر بليغ لسن يقظ عالم بالأنساب والأخبار والسير، مشرف على جمل سائر العلوم. لقّيته بطليطلة سنة ثمان وثلاثين وأربع مائة. ولازمته طويلاً في الأخذ عنه والتعلّم منه. فلقيت منه بحر علم ومعدن نزاهة وظرف، جامعاً لمكارم الأخلاق، مشتملاً على غرائب الفضائل. وهو حيّ في وقتنا هذا، وقد أربى على الخمسين. وأخبرني أنّه ولد سنة ثمان وأربع مائة. وقد تقلّد القضاء من أهل طليطلة من ثغور طليطلة قاعدة ملك الأمير المأمون يحيى بن الظافر إسماعيل بن عبد الرحمن بن إسماعيل بن عامر بن مطرّف بن ذي النون؛

[٣٠٤] وأبو جعفر أحمد بن خميس بن عامر بن دمج، من أهل طليطلة أيضاً. أحد المعنيين بعلم الهندسة والنجوم والطبّ، وله مشاركة في علوم اللسان، وحظّ صالح من الشعر. وهو من لدات القاضي أبي الوليد هشام بن أحمد بن هشام؛

[305] Kuveydis diye tanınan Ebû İshak b. İbrahim b. Eyyûb (Leb) b. İdris et-Tücîbî, Eyyûb Kalesi halkından olup Toledo'ya yerleşmiş, orada eğitim görmüş, aritmetik, geometri, ferâiz konularında sivrilmiştir. Uzun müddet bu sahalarda dersler vermiştir. Astronomi, yıldızların hareketleri sahalardan anlardı. Bu konularda ondan çok şey öğrendim. Ayrıca, Arapça'yı iyi bilirdi. Toledo'da bu konuda dersler verdi. 45 yaşındayken 3 Receb 454/13 Temmuz 1062 Çarşamba gecesi öldü.

[306] İşte bu kişiler Endelüs'te riyâzî ilimler sahasında meşhur olanlardır. Ayrıca adlarını vermediğim başkaları vardır. Bu kişilerin dışında Endelüs'te meşhur olmalarına rağmen, ya daha az bilgi sahibi oldukları veya adlarını, hayatlarını, bilgi seviyelerini iyi tanımadığım kişiler vardır.

[307] Zamanımızda gençlerden felsefe sahasında temayüz eden, sağlam anlayışlı, gayretli, felsefî ilimlerde mesafe kat etmiş kişiler vardır.

[308] Bunlardan Toledo ve etrafında oturanlar şunlardır: Ebü'l Hasan Ali b. Halef b. Ahmer es-Saydalânî, Zerkâlî'nin oğlu diye tanınan Ebû İshak İbrahim b. Yahyâ en-Nakkâş (ö. 1100), Ebû Mervân Abdullah b. Halef el-İstici, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf b. Gâlib et-Timlâkî, Îsâ b. Ahmed b. el-Kâsım, İbrahim b. Said es-Süheyli el-Usturlâbî.

[309]Sarakusta'dan el-Hâcib Ebû Âmir b. el-Emir el-Muktedir-Billah Ahmed b. Süleyman b. Hûd el-Cüzâmî (el-Cehzemi) (ö. 1046), Ebû Ca'fer Ahmed b. Cevşen b. Abdülaziz b. Cevşen de bu gençlerdendir.

[310] Valenciâ'dan Ebû Zeyd Abdurrahman b. Seyyid vardır. İçlerinde geometriyi en iyi bilen Ali b. Halef b. Ahmer es-Saydalânî ile Ebû Ca'fer Ahmed b. Cevşen'dir. Astronomi, yıldızların hareketlerini en iyi bilen Ebû Zeyd Abdurrahman b. Seyyid, Zerkâlî'nin oğlu Ebû İshak zamanımızda yıldızları en iyi gözlemleyen, feleklerini (yörüngelerini) en iyi bilen, zîcleri, astronomi aletlerini en iyi yapan kişidir.

[٣٠٥] وأبو إسحق بن إبراهيم بن أيوب بن إدريس التجيبي، المعروف بالقويدس. كان من أهل قلعة أيوب، ثم خرج عنها، واستوطن طليطلة وتأدّب بها وبرع في علم العدد والهندسة والفرائض، وقعد للتعليم بذلك زماناً طويلاً. وكان له بصر بعلم هيئة الأفلاك وحركات النجوم، وعنه أخذت كثيراً من ذلك. وكان له مع ذلك نفوذ في علم العربية، وقد أدّب بها زماناً بطليطلة، توفي، رحمه الله، ليلة الأربعاء لثلاث بقين من رجب سنة أربع وخمسين وأربع مائة، وهو ابن خمس وأربعين سنة.

[٣٠٦] فهؤلاء مشاهير من عني بالعلم الرياضي بالأندلس. وقد كان بها جماعة غيرهم، أضربت عن ذكرهم؛ إمّا لتقصيرهم عن هؤلاء؛ وإمّا لجهلي بأسمائهم وأخبارهم ومنازلهم من المعرفة، وإن كانوا مشهورين بأسمائهم عندنا بالأندلس.

[٣٠٧] وفي زماننا هذا أفراد من الأحداث، يتميّزون بطلب الفلسفة، ذوو أفهام صحيحة وهمم رفيعة، قد أحرزوا من أجزائها حظاً وافراً.

[٣٠٨] منهم من سَكَن طليطلة وجهاتها: أبو الحسن علي بن خلف بن أحمر الصيدلاني؛ وأبو إسحق إبراهيم بن يحيى النقّاش المعروف بولد الزرققال؛ وأبو مروان عبد الله بن خلف الاستجي؛ وأبو جعفر أحمد بن يوسف بن غالب التملّكي؛ وعيسى بن أحمد بن القاسم؛ وإبراهيم بن سعيد السهلي الأسطرابي.

[٣٠٩] ومنهم من أهل سرقسطة: الحاجب أبو عامر بن الأمير المقتدر بالله أحمد بن سليمان بن هود الجذامي؛ وأبو جعفر أحمد بن جوشن بن عبد العزيز بن جوشن.

[٣١٠] ومنهم من أهل بلنسية: أبو زيد عبد الرحمن بن سيّد. وأبرع هؤلاء في الهندسة: علي بن خلف بن أحمر الصيدلاني؛ وأبو جعفر أحمد بن جوشن. وأبو زيد عبد

الرحمن بن سيّد أعلمهم بهيئة الأفلاك وحركات النجوم؛ وأبو إسحق إبراهيم بن يحيى النقّاش المعروف بولد الزرققال، فإنّه أبصر أهل زماننا بأرصاد الكواكب وهيئة أفلاكها وحساب حركاتها وأعلمهم بعلم الأرياح واستنباط الآلات النجومية.

[311] Ebû Âmir b. el-Emîr b. Hûd (ö. 1066) ise zikredilen kişiler gibi riyâzî (matematik) bilimleri iyi bildiği gibi, mantık, tabiat ilimleri, metafiziği de iyi bilir.

[312] Felsefî ilimler içinde mantıkla en çok uğraşan ise fakih Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dan b. Süfyân b. Yezid el-Fârisî (ö. 1064)'dir. Bu zatın dedesi Yezid b. Ebî Süfyân b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems el-Kuraşî'nin mevlâsıydı. Dedeleri Endelüs'ün batısındaki Leble nahiyesinin Onbe amilliğine bağlı Zaviye bölgesindeki Mentleşem köyündendi. Ali b. Hazm ve babası Kurtuba'da yerleştiler, orada önemli makamlara geldiler.

[313] Babası Ebû Amr Ahmed b. Said b. Hazm, el-Mansûr Muhammed b. Abdullah b. Ebî Âmir ve oğlu el-Muzaffer zamanlarında büyük vezirlerden, idarecilerdendi. Oğlu fakih Ebû Muhammed Ali ise Abdurrahman el-Mustazhir-Billah b. Hişam b. Abdülcebbâr b. Abdurrahman en-Nâsır-Lidînillah'ın veziriydi. Sonra Hişam el-Muktedir-Billah b. Muhammed b. Abdülmelik b. Abdurrahman en-Nâsır-Lidînillah'ın veziri oldu. Sonra bu görevi bıraktı, ilim tahsiline, hadis rivayetine başladı. Mantık ilmiyle uğraştı. Bu konuda *et-Takrîb li Hudûdi'l-Mantık* adlı kitabını yazdı. İlimlerin metodlarını bu eserde anlattı, fıkıh ve din ilimlerinden örnekler verdi. Bu ilmin kurucusu Aristo'nun kitaplarını, maksadını anlamadığı için ona bazı konularda muhalif düşünceler ileri sürdü. Bu sebeple kitabında çok hata, yanlış vardır.

[314] İbn Hazm ayrıca din ilimlerinde derinleşti ve daha önce Endelüs'te kimsenin ulaşamadığı seviyeye yükseldi. Bu konularda çok sayıda değerli eser yazdı. Bunların çoğu mensup olduğu mezhebin fıkına ve fıkıh usulüne (metoduna) dairdir. Bu mezheb ise Dâvud b. Ali b. Halef el-İsfahânî (ö. 884)'nin görüşlerini benimseyen, kıyas ve talili kabul etmeyen Zâhirîlerin mezhebidir.

[٣١١] وأما أبو عامر بن الأمير بن هود، فهو مع مشاركته لهؤلاء في العلم الرياضي، منفرد دونهم بعلم المنطق والعناية بالعلم الطبيعي والعلم الإلهي.

[٣١٢] وممن اعتنى بصناعة المنطق خاصة من سائر الفلسفة، الفقيه أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم بن غالب بن صالح بن خلف بن معدان بن سفيان بن يزيد الفارسي؛ مولى يزيد بن أبي سفيان بن حرب بن أمية بن عبد شمس القرشي. ٥ أصل آبائه من قرية منت لشم من إقليم الزاوية من عمل أونبة من كورة لبلة. من غرب الأندلس. وسكن هو وأبوه قرطبة ونالا فيها جاهاً عريضاً.

[٣١٣] فكان أبوه أبو عمرو أحمد بن سعيد بن حزم، أحد العظماء من وزراء المنصور محمد بن عبد الله بن أبي عامر، ووزراء ابنه المظفر بعده، والمدبر لدولتها. ١٠ وكان ابنه الفقيه أبو محمد وزيراً لعبد الرحمن المستظهر بالله بن هشام بن عبد الجبار بن عبد الرحمن الناصر لدين الله، ثم لهشام المقتدر بالله بن محمد بن عبد الملك بن عبد الرحمن الناصر لدين الله. ثم نبذ هذه الطريقة، وأقبل على قراءة العلوم وتقييد الآثار والسنن. فعني بعلم المنطق وألف فيه كتاباً سماه كتاب التقريب لحدود المنطق، بسط فيه القول على تبين طرق المعارف واستعمل فيه مثلاً فقهية وجوامع شرعية وخالف أرسطوطاليس، واضع هذا العلم، في بعض أصوله مخالفة من لم يفهم غرضه ١٥ ولا ارتاض في كتبه، فكتابه من أجل هذا كثير الغلط، بين السقط.

[٣١٤] وأوغل بعد هذا في الاستكثار من علوم الشريعة، حتى نال منها ما لم ينله أحد قط قبله بالأندلس. وصنف فيها مصنفات كثيرة العدد، شريفة المقصد، معظمها في أصول الفقه وفروعه على مذهبه الذي يتحلله، وطريقه الذي يسلكه. وهو مذهب داود بن علي بن خلف الإصبهاني ومن قال بقوله من أهل الظاهر ونفاة القياس والتعليل. ٢٠

[315] Oğlu Ebû Râfi‘ el-Fadl’ın bana söylediğine göre, fıkıh, hadis, usul, mezhepler-dinler tarihi, tarih, neseb, edebiyat konularındaki ve muhaliflere reddiye olarak kaleme aldığı eserlerinin toplamı 400 cilt idi, 80000 yaprağa yakın tutmaktaydı. Daha önce İslam devletinde kimsenin bu kadar çok kitap yazdığını bilmiyoruz. Sadece Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî onu geçmiştir.

[316] Ebû Ca‘fer et-Taberî’nin tarihine es-Sıla adıyla tanınan bir zeyl yazan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer el-Fergânî (ö. 972)’nin anlattığına göre, et-Taberî’nin talebelerinden bir grup hocalarının buluşa ermesinden 86 yaşında 310/922 yılındaki ölümüne kadarki günlerini, yazdığı eserlerin yapraklarını hesaplamışlar, her gün 14 yapraklık kitap yazdığını görmüşler. Bu miktar, bir kişiye ancak Allah’ın yardımı ve inâyetiyle nasip olur.

[317] İbn Hazm ayrıca, nahiv, dil ilimlerini iyi bilirdi, şiir ve hitabet sanatlarından nasip sahibiydi. Kendi yazısıyla bana bildirdiğine göre, 30 Ramazan 384/7 Haziran 994 Çarşamba sabahı doğmuştu. 30 Şaban 456/26 Temmuz 1064 tarihinde öldü.

[318] Bu âlimlerden biri Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Sîde el-A‘mâ (kör)’dir. Babası da kördü. İbn Sîde uzun müddet mantıkla meşgul oldu. Mettâ b. Yûnus metoduna göre bu ilimde çok sayıda ayrıntılı eser yazdı. Ayrıca, Endelüste nahiv, lügat, şiir konularında en bilgili, en çok ezberi olan kişiydi. Birçok eseri vardır. Bunlar arasında *el-Garîbü’l-Musannef*, *Islâhü’l-Mantık* adlı kitapları vardır. Lügat sahasında büyük eserler yazmıştır. Alfabetik terkiib ettiği *el-Kitâbü’l-Muhkem ve’l-Muhîtü’l-A‘zam* bunlardandır. Yine bu konuda *el-Garîbü’l-Musannef* tarzında bablara göre terkiib ettiği *el-Muhassas* adlı bir eseri vardır. Ayrıca, *Şerhu Islâhü’l-Mantık*, *Şerhu Kitâbi’l-Hamâse* vs. eserleri vardır. Altmış yaşı civarında 458/1066 yılında öldü.

[٣١٥] ولقد أخبرني ابنه الفضل المكنى أبا رافع: أنَّ مبلغ تواليفه في الفقه والحديث والأصول والنحل والملل وغير ذلك من التاريخ والنسب وكتب الأدب والردّ على المعارضين، نحو أربع مائة مجلد يشتمل على قريب من ثمانين ألف ورقة. وهذا شيء ما علمناه لأحد ممّن كان في دولة الإسلام قبله؛ إلا لأبي جعفر محمّد بن جرير بن يزيد الطبري، فإنّه أكثر أهل الإسلام تصنيفاً. ٥

[٣١٦] ذكر أبو محمّد عبد الله بن محمّد بن جعفر الفرغاني في كتابه في التاريخ المعروف بالصلة، وهو الذي وصل به تاريخ أبي جعفر الطبري الكبير: أنَّ قوماً من تلاميذ أبي جعفر، حصلوا أيام حياته مذ بلغ الحلم إلى أن توفّي في سنة عشر وثلاث مائة، وهو ابن ستّ وثمانين سنة، ثمّ قسّموا عليها أوراق مصنفاته، فصار منها لكلّ يوم أربع عشرة ورقة، وهذا لا يتهيأ لمخلوق إلا بكريم عناية البارئ، تعالى، به وحسن تأييده له. ١٠

[٣١٧] ولأبي محمّد بن حزم بعد هذا نصيب وافر من علم النحو واللغة وقسم صالح من قرض الشعر وصناعة الخطابة. وكتب إليّ بخطّ يده: أنّه ولد بعد صلاة الصبح وقبل طلوع الشمس من يوم الأربعاء، آخر يوم من شهر رمضان، وهو اليوم السابع من يونيو، سنة أربع وثمانين وثلاث مائة. وتوفّي، رحمه الله، من سلخ شعبان سنة ستّ وخمسين وأربع مائة. ١٥

[٣١٨] ومنهم أبو الحسن علي بن محمّد بن سيده الأعمى، وكان أبوه أيضاً أعمى. عني بعلم المنطق عناية طويلة وألف فيه تأليفاً كثيراً مبسوطاً ذهب فيه مذهب متّى بن يونس. وهو بعد هذا أعلم أهل الأندلس قاطبة بالنحو واللغة والأشعار، وأحفظهم لذلك حتّى أنّه يستظهر كثيراً من المصنّفات فيها كالغريب المصنّف؛ وإصلاح المنطق. وله في اللغة تواليف جليّة، منها الكتاب المحكم والمحيط الأعظم، مرّتب على حروف المعجم؛ ومنها الكتاب المخصّص، مرّتب على الأبواب كالغريب المصنّف؛ ومنها شرح إصلاح المنطق؛ وشرح كتاب الحماسة؛ وغير ذلك. توفّي، رحمه الله، في سنة ثمان وخمسين وأربع مائة، وهو قد بلغ ستّين سنة أو نحوها. ٢٠

[319] Mantık sahasında Endelüslü meşhur âlimler bunlardır.

[320] Endelüslüler tabii ilimlerle, metafizik konularıyla meşgul olmamışlardır. Bu konularla sadece İbnü'n-Nebbâş el-Bicânî denen Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Hâmid ve Ebû Amir b. el-Emir Hûd, Ebü'l-Fazl b. Hasday el-İsrâîlî uğraşmışlardır. Tabiblerden bahsederken geçeceklerdir.⁴⁴

[321] Tıp sanatına gelince, Endelüs'te bu konuya tam hâkim olan, eski büyük tabipler seviyesine ulaşan kimse yoktur. Tabiplerin çoğunun gayesi tıbbın teferruatı konularında yazılan mecmuaları okumaktan ibarettir. Hipokrat, Galinos gibi tıbbın temel meselelerine dair eser yazanların kitaplarıyla ilgilenmezler. Gayeleri tıbbın sonuçlarını kullanmak, hükümdarlara bu konuda hizmet ederek, kısa yoldan menfaat sağlamaktır. Yalnız bazıları bu yolu bırakıp tıp ilminin esasını tahsil etmeye çalışmışlar, bu konudaki eserleri sırasına göre okumuşlardır.

[322] Endelüs'te tıp sahasında ilk meşhur olan Kurtubalı Hamd b. Eb-bâ'dır.⁴⁵ Tıp sahasında iyi bir tahsil yapmış, çok para kazanmıştır. Emir Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat (ö. 885) zamanında yaşamıştır. İnsanlar Endelüs'te daha önce tıp konusunda bazı Hristiyanlara başvururlardı. Bu kişiler iyi tahsil görmemiş, diğer ilimlerden bir şey öğrenmemişti. Hristiyanların kullandığı bir kitaba başvururlar, bu kitaba *el-Ebrim (Aphorism=al-Fusûl fi't Tıbb)* yani mecmua derlerdi.

[323] Emir Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat zamanında Harran'dan el-Harrânî denen bir tabip geldi, ismini bilmiyorum. Bu zat tıp sahasında güzel tecrübelerle sahipti, Kurtuba'da meşhur oldu, tıp sahasında tanındı.⁴⁶

[324] Aynı asırda yaşayan, fakat bu iki kişi kadar meşhur olmayan şu tabipler vardı: III. Abdurrahman devrinin başlarında onun vezirlerinden olan Yahyâ b. İshak vardı.⁴⁷ Babası İshak hristiyan ve pratik sahibi olan bir tabipti. Emir Abdullah (ö. 912) zamanında meşhur olmuştu. Oğlu Yahyâ zeki,

[٣١٩] فهؤلاء مشاهير أهل البرهان من علماء الأندلس.

[٣٢٠] وأما العلم الطبيعي والعلم الإلهي لم يعن أحد من أهل الأندلس بهما كثير عناية. ولا أعلم من عني بهما إلا أبا عبد الله محمد بن عبد الله بن حامد المعروف بابن النبّاش البجاني وسيأتي ذكره في الأطباء؛ وأبا عامر بن الأمير بن هود؛ وأبا الفضل بن حسداي الإسرائيلي.

[٣٢١] وأما صناعة الطبّ، فلم يكن بالأندلس من استوعبها ولا من يلحق بأحد من المتقدّمين فيها. وإنّما كان غرض أكثرهم من علم الطبّ قراءة الكنائش المؤلّفة في فروعه فقط، دون الكتب المصنّفة في أصوله مثل كتب أبقراط، وجالينوس، ليستعملوا بذلك ثمرة الصناعة ويستفيدوا به خدمة الملوك بالطبّ في أقرب مدّة؛ إلا أفراداً منهم رغبوا عن هذا الغرض وطلبوا الصناعة لذاتها وقرأوا كتبها على مراتبها.

[٣٢٢] فأوّل من اشتهر بالطبّ في الأندلس: أحمد بن أبا من أهل قرطبة وذوي الأصول والمكاسب الخطيرة بها، كان في أيام الأمير محمد بن عبد الرحمن الأوسط. وكان النّاس قبله يعولون في الطبّ على قوم من النصارى، لم يكن عندهم تحقّق به ولا بشيء من سائر العلوم، وإنّما كانوا يعولون على كتاب بأيديهم من كتب النصارى، يقال له: الأبريم وتفسيره: الجامع أو المجموع.

[٣٢٣] وورد أيضاً في أيام الأمير محمد بن عبد الرحمن الأوسط رجل من أهل حرّان كان يعرف بالأندلس بالحرّاني، لم يبلغني اسمه. كانت عنده مجرّبات حسان في الطبّ فاشتهر بقرطبة، وحاز الذكر فيها.

[٣٢٤] ثمّ كان بعد هذين ومن كان معاصراً لهما ممّن لم يشتهر كشهرتهما: يحيى بن إسحق، أحد وزراء عبد الرحمن الناصر لدين الله في صدر دولته. كان أبوه إسحق نصرانياً طبيباً مجرّباً صانعاً بيده، مشهوراً في أيام الأمير عبد الله. وكان يحيى ذكياً

tedaviyi iyi bilen ve pratisyen bir tabipti. Abdurrahman en-Nâsır-Lidînî-lah onu vezir edip önemli görevler verdi. Müslüman oldu, itibar gördü, beş kitaptan meydana gelen bir *Künnâş (mecmua)* yazdı, Romalıların metodunu kullandı.

5 [325] Diğer biri Emir Hişam er-Razî b. Abdurrahman ed-Dâhil'in mevlâsı Said b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habib b. Muhammed b. Sâlim (ö. 912 civarı)'dır. Bu tabib *el-Ikdü'l-Ferîd* yazarı şair Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih (ö. 940)'in kardeşinin oğludur. Akıllı bir tabip, iyi bir şairdi. Tıp sahasında önemli bilgiler içeren değerli bir recez yazmış, ilimde köklü bilgi sahibi olduğunu, eski tabiplerin metotlarını ince-
10 lediğini göstermiştir. Ayrıca, yıldızların hareketlerini, astrolojik özelliklerini bilir, rüzgârlardan, meteorolojik olaylardan anlardı.

[326] Anlatılana göre, bir gün kan aldırdı. Amcası şair Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih'e kendisine arkadaşlık yapması için adam gönderdi.
15 Amcası gelmek istemeyince ona şu beyitleri yazdı:

“Arkadaş, yoldaş bulamayınca Hipokrat ve Galinos'la sohbet ettim. Yalnızlığımı onların kitaplarıyla tedavi ettim. Onlar her yaraya merhem” dedi.

[327] Bu beyitler amcasına ulaşınca, o da şu beyitlerle cevap verdi:

“Hipokrat ve Galinos'u yemeyen, arkadaşına yük olmayan yoldaş bul-
20 dun. Onları akrabalarına tercih edip yoldaş edindin. Zannederim cimriliğin seni bırakmayacak. Sonunda İblisle sohbet edeceksin.” dedi.

[328] Said b. Muhammed iyi gidişatlı, hükümdarlardan uzak duran bir kişiydi. Ömrünün sonlarında şu beyitleri söylemişti:

“Hakikat ilimlerinde yüzdükten, Allah'ın nimetlerinde uzun müddet
25 kaldıktan ve onun melekûtuna yaklaştıktan sonra mı Allah'tan başkasından rızık isteyeceğim? İnsanın ömrünün günleri bir saat nimetlerden faydalanmadır. Göz açıp kapayınca kadar geçer. Kendime yükümü indirmeye izin verdim. Ölüme hızla yaklaşıyorum.”⁴⁸

بصيرًا بالعلاج صانعًا بيده، واستوزره عبد الرحمن الناصر وولاه الولايات الجليلة. وهو مسلم ونال عنده حظوة وألف في الطبّ كنّاشًا يشتمل على خمسة أسفار ذهب فيه مذهب الروم؛

[٣٢٥] وسعيد بن عبد الرحمن بن محمّد بن عبد ربّه بن حبيب بن محمّد بن سالم مولى الأمير هشام الرضي بن عبد الرحمن الداخل. وهو ابن أخي أحمد بن محمّد بن عبد ربّه الشاعر، صاحب كتاب العقد. كان طبيبًا نبيلًا وشاعرًا محسنًا. وله في الطبّ رجز جليل، محتو على جملة حسنة منه، دلّ به على تمكّنه من العلم وتحقّقه بمذاهب القدماء. وكان له مع ذلك بصر بحركات الكواكب وطبائعها ومهابّ الرياح وتغيّر الأهوية.

[٣٢٦] وذكر عنه: أنّه فصد يومًا، فبعث إلى عمّه أحمد بن محمّد بن عبد ربّه الشاعر الأديب، راغبًا إليه في أن يحضر عنده، مونسًا له، فلم يجبه عمّه إلى ذلك، فكتب إليه:

لَمَّا عَدَمْتُ مَوْنَسًا وَجَلِيسًا نَادَمْتُ بَقْرَاطًا وَجَالِينُوسَا
وَجَعَلْتُ كَتَبَهُمَا شِفَاءً تَفَرَّدِي وَهُمَا الشِّفَاءُ لِكُلِّ جَرَحِ يَوْسَا

[٣٢٧] فَلَمَّا وَصَلَ الْبَيْتَانِ إِلَى عَمِّهِ، جَاوَبَهُ بِأَبْيَاتٍ، مِنْهَا:

أَلْفَيْتُ بَقْرَاطًا وَجَالِينُوسَا لَا يَأْكُلَانِ وَيَرْزَانِ جَلِيسَا
فَجَعَلْتُهُم دُونَ الْأَقَارِبِ جَنَّةً وَرَضِيْتُ مِنْهُمْ صَاحِبًا وَأَنْبِيسَا
وَأُظُنُّ بِخُلُوكِ لَا يَرَى لَكَ تَارِكًا حَتَّى تَجَالِسَ بَعْدَهُمْ إِبْلِيسَا

[٣٢٨] وكان سعيد بن محمّد هذا جميل المذهب، منقبضًا عن الملوك، وهو القائل في آخر عمره:

أَمِنْ بَعْدِ غَوْصِي فِي عُلُومِ الْحَقَائِقِ وَطُولِ انْبِسَاطِي فِي مَوَاهِبِ خَالِقِي
وَفِي حِينِ إِشْرَافِي عَلَى مَلَكُوتِهِ أَرَى طَالِبًا رِزْقًا إِلَى غَيْرِ رَازِقِي؟
فَأَيَّامَ عَمْرِ الْمَرْءِ مَتَعَةٌ سَاعَةٌ تَمَرُّ سَرِيعًا مِثْلَ لَمْعَةٍ بَارِقِ

وَقَدْ أَذْنْتُ نَفْسِي بِتَقْوِيضِ رَحْلِهَا وَأَسْرَعَ فِي سَوْقِي إِلَى الْمَوْتِ سَائِقِي
وَإِنِّي وَإِنْ بَقَيْتُ أَوْ سَرْتُ هَارِبًا مِنَ الْمَوْتِ فِي الْأَفَاقِ فَالْمَوْتِ لَاحِقِي

[329] Bu âlimler arasında Ömer b. Berîk (Bertek), Esbağ b. Yahyâ ⁴⁹ ve başkaları vardır. Bunlar geçmişte Emir Muhammed devrinden el-Hakem el-Mustansır-Billah'ın ilimlerle uğraşmasına, âlimleri himayesine kadar yaşayan Endelüslü tabiplerdir.

5 [330] el-Hakem el-Mustansır-Billah zamanından günümüze kadar Endelüs'te çıkan meşhur tabipler ise şunlardır: Ahmed b. Hakem b. Hafsûn, akıllı, anlayışı, kavrayışı güzel, bakışı ince, mantık ilmini iyi bilen, felsefî ilimlerin çoğuyla uğraşan, Hâcib Ca'fer es-Saklebî'nin hizmetinde bulunan, onun yakınlarına sahip çıkan bir tabipti. Hâcib Ca'fer onu el-Hakem el-
10 Mustansır-Billah (ö. 969)'la tanıştırdı. Hâcib'in ölümüne kadar Hakem'in tabipliğini yaptı. Hâcib'in ölümü üzerine tabipler divanından (defterinden) kaydı silindi. Ölünceye kadar ihmal edilmiş halde yaşadı.⁵⁰

[331] Bu tabiplerden biri Muhammed b. Temlih'tir. Vakar, ağırbaşlılık sahibi, tıp, nahiv, lügat, şiir, hadis ilimlerini iyi bilen bir kişiydi. en-Nâsır'a,
15 el-Mustansır'a tabiplik yaptı. el-Hakem nezdinde itibarlı bir kişiydi. el-Hakem onu Kurtuba camiinin kible tarafına yapılan ilave inşaatın başına tayin etti. Bu inşaat onun idaresinde tamamlandı. Caminin mihrabının duvarındaki mozaikler üzerine altınla yazılmış "Halife el-Hakem'in emri üzerine bu bina Muhammed b. Temlih tarafından 358/969 yılında tamamlanmıştır"
20 şeklinde bir kitabe gördüm.⁵¹

[332] Bu tabiplerden biri Ebü'l-Velid Muhammed b. el-Hüseyn İbnü'l-Kinânî (el-Kettânî) 'dir. Tıp ilmini, tedaviyi iyi bilir, ileri gelen, onlar tarafından sevilirdi. en-Nâsır Abdurrahman ile Mustansır-Billah Hakem'e tabiplik yaptı.⁵²

25 [333] Bunlardan biri Ebû Abdülmelik es-Sekafî'dir. Tıp, aritmetik, geometri ilimlerini iyi bilirdi. En çok tıpla uğraşırdı, Halife en-Nâsır ile Halife el-Mustansır'a tabiplik yaptı.⁵³

[٣٢٩] ومنهم عمر بن بريق، وأصبغ بن يحيى، وجماعة غيرهما. فكان هؤلاء وأمثالهم أطباء الأندلس في أثناء الزمان الذي ذكرناه قبل، من أيام الأمير محمد إلى وقت تهّم الحكم المستنصر بالله بالعلم وإظهاره لأهله.

[٣٣٠] فكان ممّن اشتهر من زمان الحكم المستنصر بالله إلى وقتنا هذا: أحمد بن حكم بن حفصون، كان طبيباً نبيلاً، جيّد القريحة، حسن الفطنة، دقيق النظر، بصيراً بالمنطق، مشرفاً على كثير من علوم الفلسفة، وكان متّصلاً بالحاجب جعفر الصقلبي، ومستولياً على خاصّته، فأوصله بالحكم المستنصر بالله. وخدمه بالطبّ إلى أن توفيّ الحاجب جعفر، فأسقط حيثنّذ من ديوان الأطباء وأبقي مهملًا إلى أن توفيّ؛

[٣٣١] ومنهم محمد بن تمليح، كان رجلاً ذا وقار وسكينة ومعرفة بالطبّ والنحو واللغة والشعر والرواية. وخدم الناصر والمستنصر بالله بصناعة الطبّ وكان حظيّاً عند الحكم، وولاه النظر في بنيان الزيادة في قبلي الجامع بقرطبة. فتولّى ذلك وكملت تحت إشرافه وأمانته. ورأيت اسمه مكتوباً بالذهب وقطع الفسيفساء على حائط المحراب بها، وأنّ ذلك البنيان كمل على يديه عن أمر الخليفة الحكم في سنة ثمان وخمسين وثلاث مائة؛

[٣٣٢] ومنهم أبو الوليد محمد بن الحسين المعروف بابن الكناني كان عالماً بالطبّ، حسن العلاج، لطيف المعانة، سريّاً، محبّباً إلى الناس وخدم الناصر والمستنصر بالله؛

[٣٣٣] ومنهم أبو عبد الملك الثقفي. كان عالماً بالطبّ والعدد والهندسة وكان الطبّ أغلب عليه وخدم به الناصر والمستنصر.

[334] Bu tabipler arasında Yûnus b. Ahmed el-Harrânî'nin oğulları Ömer ile Ahmed vardır. en-Nâsır Abdurrahman zamanında doğuya git-tiler, orada on yıl kaldılar, Bağdat'a vardılar, orada Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurra (ö. 975)'dan Galinos'un kitaplarını okudular, İbn Vasîf (ö. 960
5 civarında)'e göz tabipliği yaptılar, el-Mustansır-Billah zamanında 351/962 yılında Endelüs'e döndüler. el-Mustansır onları tabip edindi, zamanındaki diğer tabiplere tercih etti. Ömer aynı yılda öldü, kardeşi Ahmed el-Hakem el-Mustansır'ın son günlerine kadar yaşadı. Oğlu Hişam onu şurta (polis), hisbe (çarşı) işlerinin başına tayin etti. Göz tıbbında ustaydı. Bu konuda
10 Kurtuba'da iyi izler bıraktı.⁵⁴

[335] Bu âlimlerden biri Muhammed b. Abdûn el-Cebelî'dir. 347/958 yılında doğuya gitti. Basra ve Mısır'da bulundu. Mısır bimaristanında (hastanesinde) baştabiplik yaptı. Tıp ilminde ustalaştı, tıbbın temellerini sağlam öğrendi, mantık ilmiyle ciddi olarak uğraştı. Mantık hocası Ebû
15 Süleyman Muhammed b. Tahir b. Behram es-Sicistânî el-Bağdâdî (ö. 1000 civarında) idi. 360/970 yılında Endelüs'e döndü. el-Mustansır-Billah el-Hakem ile el-Müeyyed-Billah Hişam'a tabiplik yaptı. Tıp tahsilinden önce hesap, geometri hocasıydı. Bölme hesabına dair güzel bir kitabı vardır. Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-Beğûneş et-Tuleytî'nin
20 bana söylediğine göre, talebeliği zamanında tıp sanatında Muhammed b. Abdûn el-Cebelî gibi tıbbî ve problemlerini iyi bilen birine Kurtuba'da rastlayamamıştır.⁵⁵

[336] İbn Abdûn ve ondan sonra İbn Ebî Âmir'in devletinin sonuna kadar tıp sanatında bilgili, tecrübeli kişiler vardı. Fakat hepsi Muhammed
25 b. Abdûn'a göre daha aşağı seviyedeydi, onu takip ediyordu.

[٣٣٤] ومنهم عمر وأحمد بن ابنا يونس بن أحمد الحرّاني. رحلا إلى المشرق في دولة الناصر، وأقاما هنالك عشرة أعوام، ودخلا بغداد، وقرأ فيها على ثابت بن سنان بن ثابت بن قرّة الصابي كتب جالينوس عرضاً وخدم ابن وصيف في عمل علل العين، وانصرفا إلى الأندلس في دولة المستنصر بالله، وذلك في سنة إحدى وخمسين وثلث مائة. فألحقهما بخدمته في الطبّ، واستخلصهما لنفسه من سائر الأطباء في وقته ومات عمر فيها وبقي بعده أخوه أحمد أثيراً عند الحكم إلى آخر أيامه. ثمّ ولّاه هشام المؤيّد بالله خطة الشرطة وخطة السوق. وكان يداوي العين مداواة نفيسة. وله في ذلك بقرطبة آثار عجيبة.

[٣٣٥] ومنهم محمّد بن عبدون الجبلي، رحل إلى المشرق سنة سبع وأربعين وثلث مائة، ودخل البصرة ومصر، ودبّر مارستانها وتمهّر بالطبّ ونبل فيه وأحكم كثيراً من أصوله وعانى صناعة المنطق عناية صحيحة. وكان شيخه فيها أبا سليمان محمّد بن طاهر بن بهرام السجستاني البغدادي ثمّ رجع إلى الأندلس سنة ستين وثلث مائة. فخدم المستنصر بالله والمؤيّد بالله في الطبّ وكان قبل أن يتطبّب مؤدّباً بالحساب والهندسة وله في التفسير كتاب حسن. وأخبرني أبو عثمان سعيد بن محمّد بن البغونش الطليطلي: أنّه لم يلتق في قرطبة في أيام طلبه فيها من يلحق بمحمّد بن عبدون الجبلي في صناعة الطبّ، ولا يجاريه في ضبطها وحسن دربته فيها وإحكامه لغوامضها.

[٣٣٦] وكان في زمان ابن عبدون وبعده إلى آخر الدولة العامرية جماعة لهم نفوذ في صناعة الطبّ وتمرّس بها إلا أنّهم كانوا جميعاً مقصّرين عن شأو محمّد بن عبدون وواطئين عقبه.

[337] Bu tabipler arasında İbn Cülcül (ö. 994 civarı) diye tanınan Süleyman b. Hassan, İbnü’ş-Şenâ’a denen Abdullah b. İshak el-Müselmânî el-İsrâîlî ve başkaları vardır. Bunların en küçük yaşta olanı İbnü’l-Kinânî denen Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. el-Hüseyn’di. Tıp ilmi-
 5 ni amcası Muhammed b. el-Hüseyn ve akranından öğrenmişti. el-Mansûr Muhammed b. Ebî Âmir’e ve oğlu el-Muzaffer’e tabiplik yapmıştı. Fitnenin başlangıcında Sarakusta’ya gitti, orada yerleşti. Tıp ilmini iyi bilirdi. Mantık, astronomi, diğer birçok felsefî ilim dallarından anlardı.

[338] Vezir Ebü’l-Mutarriif Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülkebir
 10 b. Vâfid el-Lahmî (ö. 1075)’nin bana söylediğine göre zihni dakik, zeki, anlayışlı, üretken, verimli bir tabipti, zengindi. 420/1030 yılı civarında seksen yaşına yakın öldü. Eserlerinden birinde şu satırları okudum: “Mantık sanatını Muhammed b. Abdûn el-Cebelî’den, Ömer b. Yûnus b. Ahmed el-Harrânî’den, Ahmed b. Hafsûn el-Feylesof’tan, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Âsımî en-Nahvî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Mesud
 15 el-Becânî’den, Markus denen Muhammed b. Meymûn’dan, Ebü’l-Kasım Feyd b. Necm’den, Hammar denen Said b. Fethun es-Sarakustî’den, Rabi b. Zeyd el-Uskuf el-Feylesof’un talebesi Ebü’l Hâris el-Uskuf (metropolitten bir derece aşağı papaz)’tan, İbn Merin el-Becânî’den, Mesleme b. Ahmed
 20 el-Macritî’den okudum.” der.

[339] İbnü’l-Kinânî’nin akranları arasında tıp sanatında usta kişilerden Ebü’l-Arab Yûsuf b. Muhammed vardır. Vezir Ebü’l Mutarriif b. Vâfid ile Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-Begûneş’in bana söylediklerine göre, Ebü’l Arab tıbbın esaslarını iyi bilir, teferruatından iyi anlar, çeşitli dalların-
 25 da hizmet ederdi. Ömrünün sonlarında şarap içmeye müptelâ oldu. Daima mahmur gezerdi, hiç ayılmazdı. Bu sebeple insanlar ilminden faydalanamadılar. 430/1039 yılından sonra doksan yaşına yakın vefat etti.⁵⁶

[٣٣٧] فكان منهم سليمان بن حسان المعروف بابن جلعل؛ وعبد الله بن إسحق المعروف بابن الشناعة المسلماني الإسرائيلي؛ وقوم سواهم كان من أصغرهم سنًا: أبو عبد الله محمد بن الحسن بن الحسين المعروف بابن الكناني. كان أخذ الطب عن عمه محمد بن الحسين وطبقته، وخدم به المنصور محمد بن أبي عامر وابنه المظفر. ثم انتقل في صدر الفتنة إلى مدينة سرقسطة، واستوطنها. وكان بصيرًا بالطب، متقدمًا فيه ذا حظ وافر من المنطق والنجوم وكثير من علوم الفلسفة.

[٣٣٨] أخبرني عنه الوزير أبو المطرف عبد الرحمن بن محمد بن عبد الكبير بن وافد اللخمي: أنه دقيق الذهن، ذكي الخاطر، جيد الفهم، حسن التوليد والتنشيج. وكان ذا ثروة وغني واسع. وتوفي قريبًا من سنة عشرين وأربع مائة، وهو قد قارب ثمانين سنة. وقرأت في بعض تواليفه، قال: «أخذت صناعة المنطق عن محمد بن عبدون الجبلي، وعمر بن يونس بن أحمد الحراني، وأحمد بن حفصون الفيلسوف، وأبي عبد الله محمد بن إبراهيم العاصمي النحوي وأبي محمد عبد الله بن مسعود البجاني، ومحمد بن ميمون المعروف بماركوس، وأبي القاسم فيد بن نجم، وسعيد بن فتحون السرقسطي المعروف بالحمّار، وأبي الحارث الأسقف تلميذ ربيع بن زيد الأسقف الفيلسوف، وابن مرين البجاني، ومسلمة بن أحمد المرجيطي».

[٣٣٩] وكان من طبقته: أبو العرب يوسف بن محمد، أحد المتحققين بصناعة الطب، والراسخين في علمه. حدثني الوزير أبو المطرف بن وافد، وأبو عثمان سعيد بن محمد بن البغونش: أنه كان محكمًا لأصول الطب، نافذًا في فروعه، حسن التصرف في أنواعه. وسمعت غيرهما يقول: «لم يكن أحد بعد محمد بن عبدون يوازي أبا العرب في قيامه بصناعة الطب، ونفوذه فيها». وكان غلب عليه في آخر عمره حبّ الخمر. فكان لا يوجد صاحبًا من ثمل، ولا يرى مفيقًا من خمار، وحرّم بذلك الناس كثيرًا من الانتفاع بعلمه. وتوفي وهو قد قارب تسعين سنة. وذلك بعد سنة ثلاثين وأربع مائة.

[340] Bunlardan sonra zamanımızda bir grup tabip vardır. Meşhurları şunlardır: Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-Begûneş Toledo'dandır. Tahsil için Kurtuba'ya gitti. Orada Mesleme b. Ahmed el-Macrîti'den aritmetik, geometri, Muhammed b. Abdûn el-Cebelî, Süleyman b. Cülcül, Muhammed b. eş-Şenâ'a ve benzerlerinden tıp okudu. Sonra Toledo'ya döndü. Şehrin emiri ez-Zâfir İsmail b. Abdurrahman b. İsmail b. Âmir b. Mutarrif b. Zünnûn (103'te tahttan indirildi)'un hizmetine girdi, onun yanında itibar kazandı, devletinin idarecilerinden biri oldu. Daha sonra, el-Me'mûn Zülmecd b. Yahyâ b. ez-Zâfir İsmail b. Zünnûn (ö. 1074)'un hükümdarlığının başlarında onu gördüm. İlimlerle meşgul olmayı bırakmış, Kur'ân okumaya, evinde inzivada kalmaya dalmıştı. Akıllı, adı ve mezhebi güzel, sîreti iyi, elbisesi temiz, felsefe, hikmet konularında değerli kitaplar sahibi bir zattı. Geometri, mantık konularını iyi bilen bir âlimdi. Sonra bu konuları bıraktı. Galinos'un kitaplarıyla meşgul oldu, onları toplayıp tas-hihleri ve okumasıyla uğraştı. Bu kitapları iyice öğrendi. Bununla beraber hastalıkların tedavisinde tecrübesi azdı, hastalıklardan iyi anlamıyordu. 1 Receb 444/27 Ekim 1052 Salı sabahı öldü. Bana söylediğine göre 369/979 yılında doğmuştu, öldüğünde 75 yaşındaydı.⁵⁷

[341] Bahsedilen âlimlerden biri Endelüs halkı eşrafından, iyi bir aileden gelen vezir Ebû'l- Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülkebir b. Yahyâ b. Vâfid b. Muhammed el-Lahmî (ö. 1068 civarında)'dır. Galinos, Aristo ve diğer filozofların kitaplarını çok okumuş, iyi anlamıştı. Müfred (basit) ilaçlar sahasında mahir bir tabip olmuş, zamanında bu konularda çok bilgi toplamıştı. Bu sahada benzersiz değerli bir eser yazmıştı. Bu eserde Dioskoridos ve Galinos'un müfred ilaçlara dair eserlerinde verilen bilgileri toplamış, güzel şekilde tertip etmişti. Kitabı beş yüz yaprak civarındadır.

[٣٤٠] وكان بعد هؤلاء إلى وقتنا هذا جماعة، من أشهرهم: أبو عثمان سعيد بن محمد بن البغونش، كان من أهل طليطلة، ثم رحل إلى قرطبة لطلب العلم بها. فأخذ عن مسلمة بن أحمد علم العدد والهندسة؛ وعن محمد بن عبدون الجبلي؛ وسليمان بن جليجل؛ ومحمد بن الشناعة؛ ونظرائهم علم الطب. ثم انصرف إلى طليطلة، واتصل بها بأمرها الظافر إسماعيل بن عبد الرحمن بن إسماعيل بن عامر بن مطرف بن ذي النون، وحظي عنده، وكان أحد مدبري دولته. ولقيته أنا فيها بعد ذلك في صدر دولة المأمون ذي المجد بن يحيى بن الظافر إسماعيل بن ذي النون، قد ترك قراءة العلوم وأقبل على قراءة القرآن ولزوم داره والانقباض عن الناس. فلقيت منه رجلاً عاقلاً، جميل الذكر والمذهب، حسن السيرة، نظيف الثياب، ذا كتب جليلة في أنواع الفلسفة، وضروب الحكمة. وتبينت منه أنه كان قرأ الهندسة وفهمها وقرأ المنطق وضبط كثيراً منه، ثم أعرض عن ذلك وتشاغل بكتب جالينوس وجمعها وتناولها بتصحيحه ومعاتاته. فحصل بتلك العناية على فهم كثير منها. ولم يكن له دربة بعلاج المرضى ولا طبيعة نافذة في فهم الأمراض. وتوفي عند صلاة الصبح من يوم الثلاثاء أول يوم من رجب سنة أربع وأربعين وأربع مائة. وأخبرني، رحمه الله: أنه ولد سنة تسع وستين وثلاث مائة. فكان إذا توفي ابن خمس وسبعين سنة.

[٣٤١] ومنهم الوزير أبو المطرف عبد الرحمن بن محمد بن عبد الكبير بن يحيى بن وافد بن محمد اللخمي، أحد أشرف أهل الأندلس وذوي السلف الصالح منهم وأهل السابقة القديمة فيهم. عني عناية بالغة بقراءة كتب جالينوس وتفهمها ومطالعة كتب أرسطوطاليس وغيره من الفلاسفة. وتمهر بعلم الأدوية المفردة حتى ضبط منها ما لم يضبطه أحد في عصره، وألف فيها كتاب جليلاً لا نظير له وجمع فيه ما تضمنه كتاب دياسقوريدس، وكتاب جالينوس، المؤلفان في الأدوية المفردة، ورتبه أحسن ترتيب، وهو مشتمل على قريب من خمس مائة ورقة.

Bana söylediğine göre, bu eseri yazmak, ilaçların adlarını, vasıflarını, etkilerini, derecelerini anlatmak için yirmi yıl kadar uğraşmış, istediğini elde etmişti. Tıp sahasında iyi bir gayesi, akıllı bir metodu vardı. Gıdalarla tedavi mümkün oldukça mürekkep ilaçlarla tedavi yapmazdı. Veya buna yakın bir tutum içindeydi. Basit ilaçlarla tedavi mümkün oldukça mürekkep ilaçlarla tedavide bulunmazdı. Eğer mürekkep ilaçlarla tedaviye mecbur kalırsa terkinin sayısını mümkün mertebe az tutardı. Az ilaçla ağır ve tehlikeli hastalıkları tedavide enteresan tatbikatları vardı. Halen Toledo'da hayattadır. Bana Zilhicce 389/Kasım 999 tarihinde doğduğunu söyledi.

[342] Bu tabiplerden biri Ebû Mervân Abdülmelik b. el-Fakih Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İşbîlî (ö. 1078)'dir. Doğuya gitti. Kayravan ve Mısır'da bulundu. Uzun müddet oralarda tabiplik yaptı. Sonra Endelüs'e döndü, Dâniye'de yerleşti. Orada tıp mesleğinde meşhur oldu, ünü bütün Endelüs'e yayıldı. Tıp sahasında istisnâî görüşleri vardır. Hamamda yıkanmanın insan cismini kokuttuğunu, mizacının terkinini bozduğunu söylerdi. Eski ve şimdiki tabipler bu konuda ona aykırı görüştedirler. Avam, ileri gelenler onu hatalı bulurlar. Hamamda yıkanma, gerekli tertip ve şekilde olursa bedene faydalı olur, mesameleri (gözenekleri) açar, fazlalıkları atar, koyulaşan kanı sulandırır.

[343] Bu tabiplerden biri, İbnü'z-Zehebî denen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed'dir. Tıpla uğraşır, araştırmadan filozofların kitaplarını okurdu. Kimya sanatına düşküncü. Cemâziyelevvel 456/Mayıs 1064 tarihinde Valencia'da öldü, defninde hazır bulundum.⁵⁸

وأخبرني: أنه عانى جمعه وحاول ترتيبه وتصحيح ما تضمّنه من أسماء الأدوية وصفاتها وأودعه إياه من تفصيل قواها وتحديد درجاتها نحوًا من عشرين سنة، حتّى كمل، موافقًا لغرضه، وتمّ مطابقًا لبغيته. وله في الطبّ منزع لطيف ومذهب نبيل، وذلك أنه كان لا يرى التداوي بالأدوية ما أمكن التداوي بالأغذية، أو ما كان قريبًا منها. فإذا دعت الضرورة إلى الأدوية فلا يرى التداوي بمركبها ما وصل إلى التداوي بمفردها، ٥ فإن اضطرّ إلى المركّب منها لم يكثر التركيب بل اقتصر على أقلّ ما يمكنه منه. وله نواذر محفوظة وغرائب مشهورة في الإبراء من العلل الصعبة والأمراض المخيفة بأيسر العلاج وأقربه وهو في وقتنا هذا حيّ مستوطن مدينة طليطلة. وأخبرني: أنه ولد في ذي الحجة من سنة تسع وثمانين وثلاث مائة؛

[٣٤٢] ومنهم أبو مروان عبد الملك بن الفقيه محمّد بن مروان بن زهر الإشبيلي، ١٠ رحل إلى المشرق ودخل القيروان ومصر وتطبّب هنالك زمانًا طويلًا. ثمّ رجع إلى الأندلس واستوطن مدينة دانية واشتهر بها في التقدّم في صناعة الطبّ وطار ذكره منها إلى أقطار الأندلس. وله في الطبّ آراء شاذّة. منها منعه من الحّمّام، واعتقاده فيه أنه يعفّن الأجسام ويفسد تركيب الأمزجة. وهذا رأي يخالفه فيه الأوائل والأواخر ويشهد بخطأه الخواصّ والعوام؛ بل إذا استعمل على الترتيب الذي يجب وبالتدرّج الذي ١٥ ينبغي، يكون رياضة فاضلة ومهنة نافعة، لتفتيحه المسامّ وتصريفه الفضول وتلطيفه لما غلظ من الكيموسات؛

[٣٤٣] ومنهم أبو محمّد عبد الله بن محمّد المعروف بابن الذهبي، أحد المعنيين بصناعة الطبّ ومطالعة كتب الفلاسفة من غير تحقّق بها. وكان كلفًا بصناعة الكيمياء ٢٠ مجتهدًا في طلبها. وتوفّي ببلنسية في جمادى الآخرة سنة ستّ وخمسين وأربع مائة وشاهدت دفنه هناك، رحمه الله تعالى؛

[344] Bunlardan biri İbnü'n-Nebbâş diye tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Hâmid el-Bicânî'dir. Tıpla uğraşır, hastaları tedavi eder. Tabii ilimleri iyi bilir, metafizikten anlar, ahlak ve siyaseti inceler, mantıktan anlar. Riyâzî ilimleri fazla bilmez. Halen Mürsiye taraflarında yaşar.⁵⁹

[345] Bunlardan biri Ebû Ca'fer b. Hamîs et-Tuleytî'dir. Daha önce riyâziyeciler arasında zikredildi. Galinos'un kitaplarını sırasına göre okudu, bu yolla tıp öğrendi.

[346] Zamanımızdaki gençlerden tıp ve felsefe tahsil edenler: Ebü'l-Hasan Abdurrahman b. Halef b. Asâkir ed-Dârimî, Galinos'un kitaplarıyla uğraştı. Çoğunu Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-Beğûneş'ten okudu. Geometri, mantık, diğer ilimlerle uğraştı. Güzel ifadeli, tıp sanatından iyi anlayan, iyi tedavi eden bir zattı. El sanatlarından, çeşitli ince sanatlardan anlardı. Halen geometri, mantık sanatlarıyla meşgul olur. Talihi yardım ederse kendisini felsefede yüksek mertebelere ulaştıracak zekâ ve anlayışa sahiptir.

[347]Astroloji sahasına gelince, bu ilim eskiden ve halen Endelüs'te revaçtadır. Her zaman bir grup bu sahada meşhur olmuştur.

[348] Endelüs Emevîleri zamanında bu konuda meşhur olanlar şunlardır: İbnü'l-Hayyât adıyla meşhur olan Ebû Bekir Yahyâ b. Ahmed. Bu zat geometri, aritmetik ilimlerinde Mesleme b. Ahmed el-Macrîti'nin öğrencilerinden. Sonra astrolojiye meylecti. Bu konuda usta ve meşhur bir kişi oldu. Fitne zamanında bu konuda Emîrû'l-mü'minîn Süleyman b. el-Hakem b. en-Nâsır-Lidînillah'a ve diğer bazı emirlere hizmet etti. En son hizmetinde çalıştığı kişi Emir Me'mûn b. Yahyâ b. İsmail b. Zünnûn'dur. Ayrıca tıp ilmiyle uğraşır, iyi tedavi ederdi. Akıllı, halim-selim, güzel gidişatlı, mezhebi iyi bir kişiydi. Seksen yaşına yakın 447/1055 yılında Toledo'da öldü.

[٣٤٤] ومنهم أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن حامد البجاني المعروف بابن النبّاش، معتن بصناعة الطبّ، منتصب لعلاج المرضى، ذو معرفة جيّدة بالعلم الطبيعي ومشاركة في العلم الإلهي وتحقّق بعلم الأخلاق والسياسة وله بصر بصناعة المنطق ولا كبير حظّ عنده من العلم الرياضي. وهو حيّ بجهة مرسية في وقتنا هذا؛

[٣٤٥] ومنهم أبو جعفر بن خميس الطليطلي وقد تقدّم ذكره في الرياضيين، قرأ كتب جالينوس على مراتبها وتناول صناعة الطبّ من طرقها.

[٣٤٦] ومنهم من أحداث عصرنا وممن اعتنى بطلب الفلسفة: أبو الحسن عبد الرحمن بن خلف بن عساكر الدارمي، اعتنى بكتب جالينوس عناية صالحة وقرأ كثيراً منها على أبي عثمان سعيد بن محمد بن البغونش. واشتغل أيضاً بصناعة الهندسة والمنطق وغير ذلك. وكانت له عبارة بالغة. وله نفوذ وطبع فاضل في المعاناة ومنزع حسن في العلاج. وهو مع ذلك صنع اليدين، متصرّف في ضروب من الأعمال اللطيفة والصناعات الدقيقة. وهو في وقتنا هذا معنى بصناعة الهندسة والمنطق، ساع في نيلهما. وله من جودة القريحة وصحّة الفهم ما يمكنه من البلوغ إلى المراتب الرفيعة من الفلسفة، إن أعانه جدّ وساعده حال.

[٣٤٧] وأمّا صناعة أحكام النجوم فلم تزل نافقة بالأندلس قديماً وحديثاً. واشتهر بتقليدها جماعة في كلّ عصر إلى عصرنا هذا.

[٣٤٨] فكان من مشاهيرهم في زمان بني أمية: أبو بكر يحيى بن أحمد المعروف بابن الخياط، كان أحد تلاميذ أبي القاسم مسلمة بن أحمد المرجطي في علم العدد والهندسة، ثمّ مال إلى أحكام النجوم، فبرع فيها واشتهر بعلمها وخدم بها سليمان بن الحكم بن الناصر لدين الله أمير المؤمنين في زمان الفتنة وغيره من الأمراء. وآخر من خدم بذلك الأمير المأمون يحيى بن إسماعيل بن ذي النون. وكان مع ذلك معتياً بصناعة الطبّ، دقيق العلاج، وكان حصيفاً حليماً دمثاً، حسن السيرة، كريم المذهب. وتوفّي بطليطلة سنة سبع وأربعين وأربع مائة؛ وقد قارب ثمانين سنة.

[349] Astroloji sahasında zamanımızda meşgul olan gençlerden biri bu sahada iyi inceleme yapan, eskilerin ve yenilerin kitaplarını okuyan Ebû Mervân Abdullah b. Halef el-İsticî'dir. Eski olsun ve yeni olsun, Endelüs'te onun gibi bu sanatın (ilmin) esrarını bilen bir kişi tanımıyorum. Bu zat yıldızların hareketlerinden, ışıkların yansımından, bazı astroloji-astronomi meselelerinden bahseden, daha önce kimsenin benzerini yazmadığı bir risâle yazmıştır. Bu risaleyi Funeke (Cuenca) şehrinden bana göndermiştir.

[350] Doğuda, batıda eski ilimler sahasında meşhur olan İslam âlimleri bunlardır. Bütün âlimlerden bahsettiğimi iddia edemem. Belki de benim bilmediklerim arasında bahsettiklerimden daha üstün olanları vardır. Her şeyi sayan sadece Allah'tır. Başka Rab yoktur.⁶⁰

[Onuncu Fasıl: İsrâîloğullarında İlim]

[351] İlim sahibi milletlerin sekizincisi İsrâîloğullarıdır. Felsefe sahasında meşhur olmamışlar, dinî ilimler, peygamberlerin hayatlarıyla meşgul olmuşlardır. Onların din âlimleri peygamberlerin hayatlarını, yaratılışı en iyi bilenlerdir. Abdullah b. Abbas, Ka'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih gibi İslam âlimleri bu konuları onlardan öğrendiler. Yalnız, şeriatlarının tarihi, muamelât konularında onların ince bir hesaplaması vardır. Bu hesaplama onların âlimleri mi, başka milletlerin âlimleri mi buldu bilmiyorum. Bu hesaplama tarzına abur derler. Bu hesapta aylar kamerî, yıllar eksik ve kebisedir. Eksik kamerî, kebise şemsî yıldır. Tarihlerinin başlangıcından itibaren her on dokuz yıla mahzur (devir yılı) derler. Bu yılda daha önce geçen yılların eksikleri tamamlanır. Yedi ay ilave edilir. Mahzur yıllardan belli sayıda yıla bir ay ilave yaparlar. Bu ilave yapılan yedi yıl kebise güneş yılı olur. Bu yıllar on üç kamerî aydır. Diğer mahzur yıllar eksik ve kamerî yıllardır. Bu yıllardan her biri on iki kamerî aydır.

[٣٤٩] ومنهم من أحداث عصرنا أبو مروان عبد الله بن خلف الإستجي، أحد المتحقّقين بعلم الأحكام والمشرّفين على كتب الأوائل والأواخر فيه. ولا أعلم أحدًا بالأندلس في وقتنا هذا ولا قبله وقف من أسرار هذه الصناعة وغرائبها على ما وقف عليه. وله في التسييرات ومطارح الشعاعات وتعليل بعض أصول الصناعة رسالة فاضلة لم يتقدّمه أحد إليها، كتب بها إلى من مدينة فونكة. ٥

[٣٥٠] فهؤلاء المشهورون من علماء المسلمين بالعلوم القديمة بالمشرق والمغرب. ولست أدّعي الإحاطة بهم. فقد يمكن أن يكون في من لم أعرفه من يربى على كثير من هؤلاء. والله، تعالى، مزية الإحصاء، لا ربّ غيره.

[الفصل العاشر: العلم في بني إسرائيل]

[٣٥١] وأمّا الأمة الثامنة، وهم بنو إسرائيل فلم يشتهروا بعلوم الفلسفة وإنّما كانت عنايتهم بعلوم الشرائع وسير الأنبياء. فكان أحبارهم أعلم النّاس بأخبار الأنبياء وبدء الخليقة. وعندهم أخذ ذلك علماء المسلمين كعبد الله بن عباس، وكعب الأحبار، ووهب بن منبه؛ إلا أنّ لهم حسابًا دقيقًا في تاريخ شريعتهم ومعاملاتهم، لا أدري هل هو من نتائج علمائهم، أو ربّبه لهم بعض العلماء من غيرهم؟ ويسمّون حسابهم هذا العبّور. وشهورهم فيه قمرية وسنّوهم ناقصة ومكبّسة. فالناقصة قمرية والمكبّسة شمسية. ويسمّون كلّ تسع عشرة سنة من مبدأ تاريخهم محزورًا. وهو العدد الذي يتمّ فيه كسور السنين، فيجتمع منها سبعة أشهر، يزيدون منها شهرًا في سنين معيّنة من المحزور. وهي السنة الثالثة والسادسة والثامنة والحادية عشر والرابعة عشر والسابعة عشر. فتكون هذه السنون السبعة شمسية مكبّسة، كلّ سنة منها من ثلاثة عشر شهرًا قمريًا، وباقي سني المحزور ناقصة قمرية، كلّ سنة منها من اثني عشر شهرًا قمريًا. ١٠ ١٥ ٢٠

Onlara göre Kamerî yıllardan her biri 354 gün, 8 saat, 876 dakika kabul edilir ki bir saat 1080 dakikadır. Onlara göre güneş yılı 365 gün, 6 saattir. Güneş yılı Ay yılından 11 gün, 21 saat, 204 dakika fazladır. Mahzur yıl onlara göre âlemin yaratılışının 255. yılında başlamıştır. Bu da Âdem'in yaratılışından sonraki 4827 yılın başlangıcıdır.⁶¹

[352] Bu millet nübüvvet, risâletin kaynağıdır. Peygamberlerin büyük çoğunluğu onlardandır.

[353] İsrâiloğullarının yurdu Şam ülkesidir. İlk ve son hükümdarları orada hüküm sürmüştür. En sonra onları oradan Roma hükümdarı Titus sürgün etmiş, ülkelerini parçalamış, topluluklarını dağıtmıştır. Çeşitli ülkelerde dağılmışlardır. Yeryüzündeki her meskûn yerde, doğuda-batıda onlardan bir grup bulunur. Sadece Arap yarımadasında bulunmaz. Zira Hz. Peygamberin “*Arap diyarında iki din bir arada kalmasın.*”⁶² sözüne uyarak Hz. Ömer onları Arabistan'dan çıkarmıştır.

[354] Yahudiler (İsrailoğulları) çeşitli ülkelere dağılıp diğer milletlere karışınca onlarda nazarî (teorik) ilimlere rağbet ve aklî faziletleri elde etmeye şevk azaldı. İçlerinden sadece bazıları felsefî ilimlerde bilgi sahibi oldular. İslam devletinde onlardan rahib Ahron'un tıp kitabını Ömer b. Abdülaziz (ö. 720) için tercüme eden Mâserceveyh (750'de sağ) tıp sahasında meşhur oldu. Bu eser en değerli eski künnâşlardan (tıp mecmualarından)dır.

[355] Son zamanlardaki tabiplerden Semm-i Sâ'a (anında öldüren zehir) diye bilinen İshak b. İmran'ın talebesi İshak b. Süleyman onlardandır. İshak büyük bir tabipti, Afrika'nın sahibi Ubeydullah el-Mehdî el-Fâtımî'nin tabipliğini yaptı.

ومقدار السنة القمرية عندهم ثلاث مائة يوم وأربعة وخمسون يومًا وثمانى ساعات وثمان مائة دقيقة وستّ وسبعون دقيقة من دقائق ساعة واحدة التي هي ألف دقيقة وثمانون دقيقة. ومقدار السنة الشمسية عندهم ثلاث مائة يوم وخمس وستون يومًا وربع يوم فقط، فتزيد السنة الشمسية على السنة القمرية الناقصة، عشرة أيام وإحدى وعشرين ساعة ومائتي دقيقة وأربع دقائق. وكان مدخل السنة من المحزور الخامس والخمسين والمائتين من مبدأ العالم عند اليهود، هو مدخل سنة سبع وعشرين وثمان مائة وأربعة آلاف لتاريخ آدم عندهم.

[٣٥٢] وهذه الأمة هي بيت النبوة ومعدن الرسالة من بني آدم، وجمهور الأنبياء، صلوات الله عليهم، منهم.

[٣٥٣] وكانت مساكنهم بلاد الشام وبها كان ملكهم الأول والآخر؛ إلى أن أجلاهم عنها الأخيرة طيطوش الملك الرومي ومزق ملكهم وبدد جمعهم. فتقطّعوا في البلاد أيدي سبأ وتفرّقوا في أقطارها شذر مذر، فليس في معمر الأرض مملكة إلا وفيها منهم، في مشارق الأرض ومغاربها وجنوبها وشمالها؛ إلا ما كان من جزيرة العرب، فإنّ عمر بن الخطّاب، رضي الله عنه، أجلاهم عنها لأمر النبي، ﷺ، بذلك، في قوله: «لا يبقين دينان في أرض العرب».

[٣٥٤] فلمّا تفرّقوا في البلاد وداخلوا الأمم تحرّكت هم قليل منهم لطلب العلوم النظرية واكتساب الفضائل العقلية. فنال أفراد منهم ما شاؤوا من فنون الحكمة. وكان منهم في دولة الإسلام، ممّن اشتهر بصناعة الطبّ، ماسرجوية الطبيب الذي تولّى لعمر بن عبد العزيز ترجمة كتاب أهرن القس في الطبّ، وهو كنّاش فاضل من أفضل الكنانيش القديمة.

[٣٥٥] وكان منهم من المتأخّرين إسحق بن سليمان، تلميذ إسحق بن عمران المعروف بسم ساعة. كان طبيبًا متقدّمًا، خدم بالطبّ عبيد الله المهدي، صاحب أفريقية.

Ayrıca, mantık ve çeşitli ilimlerden anlardı. Yüz küsur yaşına kadar yaşadı. Ömrü boyunca evlenmedi, mal toplamadı. Güzel eserleri vardır. Bunlar arasında tıp sahasında *Kitâbü'l-Ağziye*, benzeri olmayan *Kitâbü'l-Hummeyât*, *Kitâbü'l-Bevl*, *Kitâbü'l-Ustukussât*, *Kitâbü'l-Hudud ve'r-Rüsûm*, metafiziğe dair *Bustânü'l-Hikme* adlı eserleri vardır. 320/932 yılına doğru ölmüştür.

[356] Onlar arasından astroloji sahasında Sehl b. Bişr b. Habîb çıkmıştır. Astrolojiye dair *Kitâbü'l-Mevâlid ve Tehâvîlihâ*, *Kitâbü Tehâvîli Sini'l-Âlem*, *Kitâbü'l-Mesâil ve'l-Ihtiyârât* adlı eserleri vardır.⁶³

[357] Bizim ülkemizde Endelüs'te onlardan bir grup âlim çıkmıştır. Tıp sahasıyla uğraşanlar arasında, Hakem b. Abdurrahman en-Nâsır-Lidînillah'a hizmet eden Hasday b. İshak vardır. Bu zat tıp sanatıyla uğraşmış, Yahudilerin şeriatı sahasında ileri gelen bir âlimdi. Bu zat onlar arasında Endelüs halkına fıkıhın, tarihin ve onlara ait diğer ilimlerin kapısını ilk açan kişidir. Daha önce onlar dinlerinin fıkıhı, takvimi, bayramlarının zamanı için Bağdat Yahudilerine muhtaçtılar. Onlardan takvime dair bazı hesaplar alırlar; tarihlerini, yıllarının başlangıcını böyle hesaplardı.

[358] Hasday, halife el-Hakem'le irtibat kurdu, tecrübesi, çok ustalığı, edepliliği ile onun nezdinde büyük bir itibar kazandı. Onun vasıtasıyla doğudan Yahudilere ait istediği kitapları getirtti. Böylece, Endelüs Yahudileri bilmedikleri ilimleri öğrendiler, bu konularda başkalarına muhtaç olmaktan kurtuldular.⁶⁴ Sonra fitne sırasında Sarakustalı Menâhem b. el-Fevval yaşadı. Bu zat tıp sahasında ileri gelen, mantık ve diğer felsefî ilimlerden anlayan biriydi. Bu zatın felsefeye giriş olarak yazdığı *Kenzü'l-Mukill* adlı bir kitabı vardır. Bu eseri soru-cevap şeklinde yazmış, içine mantık ve tabiat bilimlerine dair bazı bahisler koymuştur.⁶⁵

وكان مع ذلك بصيراً بالمنطق، متصرفاً في ضروب المعارف وعمر عمراً طويلاً إلى أن نيف على مائة سنة. لم يتخذ فيها امرأة ولا اقتنى مالا. وله تأليف جيد. منها كتابه في الأغذية؛ وكتابه في الحميات، لا نظير له؛ وكتابه في البول؛ وكتابه في الاستقسات؛ وكتابه في الحدود والرسوم؛ وكتابه المعروف ببستان الحكمة في مسائل العلم الإلهي. وتوفي قريباً من سنة عشرين وثلاث مائة. ٥

[٣٥٦] ومنهم من أهل أحكام النجوم، سهل بن بشر بن حبيب. له تأليف حسان مشهورة في الأحكام. منها: كتابه في المواليد وتحاويلها؛ وكتاب تحاويل سني العالم؛ وكتاب المسائل والاختيارات.

[٣٥٧] وكان عندنا بالأندلس منهم جماعة. فممن عني بصناعة الطب: حسداي بن إسحق، خادم الحكم بن عبد الرحمن الناصر لدين الله، كان معتنياً بصناعة الطب، متقدماً في علم شريعة اليهود. وهو أول من فتح لأهل الأندلس منهم باب علمهم من الفقه، والتاريخ، وغير ذلك، وكانوا قبله يضطرون في فقه دينهم وسني تاريخهم ومواقيت أعيادهم إلى يهود بغداد، فيستجلبون من عندهم حساب عدة من السنين يعرفون به مداخل تاريخهم ومبادئ سنيهم. ١٠

[٣٥٨] فلما اتصل حسداي بالحكم ونال عنده نهاية الحظوة بفضل دربته ونهاية براعته وأدبه، توصل به إلى استجلاب ما شاء من تأليف اليهود بالمشرق، فعلم حينئذ يهود الأندلس ما كانوا قبل يجهلون، واستغنوا عما كانوا يتجشمون الكلفة فيه. ثم كان في الفتنة مناحيم بن الفوال من سكان سرقسطة، وكان متقدماً في صناعة الطب، متصرفاً مع ذلك في علم المنطق وسائر علوم الفلسفة وله تأليف في المدخل إلى علوم الفلسفة سمّاه كنز المقل، رتبّه على المسألة والجواب، وضمّنه جملاً من قوانين المنطق وأصول الطبيعة. ١٥ ٢٠

[359] Menâhem zamanında Sarakusta'da tıpla uğraşan, Arap ve Yahudi dillerini iyi bilen Mervân b. Cenâh vardı. Bu zatın müfred ilaçlara, tıpta kullanılan ağırlık, hacim ölçülerine dair güzel bir eseri vardır.⁶⁶

5 [360] el-Muvaffak Mücâhid el-Âmiri ve oğlu İkbâlû'd-Devle Ali'ye hizmet eden İshak b. Kasdar da bu Yahudi âlimlerdendir. Tıp ilminin temellerini iyi bilir, mantık ve filozofların fikirleriyle ilgilenirdi. İyi gidişatlı, güzel ahlaklı biriydi. Onunla çok arkadaşlık ettim. Onun gibi değerli, doğru, cömert bir Yahudi görmedim. İbrânîceyi iyi bilirdi, Yahudi fıkından çok iyi anlardı. Onların ulemalarından biriydi. Hayatında hiç evlenmedi, yetmiş
10 beş yaşındayken 448/1066 yılında Toledo'da öldü.⁶⁷

[361] Onlardan felsefi bazı ilimlerle uğraşanlardan biri Sarakusta'da oturan ve İbn Cebraval diye tanınan Süleyman b. Yahyâ idi. Mantık ilmiyle çok uğraşır, zihni hoş, görüşleri güzel, hayâlî bir kişiydi. 450/1058 yılı civarında otuz yaşını aşmış olarak vefat etti.

15 [362] Bu âlimlerden biri zamanımızın gençlerinden, Sarakusta'da oturan, Hz. Mûsâ'nın soyundan gelen, Endelüs'teki asil Yahudi ailelerinden birine mensup olan Ebû'l-Fazl Hasday b. Yûsuf b. Hasday'dır. Sırayla çeşitli ilimleri okudu, bilgileri kaynaklarından aldı, Arapça'yı iyi öğrendi, şiir, belâgat konularında bilgi sahibi, aritmetik, geometri, astronomi konularında usta
20 bir âlim oldu. Mûsikinin nazarî ve pratik yönleriyle ilgilendi. Mantık ilmini inceledi ve araştırma teknikleri üzerinde tecrübe sahibi oldu ve tabii ilimlere terakki etti. Aristo'nun *Sem'ül-Kiyân* adlı kitabıyla bu konuya girdi, onu öğrendikten sonra yine aynı müellifin *Kitâbü's-Semâ ve'l-Âlem* adlı eserini okudu. Eşiği aştığı sırada 450/1059 yılında ondan ayrıldım. Ömrü elverir,
25 çalışmasına devam ederse yakında felsefeyi, onunla ilgili ilimleri öğrenir, O henüz çok genç, on sekizine girmemiş biridir. Yalnız, Allah istediğini üstün kılar, o her şeye kadirdir.⁶⁸

[٣٥٩] وكان معه بسرقسطة مروان بن جناح، من أهل العناية بصناعة الطبّ، والمتوسّع في علم لساني العرب واليهود. وله تأليف حسن: في ترجمة الأدوية المفردة وتحديد المقادير المستعملة في صناعة الطبّ من الأوزان والمكاييل.

[٣٦٠] وكان منهم إسحق بن قسطار خادم الموفق مجاهد العامري وابنه إقبال الدولة علي. كان بصيرًا بأصول الطبّ، مشاركًا في علم المنطق، مشرفًا على آراء الفلاسفة. وكان حميد المذهب، جميل الأخلاق، جالسته كثيرًا، فما رأيت يهوديًا في رجاحته وصدقه وكمال مروءته. وكان متقدّمًا في علم اللغة العبرانية، بارعًا في فقه اليهود وخبيرًا من أخبارهم. وتوفي بطليطلة سنة ثمان وأربعين وأربع مائة؛ وهو ابن خمس وسبعين سنة لم يتخذ قطّ فيها امرأة.

[٣٦١] وكان منهم ثمّ من أهل الاعتناء ببعض علوم الفلسفة سليمان بن يحيى المعروف بابن جبروال من ساكني مدينة سرقسطة، وكان مولعًا بصناعة المنطق، لطيف الذهن، حسن النظر، احتضر وتوفي وقد أربى على الثلاثين، قريًا من سنة خمسين وأربع مائة.

[٣٦٢] ومنهم من فتيان عصرنا، أبو الفضل حسداي بن يوسف بن حسداي، من ساكني مدينة سرقسطة ومن بيت شرف اليهود بالأندلس من ولد موسى النبي، عليه السلام، عني بالعلوم على مراتبها وتناول المعارف من طرقها، فأحكم علم لسان العرب ونال حظًا جزيلاً من صناعة الشعر والبلاغة وبرع في علم العدد، وعلم الهندسة، وعلم النجوم، وفهم صناعة الموسيقى وحاول عملها، وتحقّق بعلم المنطق، وتمرّس بطرق البحث والنظر، ثمّ ترقّى إلى علم الطبيعة، فبدأ منه بسمع الكيان لأرسطوطاليس، حتّى أحكمه، ثمّ شرع في كتاب السماء والعالم، ففارقته سنة ثمان وخمسين وهو خارق حجبته. وإنّ امتدّ به الأجل واتّصلت له العناية، فسيوفى على صناعة الفلسفة ويستوعب فنون الحكمة. هذا، وهو بعد فتى لم يبلغ الأشدّ؛ إلا أنّ الله، تعالى، يختصّ بفضله من يشاء وهو على كلّ شيء قدير.

[363] Endelüs'te felsefî ilimlerde meşhur olanlar bunlardır. Yahudi din âlimleri ise sayılamayacak kadar çoktur. Doğuda en meşhur olan Said b. Ya'kub (Yûsuf) el-Feyyûmî (ö. 942), Ebû Kesir Yahyâ b. Zekerîyya el-Kâtib et-Taberânî, Dâvud el-Kûmisi, İbrahim et-Tüsterî ve bunlara benzer Yahudi âlimleridir. Bunlar bildikleri cedel ve münazara sanatıyla çeşitli milletlerin kelamcılarıyla münazara ederler.

[364] Endelüs'te böyle Yahudi âlimleri arasında Granada meliki Emir Bâdis b. Hayyus (Habbus) es-Sanhâcî (ö. 1073)'nin hizmetinde çalışan ve devletini idare eden İbnü'n-Nağrîle denenen Ebû İbrahim İsmail b. Yûsuf el-Kâtib vardır. Daha önce kimsenin bilmediği derecede Yahudi şeriatını bilirdi ve Yahudiliği müdafaa ederdi. 448/1056 yılında ölmüştür.

[365] Çeşitli milletlerin âlimlerine ve bunların bazı kitaplarına, hayatlarına dair ezberden bildiklerim bunlardır.

[366] *Kitâbü't-Ta'rif bi Tabakâti'l-Ümem* adlı kitabım burada tamam oldu. Allah'a hamdolsun, onun selamı son peygamber Hz. Muhammed ve ailesine, eshabına olsun.

[٣٦٣] فهؤلاء مشاهير العبرانيين عندنا، الذين اشتهروا بعلم الحكمة. وأمّا العلماء بشريعة اليهود، فأكثر من أن يحصوا في مشارق الأرض ومغاربها. وأشهرهم في أهل المشرق: سعيد بن يعقوب الفيومي؛ وأبو كثير يحيى بن زكريّا الكاتب الطبراني؛ وداود القومسي؛ وإبراهيم التستري؛ ومن جرى مجراهم من أحبار اليهود المشتغلين بمناظرة المتكلمين على الملل بما لديهم من صناعة الجدل والمناظرة.

[٣٦٤] وكان منهم بالأندلس أبو إبراهيم إسماعيل بن يوسف الكاتب المعروف بابن النغيلة خادم الأمير باديس بن حبّوس الصنهاجي ملك غرناطة وأعمالها ومدبر دولته. وكان عنده من العلم بشريعة اليهود والمعرفة بالانتصار لها والذبّ عنها ما لم يكن عند أحد من أهل الأندلس قبله وتوفّي سنة ثمان وأربعين وأربع مائة.

[٣٦٥] فهذه ما حضر في حفطي من تسمية علماء الأمم، والتعريف بنبذ من توألفهم وأخبارهم.

[٣٦٦] تمّ كتاب التعريف بطبقات الأمم، والحمد لله وحده، وصلى الله على من لا نبيّ بعده، سيّدنا محمّد وعلى آله وأصحابه وسلّم.

NOTLAR

1 Cürzan, Tâlesan, Keşk adlarında Türk kabileleri yoktur. Belki de kastedilen Hazarlar, Kafkasya'daki bazı kabilelerdir. Giller ise İran'ın kuzeyinde Gilan'da oturan halktır.

2 Gerçekte Çinliler bilim sahibi milletlerdendir. Yazılı literatürleri zengindir. Çinlilerdeki bilim hakkında bk. J.Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge 1954-2004. 15 ciltlik bir seri.

Türlere gelince, Türklerde yazılı literatür vardır. Abbâsîler-Sâmânîler zamanlarında Türkler arasından Abdülhamid b. Türk, torunu Ebû Berze, Abdullah b. Amacur (ö. 920 civarı), kardeşi Ali gibi matematikçiler, astronomlar çıkmıştır. İbn Sâid'in bu eserinde övdüğü Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 950) İslam âleminin yetiştirdiği en büyük filozoflardandır. Taşkent yakınında Fârâb'tandır. İshak b. İbrahim el-Fârâbî (ö. 961), yeğeni el-Cevherî (ö. 1000 civarı) en büyük dil bilginlerindendir

3 Cemaleddin el-Kıfî ise Hintliler hakkında şunları söyler: “Hintliler sayıları çok, ülkeleri geniş bir millettir. Bütün eski milletler onların felsefe, ilim sahibi bir millet olduğunu kabul eder. Çin hükümdarları “Yeryüzünün önemli hükümdarları beştir. Diğerleri onlara tabidir.” derlerdi. Çin, Hint, Türk, Fars, Roma hükümdarlarını sayarlardı. Çin hükümdarına “insanların hükümdarı” derlerdi. Zira Çin halkı hükümdarlarına çok bağlı olan millettir. Sonra Hint hükümdarını anarlar, ona “hikmet (felsefe) hükümdarı” derlerdi. Zira Hintliler ilimle çok meşgul olurlardı. Sonra Türk hükümdarını anarlar, Türkler kahraman, güçlü olduğu için ona “yırtıcılar hükümdarı” derlerdi. Sonra Farıların hükümdarını anarlar, ülkesi büyük ve değerli olduğu için ona “hükümdarlar hükümdarı” derlerdi. (Daha sonra bu unvan halifeye verilmiştir.) Zira Fars hükümdarı yeryüzünün orta kısmına, en iyi topraklara sahiptir. Sonra Roma hükümdarını anarlar, ona “adamların hükümdarı” derlerdi. Zira Rumlar insanların en güzeli, en mükemmelidir.”

“Hindistan tarih boyunca bütün milletler nezdinde hikmetin, adaletin, siyasetin kaynağıdır. Hindistan bize uzak olduğu için bizde onlara ait kitap azdır. Onların ilminden, âlimlerinden pek azını biliyoruz. Hintlilerin astronomide üç meşhur ekolü vardır: Sind-hind (Sind-hanta) ekolü (Brahmagupta ekolü), Argabhad ekolü, Arkand ekolü (bk. GAS, V, 197-199,201, VI,118-120).

Biz sadece Sindhind ekolünü biliyoruz. İslam âlimlerinden bir grup bu ekolü benimsemişler, bu ekolde zîcler (astronomik cetveller) hazırlamışlardır. Bunlar arasında Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, Habeş b. Abdullah b. el-Hâsib el-Bağdadî, Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi vardır.” Mûsiki sahasında *Nâfir* yani *Hikmetin Meyvesi* adlı kitapları bize ulaşmıştır. Bu eserde mûsikinin esaslarından, nağmelerinden bahsedilir. Ahlâk konusunda onlardan *Kelîle ve Dimne* kitabı bize gelmiştir. Yine onların ilminden sayılar hesabı bize gelmiştir. Ebû Ca’fer Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi bu hesabı anlatan bir kitap yazmıştır (*Kitâbü’l-Hisâbi’l-Hindî*). Bu hesap tarzı en kısa, en kullanışlı hesaplama tarzıdır. Hintlilerin zekâlarını gösterir.” (*Târihü’l-hukemâ*, Mısır baskısı, s.175)

İslam dünyası Hint ilimlerinden Hindistanla Irak arasındaki ilmî, ticarî ilişkiler, yine Hindistanla Horasan, Yemen, Oman arasında ticarî ilişkiler vasıtasıyla faydalandı. Ayrıca Ebû Ca’fer el-Mansûr iki yıl Hindistan’da İndüs vadisinde kaldı, Mansûra şehrini kurdu. Onun zamanında, Hârûnürreşîd devrinde Hintli âlimler Bağdat’a geldiler. Bunlar arasında İbn Dehn el-Hindî, Salih b. Behlet el-Hindî, Kamuka, Çanakya, Mumaka gibi Hintli âlimler vardı. Ayrıca Gaznelilerden itibaren Hindistan’da Müslüman hâkimiyeti başladı. Çeşitli âlimler Hindistan’a gittiler, Hint ilmini, felsefesini incelediler. Bunlardan biri olan el-Birûnî, *Tahkiku mâ li’l-Hind* adlı önemli eserini yazdı, bazı Sanskritçe eserleri Arapça’ya tercüme etti. Onun eserinden anlaşıldığına göre Hintli düşünürler Yunan filozoflarının etkisinde kalmıştır. (Bu konu için ayrıca bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* ve F. Sezgin, *GAS*, cilt III, V, VI).

4 Yezdigerd’in öldürülmesi, Sâsânî Devleti’nin sona ermesiyle Farsların devleti sona ermiş, Farsların ülkesi İranşehr’e Müslüman Araplar hâkim olmuştur. Selçukluların ortaya çıkışıyla Arapların yerini Türkler almıştır. Bundan sonra İranşehr’e Türkler hâkim olmuştur. İranşehr, Araplar-Türkler devrinde çok genişlemiş, Asya, Afrika, Avrupa’da geniş topraklara yayılmıştır.

5 en-Nahl, 16/26.

6 Kur’ân-ı Kerim’de Sarh’in kurucusu Mûsâ zamanındaki Firavun olarak geçer. Veziri Hâmân’a bu binayı yaptırmıştır. (el-Ğâfir, 40/36)

7 Hermes veya Hürmüz aslen bir tanrı adıdır. Eski tıp, felsefe, kimya kitaplarında üç Hermes’ten bahsedilir. Bunların biri Mısırlı, biri Bâbilli, biri Yunanlıdır. Bâbilli Hermes’in İdris Peygamberle aynı şahıs olduğu söylenir. Hermes Yunan, Latin literatüründe Trismegistos adıyla anılır. Kimya, tıp, felsefî ilimlerin başlangıcı bu şahsa bağlanır. Bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.26, 312-313,

351-353; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etıbbâ*, s.5-10; el-Kıftî, *Târihü'l-hukemâ* s.2-3; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, Mısır 1882, I, 189-190; Sezgin, *GAS*, IV, 31-44, 50-58, V, 189-190; *DİA*, XVII, 228-233.

8 İberhos (Hipparkhos) Yunanlılar zamanında Rodos ve İskenderiye'de yaşayan ünlü bir astronom. Batlamyus, *el-Macastî* adlı eserini yazarken onun gözlemlerinden çok faydalanmıştır. (İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s.269; el-Kıftî, s.50-51; *GAS*, V, 146-147, VI, 77-80.

9 Fâlis el-Mısırî (Valens) astronomi, astrolojiye dair eserler yazmıştır. (*el-Fihrist*, s.269; el-Kıftî, s.172; *GAS*, VII, 38-41)

10 Metinde Bendakles şeklinde geçer. Sicilyalı Empedokles olup M.Ö. 490 yılı civarında ölmüştür. Dört unsur yani toprak, hava, su, ateş teorisini ileri süren filozoftur. Modern kimyanın ortaya çıkmasına kadar bu teori devam etmiştir. Metinde İbn Meserre kelimesi İbn Müyesser şeklindedir.

11 Pythagoras ve Tales M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan ilk iki önemli Yunan matematikçisi, filozofudurlar.

12 Eskalibiyos tıp ilminin babası sayılır. Hipokrat'tan önce yaşamıştır. Aristarhos M.Ö. 411'de sağ idi. Lukas, Pavlos Roma devri âlimlerindendir. (el-Kıftî, s. 67,176; İbn Cülcül s.11-14; *el-Fihrist*, s.270; *GAS*, V, 76-77, VII, 69-70, III, 23-47, 166-168)

13 Öklid, Arşimed, Pergalı Apollonios bu üç âlim geometri, fizik sahalarında eski Yunan'da otoritedir. Her üçü de M.Ö. III. yüzyılda yaşamış, İskenderiye Ekolü mensuplarıdır. (*el-Fihrist*, s.265-266; *GAS*, V, 83-136, 136-147)

14 Katon da İskenderiye Ekolü'ne mensuptur. Kleopatra'ya ithafen önemli bir hesap kitabı yazmıştır. (el-Kıftî, s.171; İbn Cülcül, s.38)

15 Bu âlimlerden Harmides, Abosandrinus, Miton hakkında bilgi bulamadık. Theodosios, Hipparkhos (İberhos), Hypsikles, Senbelikios İskenderiye Ekolü'ne mensupturlar (*el-Fihrist*, s.266, 267, 268; el-Kıftî, s.50, 51, 211; *GAS*, V,154-156,158-164,186-187,VI,80-81). Müellifin verdiği eski Yunan'a ait tarihlere şüpheyle bakmak gerekir.

16 Sâid el-Endelûsî, Makedonyalı İskender ile Zülkarneyn'i ayrı kişiler kabul eder. Zülkarneyn'i daha sonra yaşamış kabul eder. Genellikle İslam âlimlerinin bir kısmı Zülkarneyn'i daha eski kabul ederler. Yemenli olduğunu söylerler. Gerçekte ikisi aynı kişidir.

17 Huneyn b. İshak'ın İmam Halil'den okuması mümkün değildir. Onun ölümünden sonra 810 yılında doğmuştur. 873 yılında öldüğü kabul edilir.

18 *el-Kifâye fi't-tıbb* adlı eseri zamanımıza gelmiştir. (*GAL*, S.II,1029).

19 Proklos M.S. 412-485 yılları arasında yaşamış, Atina'da dersler vermiştir. Eflâtun'dan sonra yeni Eflâtunculuğun en büyük temsilcisidir. (*GAS*, VI,81-83:Plutarkhos?)

20 M.S. VI. Yüzyılda İskenderiye'de yaşamıştır. (*el-Fihrist*, s.268; *GAS*, V,180-186)

21 Mısırlı bir kimyacıdır. (el-Kıftî, s.137; *el-Fihrist*, s.253; *GAS*, IV, 73-77 Zosimos)

22 Adı Aiz b. Muhsan (M.588 yılı civarında)dır.

23 en-Neml, 27/24.

24 ez-Zümer, 38/3.

25 er-Ra'd, 13/5; el-Mü'minûn, 23/35, 37, 82; es-Saffât, 37/16,52.

26 Müslim, Fiten 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 278, 284.

27 el-A'râf, 7/140.

28 Müslim, Eşribe 12; Dârimî, Eşribe 6; Ebu Dâvud, Tıp, 11.

29 Buharî, Vudû', 40, Cihâd 188, Menâkıb 22.

30 Ömer b. Abdülâziz zamanında (*Uyûnü'l-enbâ*, I,116; *GAS*, III, 205).

31 Mansûr devrinde organize olan tercüme hareketi Beytülhikme etrafında devam etti. Mehdî, oğlu Hârûnürreşîd ve Bermekîler çok sayıda ilim adamını himaye ettiler. Hastaneler kurdular. Mansûr'un müneccimbaşısı Nevbaht'ın oğlu Fadl b. Ebî Sehl Fadl, reisületıbb Cibrîl b. Curcîs, Yuhannâ b. Mâseveyh bunlardandı. Yuhannâ b. Mâseveyh, Yahya b. Bitrîk Yunancadan tercüme yapıyorlardı. Fadl b. Nevbaht, Hârûnürreşîd devrinde Beytülhikme başkanıydı, Farsça'dan tercüme yapanlar arasında yer alıyordu. (el-Kıftî, s.169,266) Mansûr devrindeki mütercimler arasında Abdullah b. el-Mukaffa', İbrahim el-Fezârî, oğlu Muhammed, Nevbaht, oğlu Fadl, Curcîs b. Cibrîl, oğlu Cibrîl, Bahtiyêşu b. Curcîs, Cibrîl b. Bahtiyêşu, Salih b. Behlet el-Hindî, Maşaallah, Patrik Sergios vardı. (el-Kıftî, s.42, 72, 93, 109-110, 145, 148-149,214)

32 Yahyâ b. Ebî Mansûr mecûsîlikten Müslüman olmuştu. Me'mûn'un müneccimbaşısıydı. Benû Mûsâ'yı bu zat yetiştirmiş, Halid b. Abdülmelik el-Mervezî, oğlu Muhammed, Sind b. Ali, Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi, Abbas b.

Said el-Cevherî, Habeş el-Hâsib gibi devrin büyük astronomlarıyla Şemmâsiye, Kasyûn rasathanelerinde gözlemler yapmış, Batlamyus'un *el-Macestî*'sini tashih etmişler, *ez-Zicü'l-Mümtehan el-Memûnî*'yi hazırlamışlardır. Ayrıca, her biri ayrı zîcler yazmışlardır.

33 el-Kindî'nin 250'den fazla eseri vardır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde eserlerinin konulara göre listeleri verilir.

34 Taşkent yakınındaki Fârâb bölgesinin Vesic kasabasında 871 yılında doğdu. Bağdat'da Yuhannâ b. Haylân, Mettâ b. Yûnus gibi felsefecilerden ders aldı. Eserlerini Irak, Şam, Mısır'daki devresinde yazdı. Halep hükümdarı Seyfûddeve el-Hemdânî'nin himayesini gördü. İbn Sâid tarafından çok takdir edilmektedir. Bununla beraber İbn Sâid, İbn Sînâ dâhil doğuda yetişen birçok âlimden bahsetmez. Belki de Endelüs'te henüz tanınmamışlardır.

35 Benu Mûsâ'nın babası Mûsâ b. Şâkir kaynaklara göre Me'mûn'un hizmetine girinceye kadar haydut bir kişiydi. 815 yılında ölmüş, çocuklarını Me'mûn ile Yahyâ b. Ebî Mansûr'a emanet etmiştir. Bazıları onu astronom olarak zikreder. Me'mûn'un hizmetinde 3-4 yıl kaldığına göre bu mümkün değildir. Belki de büyük bir kumandan (emir)di. Me'mûn onun oğullarının yetiştirilmesiyle Yahyâ b. Ebî Mansûr'u görevlendirmişti. Gerek Benû Mûsâ gerek Yahyâ b. Ebî Mansûr'un oğulları Benû Müneccim ilimle uğraşmışlar, mütercimleri çalıştırmışlardır. Benû Müneccim ayda mütercimler için 500 dinar/altın harcardı.

36 Kaynakların çoğuna göre, Ömer b. Ferruhan, Me'mûn devrinde önce 815 yılı civarında ölmüştür.

37 Hasan b. es-Sabbah Benû Sabbah ailesindendir. Battânî ile çağdaş olmalı (*el-Fihrist*, s.276; el-Kıftî, s.113; *GAS*, V, 246-253).

38 Muhammed b. İsmail et-Tenûhî, el-Battânî ile çağdaş olmalı.

39 Bu zat ve kardeşi Abdullah için bk. *GAS*, V, 282, VII, 177-178

40 Matematikçi olan Yûsuf b. Dâye'dir, Ahmed'in babasıdır. 878 yılı civarında ölmüştür.

41 Müslim b. Ahmed b. es-Semîne (*Uyûnü'l-enbâ*, II, 39)

42 Ünlü ez-Zehrâvî'den ayrı bir kişidir.

43 Bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 41,50.

44 *Uyûnü'l-enbâ*, II, 49-50

45 *Uyûnü'l-enbâ*, II, 41; İbn Cülcül, s.93. Adı Ahmed veya Muhammed olabilir.

46 Bu şahıs ileride bahsedilecek Yunus b. Ahmed el-Harrânî'dir. (*Uyûnü'l-enbâ*, II, 42,43, İbn Cülcül, s.94-95)

47 Yahya b. İshak ve babası için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 42-43; İbn Cülcül, s.100-102.

48 *Uyûnü'l-enbâ*, II, 44; İbn Cülcül, s.104-108

49 İbn Cülcül, s.107.

50 Ahmed b. Hakem b. Hafsûn için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 46; İbn Cülcül, s.110.

51 Muhammed b. Temlih için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 45; İbn Cülcül, s.108-109

52 İbnü'l-Kinânî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 45; İbn Cülcül, s.109.

53 Ebû Abdülmelik es-Sekafî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 46.

54 Yunus b. Ahmed el-Harrânî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 42; İbn Cülcül s.112-113.

55 Muhammed b. Abdûn el-Cebelî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 47; İbn Cülcül s.115-116.

56 Ebü'l-Arab Yûsuf b. Muhammed el-Kinânî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 48.

57 İbn Vâfid için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 49; *GAL*, I, 887.

58 İbnü'z-Zehebî için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 49.

59 İbnü'n-Nebbâş için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 49-50.

60 Doğuda Sâid el-Endelüsî zamanına kadar daha birçok felsefeci, matematikçi, astronom, fizikçi, kimyacı, tabip yetişmiştir. Öyle anlaşıyor ki, Sâid'in bunlardan haberi yoktur, Endelüs'te bilinmedikleri anlaşıyor.

61 Bu hesaplamaya dair kaynaklarda bilgi bulamadım.

62 İmâm Mâlik, *Muvatta'*, Medine, 17.

63 Sehl b. Bişr, Me'mûn'un ünlü kumandanı Tâhir b. el-Hüseyn (ö.822)'in müneccimiydi. (el-Kiftî, s.134; *GAS*, V, 245)

64 Bu zat, III, Abdurrahman zamanında Dioskorides'in *Kitâbü'l-Haşâyîş*'ini tercüme eden heyette bulunan Hasday b. Şebrut el-İsrâîlî olmalı (İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etıbbâ*, s.2-3,22; *Uyûnü'l-enbâ*, II, 50.)

65 *Uyûnü'l-enbâ*, II, 50'de Müneccim b. el-Fevval şeklinde geçer.

66 Mervân b. Cenâh için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 50.

67 İshak b. Kasdar hakkında bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 50.

68 Hasday b. Yûsuf için bk. *Uyûnü'l-enbâ*, II, 50-51.

وقد
قال الشيخ ابو عبد الله محمد بن شعيب بن زرقون
قال الشيخ ابو محمد عبد الرحمن بن محمد بن عتاب
الحزامي قال اما ابو مروان حيان بن خلف بن حيان
المؤرخ قال اما ضاع بن الحسين البغدادي كتاب
الفضوض فصوص الهند لش
ابو الغناض بن الحسن اللغوي كان من العلماء
ومن الشجر الملقب لولا ما كان عليه من شرب
النبيذ والغرامه والاعراق فيه فان احدى وسيل
عن مسئله من معنى بيت غامض اجاب احسن جواب واتى عليه
شواهد واطال في ذلك وخالطه ما فاقه من نوادر
اللغة وشواهد الامثال حتى جعل السامعين متش
يعود في عمرة من النبي كذا كان وقد
كنا بالانديش منه عزاب ما رواه وشمعه من
العلماء من خبر وشعر ولغة نادرة واورد ما لم يورد
ابو علي البغدادي في اما ليه وسماء كتاب الفصوص

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الْفَيْدِ عَلَى طَهْرٍ الْأَصْلِ الَّذِي يَقْلُتُ مِنْهُ
 هَذَا مَا نَضَهُ مُؤَلَّفُ هَذَا الْكِتَابِ هُوَ أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّاهُ
 ابْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ابْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ ضَاعِدٍ الْقَاضِي
 الْأَنْدَلُسِيِّ وَلِدَ سَنَةَ عَشْرِينَ وَارْبَعِينَ وَتَوَفَّى فِي سَنَةِ
 اثْنَيْ وَثْنِينَ وَارْبَعِينَ وَهُوَ ابْنُ اثْنَيْنِ وَارْبَعِينَ سَنَةً
 وَفِيهِ ابْنُ مَا نَضَهُ وَدَخَلَ ضَاعِدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْبَغْدَادِي
 ضَاحِكُ كِتَابِ الْفَضْلِ الْأَنْدَلُسِيِّ فِي دُونَ الثَّمَانِينَ وَبَلَّغَهُ
 وَمَاتَ رَحِمَهُ اللَّهُ يَصْقَلِيهِ سَنَةَ سَبْعِ عَشْرَةٍ وَارْبَعِينَ
 ذَكَرَ ذَلِكَ ابْنُ شَكْوَالٍ فِي الصَّلَاحِ أَنْتَهَى مَا نَقَلَهُ وَالْحَمْدُ
 لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَحْكَمُ مِنْ تَوَالِيفِ ضَاعِدِ بْنِ الْحُسَيْنِ
 الْبَغْدَادِيِّ الشَّيْخِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ
 وَالشَّيْخِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ حَيَّانٍ الْهَوْشِيِّ
 عَامَ أَحَدِي عَشْرَةٍ وَسَبْعِينَ قَالَا أَمَّا الشَّيْخُ الْفَقِيهُ
 أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إسماعِيلَ بْنِ خَلْفَوْرٍ الْأَزْدِيُّ عَامَ

ذكر ما الكاتب لطرائق وداود الفومسي وارهيم الشنري ومن
 جرى مجراهم من اخبار اليهود المشتغلين بمناظرة المبككين على الملأ
 بالدهم من صناعة الجدال وطريق الشاطر وكان منهم بالاندلس
 ابو ارهيم اسمعيل بن يوسف الكاتب المعروف بـ ابن النقر خادم
 الامير باديس بن حيوس الصنهاجي ملك عرناطة واعمالها وذكر
 دولته فكان عند من العلم بـ شريعة اليهود والمعرفة بالانتصار لها
 والذب عنها ما لم يكن عند احد من اهل الاندلس قبله وتوفي
 ثمان واربعين واربعماية مائة ما حضرني حفظه من تسمية علما
 الامم والشعوب بنيد من نواحيهم واخبارهم
 والحمد لله رب العالمين
 وصلى الله على سيدنا محمد كلما ذكره الذاكرون وكلما غفل عن ذكره العالمون

ثم يبلغ ايضا
 شفايد

كتاب
 تاريخ
 الفاطمية
 واهلها
 واهلها
 واهلها

من ساكنى مدينه سر قسطه ومنبت شرف اليهود بالاندلس
من ولد موسى النبي على نبينا وعليه السلام عنى بالعلوم علي
مراتبها وتناول المعارف من طرفها فأحكم على لسان العرب
ونال حظاً جزيلاً من صناعة الشعر والبلاغة وبرع في علم
العدد وعلم الهندسة وعلم النجوم وفهم صناعة الموسيقى
وحاول علمها وبحث في المنطق وقرئ بطرق البحث والطرق
ثم تفرغ الى علم الطبيعه فبداهته بسمع الكائنات لارسطا طاليس
حتى احكمه ثم شرع في كتاب السماء والعالم ففارقته سمات
وحسين ومن حارق حجه وان امتد به الامل وانصلت
له العناية فسيب في علي صناعة الفلسفه واستوعب فنون
الحكمة هذا وهو بعد في لم يبلغ الاشد الا ان الله يعطى
بفضله من نساء وهو على كل شيء قدير فمسلوا مشاهير
العبرانيين عندنا الذين سهروا بعلم الحكمة وأما العلماء بركة
اليهود فأكثروا من ان حصوه في مشارق الارض ومغاربها
واسهرهم من اهل المشرق سعيد بن يعقوب القهوي وابوكبير يحيى

ŞAHİS İSİMLERİ DİZİNİ

A

Abdullah b. Abbas 212
Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî 186
Abdullah b. Ali 33
Abdullah b. Amacur 223
Abdullah b. el-Mukaffa' 17, 18, 19, 25, 64, 138, 226
Abdullah b. Ubeydullah 176
Abdurrahman b. İsmail b. Bedr 178
Abdurrahman el-Mustazhir-Billah 192
Abdülhamid b. Türk 223
Abdülhamid el-Kâtib 17
Abdûlmelik b. Mervân 16
Abdûlmesih b. Nâime el-Hımsî 22, 26
Abîd b. Şerye 128
Abosanderinos (Pasiadrios) 94
Adriyanus 94, 96
Afrodisiyalı Alexandras 90
Aftimon (Euctemon) 94
Ahmed b. Ebî Duâd 22
Ahmed b. el-Müsennâ b. Abdülkerim 156
Ahmed b. Hakem b. Hafsûn 200, 204, 228
Ahmed b. Hâlid 176
Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih 170, 198
Ahmed b. Mûsâ 31
Ahmed b. Said b. Hazm 192
Ahnuh b. Yâred 114
Ahron 16, 214
Alak Kumar 12
Alexandros 32
Ali b. Abdülaziz 170
Ali b. Amacur 154
Ali b. el-Abbas 32, 164
Ali b. Halef b. Ahmer es-Saydalânî 190
Ali b. Necde b. Dâvud el-Mühendis 186
Ali b. Rabban et-Taberî 164

Ali b. Ziyâd et-Temîmî 23, 30
Amirûtzes 29
Ammonios 26, 29
Amr b. el-As 116
Amr b. Zi'l-Ezâr 120
Âmur b. Yafes b. Nûh 46
Anastas b. Cüreyc 110
Andahriyaş el-Bâbilî 33
Andrazgon 118
Aneksagoras 88
Antonius 94
Anuşirevan 17, 18, 33, 36, 64
Anuşirevan b. Kubad b. Fîruz 64
Apollonios 21, 27, 33, 34, 92, 225
Archedaos 34
Aristarhos 92, 225
Aristo 17, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 33, 34, 35, 38, 84, 86, 88, 90, 92, 98, 100, 102, 136, 138, 148, 192, 206, 218
Aristoteles 29, 32, 78, 82, 88
Arşimed 21, 27, 35, 94, 225
Astus 22
Augustus 96, 104
Autalikos 28

B

Bâdis b. Hayyus (Habbus) es-Sanhâcî 220
Bahtiyeşu 108, 226
Bahtiyeşû-Yuhannâ b. Mâseveyh 20
Basil 22, 26, 32, 33
Basil el-Matran 22
Batlamiyus (Pytholemaios) 76, 94
Behram b. Merdanşah 23
Belkıs 124
Benû Mûsâ 22, 37, 226, 227
Benû Münecim 22, 37, 227
Benû Sabbah 227
Berzuye 64
Beydâbâ 17

Blachère 12
 Brahmagupta 19, 30, 60, 140, 223
 Buhtunnasr 72, 96, 128

C-Ç

Câbir b. Hayyan es-Sûfî 30, 35, 162
 Ca'fer es-Saklebî 200
 Câhız 17, 18, 20, 36, 37
 Cattinius 38
 Celâleddin Tahrânî 12
 Cibrîl b. Bahtiyeşu 226
 Cibrîl b. Curcîs 226
 Cibrun 22
 Cüzeym b. el-Eşemm er-Rakasî 126
 Çanaka el-Hindî 20, 32, 33, 35
 Curcîs b. Cibrîl 18, 19, 31

D

Dânâ 88
 Dârâ 66, 76, 88
 Darios 66
 Dâvud b. Ali b. Halef el-İsfahânî 192
 Demokritos 26, 33, 88
 Diogenes 100
 Diophant 21, 29
 Dioskoridos 23, 33, 206
 Diyojen 26

E

Eban el-Lâhikî 18
 Ebî Ali el-Hayyât 162
 Ebrehe Zü'l-Menâr 120
 Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim
 el-Âsimî en-Nahvî 204
 Ebû Abdülmelik es-Sekafî 200, 228
 Ebû Ali b. Zur'a 26
 Ebû Âmir 172, 174, 178, 180, 182,
 192, 202, 204
 Ebû Âmir Yuhannâ b. Yûsuf 22
 Ebû Bekr b. Ebî Îsâ 176
 Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyya
 er-Râzî 32, 35, 100, 102, 146,
 164

Ebû Berze 223
 Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah el-
 Mütetabbib 186
 Ebû Ca'fer Ahmed b. Cevşen 190
 Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamîs 9, 188,
 210
 Ebû Ca'fer el-Mansûr 18, 19, 24, 30,
 31, 32, 37, 108, 136, 138, 224,
 226
 Ebû Eyyûb b. Abdülgâfir b.
 Muhammed 176
 Ebû Hilâl el-Askerî 17
 Ebû İshak b. Süleyman 162
 Ebû İshak İbrahim b. Eyyûb b. İdris
 et-Tücibî 9
 Ebû Kereb Esad 128, 158
 Ebû Kumaş 162
 Ebû Küreyb 120
 Ebû Ma'şar (Ca'fer b. Muhammed b.
 Ömer el-Belhî) 23, 30, 64, 68,
 74, 108, 152, 154
 Ebû Mervân Abdullah b. Halef el-İsticî
 190, 212
 Ebû Mervân Abdülmelik b. Ahmed
 186
 Ebû Mervân Süleyman b. Muhammed
 b. Îsâ en-Nâşî 186
 Ebû Mervân Ubeydullah b. Halef el-
 İsticî 9
 Ebû Muhammed Abdullah b. Mesud
 el-Becânî 204
 Ebû Muhammed Abdullah b.
 Muhammed 10, 194, 208
 Ebû Muhammed Kâsım b. el-Feth 9
 Ebû Nasr b. A'vâ b. Eyyûb 22
 Ebû Nasr el-Fârâbî 148, 150, 223
 Ebû Nuh b. es-Salt 22
 Ebû Osman ed-Dımaşkî 25, 26, 28, 29
 Ebû Osman Saîd b. Fethûn b. Mükrem 178
 Ebû Osman Said b. Muhammed b. el-
 Beğüneş 9, 204, 210
 Ebû Râfî' el-Fadl 194
 Ebû Ravh es-Sâbî 26
 Ebû Sâbîr Süleyman b. Saîd 17

Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâi 120
 Ebû Ubeyde Müslim b. Ahmed b. Ebû
 Ubeyde el-Belensî 170
 Ebû Zeyd Abdurrahman b. Seyyid 190
 Ebü'l-Arab Yûsuf b. Muhammed 204,
 228
 Ebü'l Hâris el-Uskuf 204
 Ebü'l-Hasan Abdurrahman b. Halef b.
 Asâkir ed-Dârimî 9, 210
 Ebü'l-Kasım Feyd b. Necm 204
 Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Vâfid 9
 Ebü'l-Velîd Hîşam b. Ahmed b. el-Vakî 9
 ed-Dîneverî 128
 Efesli Rufus 32
 Eflâtun 21, 25, 26, 34, 38, 78, 82, 84,
 100, 102, 136, 144, 148, 226
 Efrikas 120
 el-A'şâ 142
 el-Battânî 21, 29, 96, 152, 154, 178,
 227
 el-Belâzurî 23
 el-Bîrûnî 12, 23, 224
 el-Caḥşiyârî 36
 el-Cevherî 21, 142, 156, 223, 227
 el-Eş'as b. Kays 142
 el-Fâtımî 186, 214
 el-Fergânî 21, 150, 194
 el-Fezârî 19, 30, 60, 138, 150, 160,
 224, 226
 el-Hâkim 21, 186
 el-Harezmi 19, 21, 29, 30, 62, 64,
 140, 150, 178, 224, 226
 el-Harrânî 20, 24, 108, 110, 152, 196,
 202, 204, 228
 el-Hasan b. el-Heysem el Mısri 160
 el-Hemdânî 72, 120, 124, 126, 128,
 156, 162, 227
 el-Hüseyn b. el-Hasîb 154
 Elion 35
 el-İstahrî 17
 el-Kâim-Biemrillah 188
 el-Kindî 20, 23, 25, 28, 29, 31, 34,
 35, 90, 92, 108, 110, 128, 142,
 144, 146, 227

el-Kirmânî 180, 182
 el-Kuraşî el-Aftas el-Mervânî 184
 el-Mesihî 37
 el-Muktedir 146, 190, 192
 el-Mutî'-Lillâh 110
 el-Muvaffak Mücâhid el-Âmiri 218
 el-Müzenî 170
 el-Vasîtî 184
 Empedokles 26, 78, 80, 82, 225
 Enkylavs 118
 en-Neyrîzî 96, 152
 Epikuros 100
 Erdeşir b. Bâbek 66
 Esad el-Yanyavî 38
 Eskalibios 92, 225
 es-Serahsî 146
 es-Serî 176
 Estas 25
 et-Tanbezî 178
 Eutolykos 29
 Eyyûb b. Kâsım er-Rakkî 22
 Eyyûb b. Semân 20
 Eyyûb er-Ruhâvî 22
 ez-Zâfir İsmail b. Abdurrahman b.
 Zünnûn 184
 ez-Zehrâvî 180, 182, 227
 ez-Zeyyât 22

F

Fadl b. Ebî Sehl 162, 226
 Fadl b. Nevbaht 19, 20, 30, 226
 Fadl b. Sehl 152
 Fârâbî 25, 98, 146, 148, 150, 223
 Feth b. Hakan 22, 37
 Firavun 224
 Fision 22
 Fuad Sezgin 35

G

Galinos 19, 21, 31, 32, 33, 90, 92,
 108, 116, 118, 136, 196, 198,
 202, 206, 210
 Gaylân ed-Dimaşkî 17
 Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî 20

Gulam-Rızâ Cemşid Nejad 12
Güştasib 70

H

Habeş b. Abdullah el-Bağdâdî el-Hâsib 60
Habeş el-Hâsib 21, 150, 156, 227
Habîb b. Bihriz 22
Haccâc 17, 20, 24, 26, 27, 28, 29
Hakem el-Mustansır 160, 172, 176, 200, 202
Halep 227
Hâlid b. Yezîd 16, 35, 134
Hâlid el-Ümevî 160
Halil b. Ahmed 108
Hamalı Magnis 32
Hâmân 224
Hamd b. Ebbâ 196
Hammar es-Sarakustî 178, 204
Hâris b. Kelede es-Sekafî 134
Hâris er-Râiş 120
Harmides 94, 225
Hârûnürreşid 20, 24, 27, 29, 32, 37, 108, 136, 140, 142, 162, 224, 226
Hasan b. es-Sabbah 154, 227
Hasan b. Sehl 22, 23
Hasday b. Şebrut el-İsrâîlî 23
Hayat Bûalavan 12
Heraklios 29
Hermes 34, 74, 114, 116, 224
Heysem b. Adî 128
Hilâl b. Hilâl el-Hımsî 22
Hipokrat 19, 21, 31, 32, 34, 90, 92, 108, 136, 196, 198, 225
Hipparkhos 74, 94, 225
Hişam b. el-Kâsim 23
Hişam b. Muhammed el-Kelbî 124
Hişam el-Müeyyed-Billah 172
Hişam er-Razî 198
Hubeyş el-A'sem 22, 31
Hucr b. el-Hind 132
Humeysi' b. Himyer 158
Huneyn b. İshak 21, 22, 23, 25, 26,

27, 28, 29, 31, 33, 38, 98, 108, 226

Huzâa Arapları 126
Hürmüz 224
Hz. Ali 132
Hz. Ebû Bekir 132
Hz. Muhammed 126, 134, 220
Hz. Mûsâ 9, 218
Hz. Osman 66, 70, 132, 134
Hz. Ömer 16, 70, 132, 214
Hz. Peygamber 15, 16, 37, 132, 134

İ

İsâ b. Yahyâ ed-Dımaşkî 22
İberhos 74, 94, 225
İbn Burğus 184, 186
İbn Cebraval 218
İbn Cülcül 16, 23, 204, 225, 227, 228
İbn Dehn el-Hindî 32, 33, 224
İbn Ebcer el-Kinânî 134
İbn Ebî Ramse et-Temîmî 134
İbn Ebî Usaybia 19, 225
İbn Haldûn 16, 180, 182
İbn Hayy 186
İbn Hazm ez-Zâhirî 9
İbn Memmâtî 39
İbn Merin el-Becânî 204
İbn Mûsâfır el-Yemânî 160
İbn Râbita 22
İbn Sâid 2, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 23, 223, 225, 227, 228
İbn Sîde 194
İbn Sînâ 12, 25, 35, 227
İbn Şehdî el-Kerhî 22
İbn Şehr 184
İbnü'l-Âdemî 62, 156
İbnü'l-Attar 184
İbnü'l-Cellâb 186, 188
İbnü'l-Cezzâr 164
İbnü'l-Hayyât 210
İbnü'l-Heysem 12
İbnü'l-Kinânî 200, 204, 228
İbnü'l-Leys 186
İbnü'l-Meşşât 162

İbnü'l-Mecûsî 164
 İbnü'l-Mukaffa' 17, 18, 25
 İbnü'l-Vakşî 9, 188
 İbn Ümeyl 35
 İbnü'n-Nağrîle 220
 İbnü'n-Nebbâş el-Bicânî 196
 İbnü'n-Nedîm 16, 22, 27, 30, 35, 36,
 37, 39, 110, 224, 227
 İbnüs-Saffâr 180, 184, 186
 İbnüs-Semîne 172
 İbnüş-Şenâ'a 204
 İbnü'z-Zehebî 9, 208, 228
 İbn Vahşîye 23, 33
 İbn Vasîf 202
 İbn Yûnus el-Misrî 12, 21
 İbn Ziddümeine 72, 156
 İbrâhim b. Bekus 25, 26
 İbrâhim el-Kuveyrî 22
 İkbâlû'd-Devle Ali 218
 İsâ b. Ebî Zür'a 22
 İsâ b. Nuh 22
 İsâ b. Yahyâ 31
 İshak b. Ali b. Süleyman 34
 İshak b. es-Sabbah 142
 İshak b. İmran 162, 214
 İshak b. Kasdar 9, 10, 218, 229
 İshak b. Süleyman b. Ali 23, 32, 162,
 214
 İshak b. Süleyman el-İsrâîlî 32
 İshak b. Yezîd 23
 İskender 15, 17, 26, 35, 36, 66, 76,
 88, 90, 92, 94, 96, 116, 225
 İsmail b. Bedr 178
 İsmail b. Yûsuf el-Kâtib 220

J

Juanus 38

K

Ka'b el-Ahbâr 212
 Kabgar 140
 Kadî Ebû Zeyd Abdurrahman b. İsâ
 160
 Kamuka 224

Kanaka el-Hindî 20, 64
 Kasım b. Mûsâ 172
 Kâtip Çelebi 16, 24, 38
 Katon 94, 225
 Kays b. Madîkerib 142
 Kenan b. Senharib b. Büyük Nemrud 72
 Keykubad b. Rağ 66
 Keyûmers 66
 Kisrâ 120
 Kleopatra 96, 225
 Konstantin b. Hilânî 104, 106
 Konstantin b. Leon 106
 Korinal Aristippos 98
 Kostâ b. Lûka 22, 23, 24, 26, 28, 29,
 31, 32, 38, 90, 110
 Krisippos 98
 Kuteybe b. Müslim 17
 Kuveydis 9, 190
 Küçük Nemrud b. Kenan 72

L

Lokman Hekim 78
 Lukas 92, 225
 Lut 44

M

Madîkerib b. Muâviye 142, 144
 Mâlik b. Himyer 158
 Mâlik b. Osman b. Devs 132
 Manaka el-Hindî 33
 Manelovs 94
 Marianus 16
 Markus 204
 Mâserceveyh el-Basrî 16, 214
 Mâseveyh 18, 19, 20, 23, 31, 108, 226
 Maşaallah el-Yahudi 162
 Mehdî 37, 136, 140, 142, 186, 214,
 226
 Me'mûn 19, 20, 21, 22, 24, 27, 29,
 37, 108, 110, 136, 140, 142,
 150, 152, 160, 188, 206, 210,
 226, 227, 228
 Menâhem b. el-Fevval 216
 Menûçehr 66

Mervân b. Cenâh 218, 228
 Mesih b. Hakem 110
 Mesleme b. Ahmed el-Macritî 176,
 178, 180, 204, 206, 210
 Mettâ b. Yûnus 22, 23, 25, 26, 27,
 148, 194, 227
 Mihram b. Mensûr 33
 Minesiteos 32
 Miton 94, 225
 Muâviye 16, 134, 156, 170, 172
 Muâviye b. Cebele 142, 144
 Muâviye b. el-Hâris el-Ekber 142, 144
 Muâviye b. Sevr 142, 144
 Muhammed b. Abdullah b. Meserre
 el-Cebelî el-Bâtînî 78
 Muhammed b. Abdûn el-Cebelî 202,
 204, 206, 228
 Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat
 196
 Muhammed b. Behram b. Mityar el-
 Isfahânî 23
 Muhammed b. Cehm el-Bermekî 23
 Muhammed b. Ebî Hüreyre 184
 Muhammed b. el-Hüseyn 182, 186,
 200, 204
 Muhammed b. el-Hüzeyl el-Allâf el-
 Basrî 80
 Muhammed b. eş-Şenâ'a 206
 Muhammed b. Halid el-Bermekî 22
 Muhammed b. İsmail et-Tenûhî 154,
 172, 227
 Muhammed b. Ma'n b. Muhammed b.
 Sumâdih 188
 Muhammed b. Meymûn 204
 Muhammed b. Sâib el-Kelbî 128
 Muhammed b. Said es-Sarakustî el-
 Usturlabî 162
 Muhammed b. Temlih 200, 228
 Muhammed b. Toguç 110
 Muhammed el-Begûneş 9
 Muharrîk b. Amr b. Âmir 132
 Muizzüdddevle Ahmed b. Büveyh ed-
 Deylemî 110
 Mumaka 224

Mûsâ 9, 19, 21, 22, 23, 30, 31, 37, 62,
 64, 140, 150, 168, 170, 172,
 178, 218, 224, 226, 227
 Mûsâ b. Halid el-Bermekî 23
 Mustansır-Billah 176
 Mûsâ b. Îsâ el-Kürdî 23
 Mu'tasım 22, 24
 Mu'temid 152
 Mutî'Lillah 110
 Mücâhid el-Âmirî 182
 Müsebbihî 114
 Mütevekkil 21, 22, 37, 108, 110

N

Nabatice 21, 22, 23, 33
 Nadr b. el-Hâris b. Kelede 15, 16
 Nemrud 72
 Nemrud b. Kûş b. Ham 72
 Nevbaht 18, 19, 20, 30, 162, 226
 Nikomakhos 28
 Nûh 44, 46, 70

O-Ö

Opharos 84
 Oreibesius 32
 Öklid 19, 20, 21, 27, 29, 92, 94, 136,
 152, 180, 225
 Öklidîsî 178
 Ömer b. Abdülazîz 16, 134, 214, 226
 Ömer b. Ahmed b. Haldun el-Hadramî
 182
 Ömer b. Berîk 200
 Ömer b. Ferruhan et-Taberî 19, 20,
 23, 29, 30, 108, 152, 162
 Ömer b. Muhammed b. Hâlid b.
 Abdülmelik el-Mervezî 156

P

Pavlos 225
 Philogrias 32
 Philon 28
 Plutarkhos 34, 226
 Poppos 29

Porfiryus 18, 21, 24, 25, 26, 38, 90,
138
Proklos 26, 29, 116, 226
Puçahr el-Hindî 35
Pytalemaios 94
Pythagoras 28, 32, 34, 74, 78, 80, 82,
84, 88, 100, 225
Pytolemaioslar 96

R

Rabî' b. Süleyman el-Müezzîn 170
Rabî' b. Zeyd el-Uskuf el-Feylesof 204
Ravahta 33
Ruzbe b. Mâcuḥ en-Nâimî el-Hımsî
22

S-Ş

Sâbit b. Kam' 22
Sâbit b. Kurra 21, 22, 23, 24, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 38, 108, 110,
202
Sâbit b. Sinan 202
Sa'd b. Ebû Vakkâs 16
Said b. Fethun es-Sarakustî 204
Salibâ 22
Salih b. Abdurrahman es-Sicistânî 17
Sâlih b. Behlet el-Hindî 20
Sâlim b. Abdülazîz 17
Sancal el-Hindî 20
Sebe b. Yeşcüb 120, 142
Seffah 108
Sehl b. Abdullah et-Tüsterî 162
Sehl b. Bişr b. Habîb 216
Sehl b. Bişr el-Hânî 30
Sellâm el-Ebreş 22
Selm el-Harrânî, 20, 24
Sehl b. Harun 20
Semân 20, 22
Semm-i Sâ'a 162, 214
Sempliciyo (Hypsikles) 94
Senbelikios 225

Sergios 31, 226
Seyyid Muhammed Bahrû'l-Ulûm 12
Sibeveyh 98
Sinan b. Sâbit 202
Sind b. Ali 21, 142, 156, 226
Sokrat 34, 74, 78, 82, 100
Sostratos 32
Stephan b. Basil 22, 32, 33
Sûliler 22
Sustra 32
Süleyman b. Cülcül 206
Süleyman b. el-Hakem 210
Şâdan 108, 152
Şemir b. Ber'aş 130
Şemir b. Yer'uş 120
Şemlî 22, 25
Şeyho 12
Şuayb 74

T

Tâhir b. el-Hüseyn 22, 228
Tahmûres 70
Tales el-Miletî 100
Teodosios 94
Teofristos 26
Terrallesli Alexander 32
Tezârî 22
Themistius 90
Theodoras 22
Theodoros 33
Theodosios 28, 225
Theon el-İskenderânî 29, 116, 150
Theophil, Şemlî 22
Theophrastos 29
Timavs 25, 82
Titus 214
Trismegistos 224
Turba Philosophorum 34
Tübbâ 120, 158
Tyanalı Apollonios 33, 34
Tymalovs 94

U

usturlab 29

V

Vagbhata 33
 Valens 74, 118, 225
 Valis 74, 118
 Varahamira 30
 Vâsık 22
 Vehb b. Münebbih 212

Y

Yahyâ b. Adî 22, 23, 25, 26, 27
 Yahya b. Bitrik 226
 Yahyâ b. Ebî Mansûr 21, 22, 142, 156,
 160, 226, 227
 Yahyâ b. el-Bitrik 20, 32
 Yahyâ b. Halid el-Bermekî 23
 Yahyâ b. Yahyâ 172
 Yahyâ en-Nahvî 38
 Yahyâ en-Nakkâş 190
 Ya'kub b. Târık 160
 Ya'kubî 19, 20
 Yarbuka 33

Ya'rub b. Kahtân 120, 130, 142, 158
 Yezdigerd b. Şehriyâr 66, 70
 Yezid b. Ebî Süfyan 192
 Yuhannâ b. Mâseveyh 20, 23, 31, 108,
 226
 Yûnus b. Abdü'l-Alâ, Muhammed b.
 Abdullah b. Abdülhakem 170
 Yûsuf b. Dâye 227

Z

Zâdüye b. Şâhûye el-İsfahânî 23
 Zanta 33
 Zerdüşt 68, 70
 Zerkâli 190
 Ziyadetullah b. el-Ağleb 162
 Züheyr el-Âmirî 184
 Zülkarneyn 76, 96, 225
 Zülmecd b. Yahyâ 206
 Zünnûn el-Mısırî 35
 Zü Nüvas 158
 Züsaim 34, 116

KİTAP İSİMLERİ DİZİNİ

A

- Âdâbü'n-Nefs 144
 Ahbâru Mısır 114
 Ahbârü'l-Hukemâ, 10
 Analitika 138
 Âyin-nâme 18

B

- Batlamyus Coğrafyası 20
 Baytarnâme 34
 Binbir Gece Masalları 24, 36
 Birinci Analitikler 25
 Bustânü'l-Hikme 216

C

- Cevâmî'ü Ahbâri'l-Ümem 10, 66
 Cevâmî'ü'l-İskenderaniyyîn 32, 116
 Cumhuriyet 4, 25

D

- de Anima 25, 86
 Derâirü'l-Hikme, 72
 Dokuz Makale 32

E

- el-Buğye 164
 el-Câmi 33
 el-Cedel 25
 el-Cenîn 90
 el-Coğrafya 29
 el-Ebrim 196
 Elementler 27
 el-Fark beyne'l-Hayevâni'n-Nâtık ve's
 Sâmit 90
 el-Fark beyne'n-Nefs ve'r Ruh 90
 el-Fihrist 16, 17, 18, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35,
 36, 37, 39, 224, 225, 226, 227
 el-İtimad 164

- el-Kifâye fi't-Tıbb 226
 el-Kitâb 98
 el-Kitâbü'l-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-
 A'zam 194
 el-Macastî 19, 20, 21, 22, 29, 94, 96,
 98, 116, 140, 150, 152, 178,
 225, 227
 el-Makalât 24
 el-Makâlâtü'l-Erba'a 116
 el-Medhal ilâ İlmi-i Hey'eti'l-Eflâk ve
 Harekâti'n-Nücûm 90, 150
 el-Medhal ile'l Hendese 90, 180
 el-Melikî 164
 el-Muâmelât 178, 180
 el-Muhassas 194
 el-Mûnîs 144
 el-Yemîn 31
 Epidemiye 31, 90
 er-Rasadü'l-Me'mûnî 21, 142
 er-Rûhaniye 28
 es-Sîretü'l-Fâdila 148
 es-Siyâsetü'l-Medeniyye 82, 148
 Etik 26
 et-Takrîb li Hudûdi'l-Mantık 192
 et-Ta'rif bi Sahîhi't -Târih 164
 et-Tıbbü'r-Rûhanî 102
 ez-Zicü'l-Hâkimî 21
 ez-Zicü'l-Mümtehan 21, 150, 156, 227
 ez-Zicü'l-Mümtehan el-Me'mûnî 227

F

- Fedan Kitabı 82
 Femü'z-Zeheb 144
 Firdevsü'l-Hikme 35, 164

G

- GAS 16, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33,
 34, 35, 223, 224, 225, 226,
 227, 228
 Ğalebeti'd-Dem 90

H

Hezar Efsane 36

Hudûd 29

I-İ

İslâhu Harekâtı'n-Nücûm 62

İslâhu Harekâtı'l-Kevâkib ve't-Ta'rif bi

Hatai'r-Râsîdîn 180

İslâhü'l-Mantık 194

Îsâgucî 24, 25, 138

İbn Kuteybe 124

İhvanü's-Safâ Risâleleri 182

İkinci Analitikler 25

İsbâtün-Nübüvve 144

K

Kâmilü's-Sınaâtî't-Tıbbiye 164

Kanunlar 25

Kategorios 24, 25

Kavl ale'l-Luhûn 27

Kelîle ve Dimne 17, 23, 64, 138, 224

Kenzü'l-Mukill 216

Kitâb fi'l-Amel bi'l-Usturlab 180

Kitâb li Pythagoras 28

Kitâbü Arcabhad 30

Kitâbü Câmâsb 68

Kitâbü'd-Devâir 27, 29

Kitâbü'd-Düvel ve'l Milel 154

Kitâbü Epidemiye 31

Kitâbü Hareketü'l-Adal 32

Kitâbü İslâhi Harekâtı'n-Nücûm 10, 156

Kitâbü Kârnamek 18

Kitâbü Kârvand 18

Kitâbü Katidiyon 31

Kitâbü'l-Ağziye 32, 108, 216

Kitâbü'l-Ahlât 31

Kitâbü'l-Akl ve'n-Nakl 26

Kitâbü'l-Arz 74

Kitâbü'l-Asâru'l-Ulviyye 86

Kitâbü'l-Ayn 108

Kitâbü'l-Bakara 27

Kitâbü'l-Basîra 108

Kitâbü'l-Baytara 33, 34

Kitâbü'l-Bevl 216

Kitâbü'l-Birsam 32

Kitâbü'l-Burhân 25, 108

Kitâbü'l-Coğrafya 94

Kitâbü'l-Cüzâm 108

Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müşhile 108

Kitâbü'l-Eflâk 116

Kitâbü'l-Ekâlim 154

Kitâbü'l-Envâ 94

Kitâbü'l-Erkâm 92

Kitâbü'l-Esrâr 35

Kitâbü'l-Fasd ve'l-Hacâme 108, 162

Kitâbü'l-Fihrist 110

Kitâbü'l-Filaha 33

Kitâbü'l-Fusûl 90

Kitâbü'l-Fürs 34

Kitâbü'l-Haşâyîş 23, 33, 228

Kitâbü'l-Hayevân 38, 86, 100

Kitâbü'l-Heylâc ve'l Kethüdâh 154

Kitâbü'l-Hisâbi'l-Hindî 224

Kitâbü'l-Hiss ve'l-Mahsûs 26, 86

Kitâbü'l-Hitâbe 25

Kitâbü'l-Hiyel 28

Kitâbü'l-Hudud ve'r-Rüsûm 216

Kitâbü'l-Hummeyât 108, 216

Kitâbü'l-Kânûn 94, 116

Kitâbü'l-Kemâl 108

Kitâbü'l-Kesr 31

Kitâbü'l-Kevn ve'l-Fesâd 86

Kitâbü'l-Kırânât 154

Kitâbü'l-Kısme 27

Kitâbü'l-Kıyâs 25

Kitâbü'l-Kuvâ 158

Kitâbü'l-Küre ve'l-Ustuvâne 94

Kitâbü'l-Macastî 76, 94, 152

Kitâbü'l-Mahrûtât 92, 94

Kitâbü'l-Makâlât fi'l-Mevâlid 154

Kitâbü'l-Makâlâtî'l-Erba'a 29, 94

Kitâbü'l-Mâlihulyâ 162

Kitâbü'l-Medhal ile'l-Hendese 92

Kitâbü'l-Medhalî'l-Kebîr 154

Kitâbü'l-Mefrûzât 92

Kitâbü'l-Me'hûzat 27

Kitâbü'l-Melâhim 154
 Kitâbü'l-Menâzır 27, 92, 94
 Kitâbü'l-Mesâil ve'l-İhtiyârât 216
 Kitâbü'l-Mesâkin 28
 Kitâbü'l-Mevâlid ve Tehâvilihâ 216
 Kitâbü'l-Mi'de 108
 Kitâbü'l-Mîr'ât 26
 Kitâbü'l-Musâdarât 27
 Kitâbü'l-Mûsikâ 94
 Kitâbü'l-Mu'tayât 27
 Kitâbü'l-Müsebbâ' fi'd-Dâire 94
 Kitâbü'l-Pezîdec 74
 Kitâbü'l-Ustukussât 216
 Kitâbü'l-Üker 28, 94
 Kitâbü'l-Ülûf 64, 74, 154
 Kitâbü'l-Vüzerâ 36
 Kitâbü'l-Ya'sub 158
 Kitâbü Mâ ba'de't-tabî'a 86
 Kitâbü Mahenkerd 30
 Kitâbü Mazdek 18
 Kitâbü Misâhati'd-Dâire 94
 Kitâbü'n-Nabz 162
 Kitâbü'n-Nebât 33, 86
 Kitâbü'n-Nefs 86
 Kitâbü'n-Nuket 154
 Kitâbü Nüzheti'l-Nefs 162
 Kitâbü'r-Rahîm 32
 Kitâbü Serâiri'l-Hikme 158
 Kitâbü Sikisran 18
 Kitâbü's-Semâ ve'l-Âlem 86, 218
 Kitâbü's-Semere 29, 156
 Kitâbü's-Sihha ve's-Sekam 86
 Kitâbü's-Sumûm 162
 Kitâbü's-Suvar 74
 Kitâbü's-Şâhî 18
 Kitâbü's-Şebâb ve'l-Herem 86
 Kitâbü's-Şî'r 25
 Kitâbü Tahâvîli Sini'l-Âlem 216
 Kitâbü Te'lifi'l-Lühûn 92
 Kitâbü Tenser 18
 Kitâbü't-Tabâyi 154
 Kitâbü't-Ta'rif bi Tabakâti'l-Ümem 10
 Kitâbü't-Tefsîr 68
 Kitâbü't-Teşrih 32

Kitâbü't-Tevhid 144
 Kitâbü't-Tûl 74
 Kitâbü't-Türk 34
 Kitâbü Zemzeme 18
 Kitâbü'z-Zâhirât 27
 Konikler 27
 Kozmoloji 25, 26
 Künnâş 16, 32, 33, 110, 164

M

Mâ Ba'de't-Tabî'a 25, 26, 144
 Makâlâtü Ehli'l-Milel ve'n-Nihal 10, 60
 Makâle fi'l-Bevl 32
 Makâle fi'n-Nefs 26
 Mâ'ü's-Şa'ir 90
 Metafizik 7, 24, 25, 86, 102, 148
 Metrika 28
 Muhtasar fi'l-Hisâbi'l-Hindî 19
 Müşeccer 108
 Müzâkerât 108, 152

N

Nâfir 62, 224
 Nazmü'l-lkd 138
 Nisbetü'l-Ahlât 90

O

Odimiya 86
 Organon 24, 29, 86, 98

P

Pançasindhantika 30
 Peri hermenias 138
 Périhermenias 25
 Poetika 25

R

Retorika 25
 Risâle fi'n-Nefs 26
 Risâle fi Tesliyeti'l-Ahzan 144

S-Ş

- Sanatü Organon 29
 Sem'ü'l-Kiyân 84, 218
 Sindbadnâme 36
 Sindhanta 19, 30, 32
 Sindhind 19, 21, 30, 138, 140, 150,
 152, 154, 156, 180, 224
 Sofistika 25, 86
 Sofistlere Reddiye 25
 Suvaru Derecâtî'l-Felek 68
 Şeceretü'l-Hikme 178
 Şerhu Islâhû'l-Mantık 194
 Şerhu Kitâbi'l-Hamâse 194

T

- Tabâyiü'l-Hayevân 34
 Ta'dilü'l-Kevâkib 178
 Tehâvilü Sini'l Âlem 162

- Tahkiku mâ li'l-Hind 224
 Takdimetü'l-Ma'rife 90
 Taktikon 35
 Tesbî'ü'd-Dâire 28
 Tıbbü'l-Acem 33
 Timavs er-Rûhânî 82
 Timavs et-Tabiî 82

Z

- Zâdü'l-Musâfir 164
 Zicü Kandakatik 30
 Zicü Karamatikala 30
 Zicü'l-Hârûnî 20
 Zicü'l-Kırânât 154
 Zicüş-Şah 150
 Zicüş-Şahî 30
 Zicüş-Şehriyar 23, 30

GENEL DİZİN

A

Abbâsî 19, 20, 110, 136, 138, 142,
172, 188
Abbâsîler 18, 21, 90, 108, 138, 223
abur 212
Acemler 116
Âd 118
Aden 44, 130
Adnân 132, 134
Adnânîler 118
Afrika 186, 214, 224
Afrikalılar 10, 11
Ağlebi 162
ahkâmü'n-nücûm 154
Ahvaz 42, 70
Akdeniz 78, 102, 112, 166, 168
Alanlar 11, 44, 48, 78
âlem 60, 62, 68, 70, 78, 80, 116, 126,
132, 144, 158, 214
âlemin müddeti 62
algoritma 19, 30
Allah'ın sıfatları 80, 82
Almanya 78
Almeria 9, 168, 184, 188
Amâlika 112, 118, 126
Amanya 104
Amorion 20, 120
Ankara 20, 108
Antakya 16
apoje 110
Ârâmîlere 15
Araplar 10, 11, 15, 44, 48, 54, 56,
116, 118, 126, 128, 132, 134,
138, 224
Arap Yarımadası 44, 186
Argabhad 60, 62, 223
Arkand 60, 62, 223
aruz 172
Aruz 44
astrolab 180

Astroloji 23, 29, 58, 68, 142, 74, 94,
118, 160, 210, 212, 225
astronom 30, 94, 182, 225, 227, 228
astronomi 9, 16, 19, 20, 21, 23, 26,
29, 30, 38, 58, 68, 74, 90, 98,
110, 122, 138, 140, 142, 150,
152, 154, 158, 160, 170, 172,
174, 176, 180, 182, 184, 186,
188, 190, 204, 212, 218, 225
astronomik 96, 142, 152, 224
Asurlular 44
Asvan 112
Asya 224
Atık 130
Atina 19, 100, 226
Atlas Okyanusu 15
Avarlar 44, 48
Avrupa 19, 30, 37, 224
Azak denizi 44
Azerbaycan 42
Azîb 130

B

Bâbil 13, 30, 68
Bâbilliler 10, 44, 72
Babülbvâb 42, 78
Bağdat 17, 18, 19, 20, 21, 31, 37, 44,
108, 110, 140, 146, 148, 150,
172, 188, 202, 216, 224, 227
Bahreyn 128, 130, 144
Bârik 132
Barka 112
Basra 18, 130, 202
Batâlise 76
Batı (Atlas) Okyanusu 44
Batlamyuslar 76
Batn-ı Nahle 124
Behram 23, 170, 202
Belh 42
Benû Hâris 124
Benû Kays b. Salebe 142

Benü'l-Hâris el-Eşğar 144
 Benü's-Savar 120
 Berberiler 11, 44, 48
 Bermekiler 20, 22, 226
 Beylekan 42
 Beytülhikme 18, 20, 37, 226
 Biduht 170
 Bizans 16, 20, 24, 38, 136
 boylam 21
 Brahmagupta 19, 30, 140, 223
 Brahmanlar 60
 Bücalar 52
 Buda 60, 70
 Buhara 42
 Bulgarlar 11, 44, 48, 50, 102, 104,
 106
 Bürçan 44, 48
 Burtaslar 44, 48
 Büveyhiler 12
 Büyü 34

C-Ç

Cahiliye Arapları 11
 Câr 130
 Cebelitarık 166
 Cebir 30
 cedel 172
 Cedil 130
 Cedis 118, 128
 Cefne 120, 132
 Celûlâ 70
 Cerâmika 44, 128
 Cezîretü'l-Arap 130
 Cezîretü'l-Hadra 168
 Cidde 130
 Cündişâpur Mektebi 18
 Cürçan 42
 Cürhüm 118, 126
 Cürzan 44
 Cüzâm 108, 124
 Çin 15, 50, 56, 58, 68, 76, 112, 223
 Çinliler 11, 46, 48, 50, 223

D

Dâniye 182, 208
 Derbend 42
 Devs 120, 132
 Dicle 44
 Dinaver 42
 Diyarbekir 44
 Diyârımudar 44
 Diyârırebîa 44, 132
 Dımaşk 18, 20, 21, 31, 140, 150
 dönence 50
 Dûmetü'l-Cendel 130

E

eczacılık 23, 38
 ed-Deberân 124
 Ekvator 11, 21
 el-Bîrûnî 12, 23
 el-Cezîre 44, 78, 132
 Emeviler 31, 36, 136
 Endelüs 9, 12, 23, 102, 104, 160, 164,
 166, 168, 172, 174, 176, 178,
 180, 182, 186, 190, 192, 194,
 196, 200, 202, 206, 208, 210,
 212, 216, 218, 220, 227, 228
 Endelüs Emevileri 210
 enlem 21, 168
 Ensar 130
 Ermeniler 44
 Ermeniyeye 42, 78, 104
 Erran 42
 er-Rasadü'l-Me'mûnî 21, 142
 es-San'a 34
 evçler 62
 Evs 120, 130
 Eyad 128
 Eyle 112, 130
 Ezd 128
 Ezdliler 130

F

Fârâb 223, 227
 Fars 42, 56, 64, 68, 70, 76, 108, 128,
 130, 134, 166, 223

Farsça 12, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 64, 138, 178, 226
 Farslar 10, 11, 42, 48, 66, 72, 160
 felsefe 9, 11, 15, 21, 23, 31, 33, 37, 38, 74, 82, 84, 86, 98, 100, 106, 116, 122, 144, 146, 190, 206, 210, 223, 224
 felsefî ilimler 84, 110
 ferâiz 174, 176, 184, 190
 Fergana 42
 fizik 21, 23, 26, 28, 225
 fıkıh 9, 16, 136, 170, 172, 174, 184, 188, 192, 194
 filozof 12, 13, 26, 74, 78, 88, 98, 110, 144
 Fırat 44
 Frenkler 44
 Funeke 212
 Fustat 116

G

Galicialılar 44, 106
 Ganalılar 48, 52
 Gassân 124, 124
 Ğavr 44
 Gazneliler 12
 geometri 21, 27, 29, 84, 80, 90, 110, 116, 140, 142, 146, 150, 152, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190, 200, 202, 206, 210, 218, 225
 gezen 46, 62
 Gilan 11, 223
 Giller 44, 48, 223
 Gırnata 168
 gnostikler 18
 Gotlar 166
 Granada 168, 180, 220

H

Habeşler 44, 106
 Habeşliler 10, 11, 48
 hacim hesapları 94

hadis 9, 16, 170, 172, 174, 176, 184, 188, 192, 194, 200
 Hadramevt 44, 144
 Harezm 42
 Hâricilere 39
 Hâris 16, 120, 124, 130, 134, 142, 144, 156, 162, 176, 204
 Harp Sanatı 34
 Harran 16, 18, 24, 182, 196
 Hazar 11, 42
 Hazarlar 44, 48, 223
 Hazrec 130
 Hemdan 120, 158
 Hemedan 42
 Herat 42
 hesap 9, 19, 29, 30, 31, 64, 68, 170, 174, 202, 224, 225
 Hicaz 44, 130, 186
 Himyer 120, 122, 124, 130, 158
 Himyerî 128
 Himyerîler 158
 Hindistan 15, 19, 24, 32, 36, 38, 50, 58, 60, 64, 88, 138, 154, 223, 224
 Hindu 18
 Hint 13, 19, 30, 31, 33, 46, 56, 58, 68, 76, 88, 112, 128, 130, 132, 140, 186, 223, 224
 Hintliler 10, 11, 19, 23, 48, 56, 58, 64, 223
 Hîre 15, 124
 Hîreliler 128
 hisâbü'l-ğubar 64
 hisâbü'l-hindî 19
 hitabet 36, 188, 194
 Hınıs 18
 Horasan 17, 42, 50, 70, 134, 224
 Hristiyan 18, 106, 108, 112
 Hristiyanlar 15, 70, 108
 Hulvan 42
 Hz. Peygamber 15, 16, 37, 132, 134

I-İ

Irak 15, 17, 42, 44, 70, 122, 130, 132, 134, 224, 227

İbn Sînâ 12, 25, 35, 227
 İbrânîler 10, 44, 80
 İfrikye 162
 İncil 15
 İran 15, 17, 30, 31, 33, 36, 223
 İranlılar 18
 İranşehr 224
 İskenderiye Ekolü 225
 İstanbul 5
 İşbiliye 166, 168, 186
 İsfahan 42, 70
 İskenderiye Ekolü 28
 İskenderiye Kütüphanesi 16
 İtalya 104
 İyad 124, 132

K

Kadisiye 70
 Kafkasya 223
 Kahtân 120, 130, 132, 142, 158
 Kahtânîler 118
 Kaldeliler 44
 Karadeniz 44, 78
 Karluklar 44
 Kasyun 227
 Kaşan 42
 Kasyûn 21, 140
 Kayravan 208
 Kays 124, 142, 156
 kebise 212
 kelbiyyun 100
 Keldânîler 10, 11, 44, 48, 72
 Kelvâze 44
 Kenânîler 44
 Kereç 42
 Keşk 11, 44, 223
 Keşkler 48
 Kimekler 44
 kimya 16, 23, 34, 35, 36, 114, 116,
 134, 162, 176, 208, 224
 Kinâne 124
 Kinde 120, 124, 142
 Kirman 42
 Kıptlar 44, 106, 112

Kıptlar 10
 kıranat 158
 Kızıldeniz 112, 130
 Konstantiniye 104, 106
 Koron 100
 Kudâa 124
 Kûfe 18, 142
 Kulzum 130
 Kum 42
 künnâş 108
 Kürtler 44
 Kurtuba 9, 78, 166, 168, 170, 174,
 178, 180, 182, 184, 186, 192,
 196, 200, 202, 206

L

Lahm 120, 124
 Lât 124
 Latin 36, 104, 224
 Leble 192
 Leheb 132
 lügat 172, 174, 176, 184, 186, 188,
 194, 200

M

Mağrib 44, 52, 102, 104, 162
 Mahan 42
 Mahzur yıl 214
 Mâleka 168
 Mâlik 130
 Mansûra 224
 mantık 9, 19, 21, 25, 38, 78, 84, 86,
 90, 110, 138, 146, 148, 172,
 174, 178, 182, 188, 192, 200,
 202, 206, 210, 216, 218
 Ma'rib Seddi 130
 Mâsiha 130
 matematik 9, 21, 23, 26, 38, 72, 78,
 80, 84, 92, 94, 110, 192
 Mead 144
 Mecûsî 18, 70, 124, 164
 Medâin 16, 35, 70
 Medine 15, 18, 44, 130, 228

mekanik 150
 Mekke 15, 16, 44, 126, 130, 170
 Menf 116
 meridyen 21
 Meriye 168
 Merkür 58, 124, 170
 Merv 42
 Merveruz 42
 Meşşâiler 82, 100
 metafizik 23, 24, 25, 60, 72, 78, 84,
 114, 146, 148, 196, 216
 Meteoroloji 86
 mevâlîde 74, 118, 154
 Mezhic 120
 Midean 132
 Mısır 12, 15, 16, 17, 23, 34, 37, 44, 48,
 72, 80, 94, 106, 112, 114, 116,
 118, 134, 160, 162, 170, 172,
 186, 202, 208, 224, 225, 227
 Mısırlılar 10, 11, 34, 80, 112, 114
 Müceddel 72
 Mûkan 42
 Mukanlar 48
 Murcia 168
 Mürsiye 168, 210
 mûsiki 27, 62, 80, 92, 146, 178
 Müşteri 124, 154, 170
 Musul 22, 44
 Mutezile 170, 172

N

Nabatîce 21, 22, 23, 33
 Nabatîler 44
 Necd 44, 130, 186
 Necef 12
 Nihâvend 70
 Nil 112, 116
 Nişabur 42
 Nubya 112
 Nubyalılar 44, 48, 52, 106

O-Ö

Oman 44, 128, 130, 224
 Onbe 192

optik 84
 Osmanlılar 36, 38

P

Pehlevîce 30, 64
 Pireneler 168
 Pynrhon 100
 Pythagoras 28, 32, 34, 74, 78, 80, 82,
 84, 88, 100, 225
 Pythagorasçılar 100

R

rasat 186
 Reşid 112
 Revan 42
 Rey 42
 riyâzî ilimler 58, 176, 190
 riyâziye 78
 Rodos 225
 Roma 13, 76, 78, 94, 96, 104, 106,
 136, 164, 168, 214, 223, 225
 Roma Devleti 76
 Romalılar 11, 44, 76, 102, 106, 112
 Rum 36, 56, 58, 106, 108
 Rumlar 11, 44, 48, 58, 112, 223
 Ruslar 11, 44, 48, 102, 106

S-Ş

sâbiî 46, 78, 110, 112
 Sâbiîler 60, 102, 108
 sâbiilik 70
 Sâid 9, 21, 112, 142, 156, 162, 176,
 190, 192, 198, 202, 204, 206,
 210, 220, 227
 Sâ mânîler 12, 276
 San'a 34, 44, 160, 170
 Sanskritçe 15, 17, 18, 21, 22, 23, 30,
 31, 32, 35, 37, 64, 224
 Sarakusta 182, 190, 204, 218
 Sarh 72
 Sâsânî 16, 17
 Sâsânîler 16, 31, 68

Sarh 224
 Sâsânî 224
 Sâsânî Devleti 224
 Satürn 58, 170
 Sekif 124
 Semâve 130
 Semerkand 42, 120
 Semûd 118, 130
 Serahs 42
 Serât 132
 Serîr 44
 Sevâd 44
 Sevilla 166, 182, 186
 Simya 34
 Sind 21, 46, 60, 62, 68, 128, 142,
 156, 186, 223, 226
 Sind-hanta 60, 68
 Sindhanta 19, 30, 32, 223
 Sindhind 19, 21, 30, 138, 140, 150,
 152, 154, 156, 180, 224
 Sindhind ekolü 156
 sinikler 100
 siret 184
 Sistan 42
 siyer 16, 188
 Slavlar 11, 44, 48, 50, 104, 106
 Sudanlılar 10, 11, 48, 52
 Sur 166
 Süryânîce 18, 21, 22, 31, 37, 44
 Süryânîler 10, 44
 Şâberan 42
 Şam 15, 17, 44, 78, 80, 102, 122, 128,
 130, 132, 134, 166, 186, 214,
 227
 Şahr 44
 Şaş 42
 Şemmâsiye 21, 140
 Şemram 132
 şiir 36, 37, 126, 136, 160, 172, 174,
 188, 194, 200, 218
 Şinyun 186
 Şi'râ el-Ubûr 124

T

Taberistan 42
 tabii bilimler 78
 Tahran 10, 12, 16
 Talbire 188
 Tâleka 166
 Tâlekan 42
 Tâlesan 44, 223
 Tâlesanlar 48
 Tanca 102, 166
 tarih 9, 16, 17, 23, 36, 172, 184, 188,
 194, 223
 Taşkent 223, 227
 Tasm 118, 128
 Tayy 124, 128
 Temim 124
 Tenuh 128
 Tevrat 15
 Tihâme 44, 130, 186
 Tılsım 34
 tıp 13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 26, 31, 38,
 60, 68, 90, 110, 114, 116, 134,
 142, 164, 172, 174, 182, 186,
 188, 196, 200, 202, 204, 206,
 208, 210, 214, 216, 224, 225
 Tokuzoğuzlar 44
 Toledo 9, 10, 166, 168, 188, 190, 206,
 208, 210, 218
 Tûfan 72, 74, 114, 130
 Tuleytile 166, 168, 188
 Türkler 10, 11, 18, 48, 50, 58, 138,
 223, 224

U

Urfa 16
 usturlap 180, 182
 Utarid 58, 124, 170

V

Valencia 10, 186, 190, 208
 Vedia 130
 Venüs 166, 168

Vesic 227

Y

Yahmud 130

Yahudi 9, 15, 18, 124, 162, 218, 220

Yahudiler 15, 70, 214

Ye'cüc ve Me'cüc 11, 48

Yedigen 176

Yemen 15, 44, 124, 128, 130, 132, 134,
186, 188, 224

Yeşkür 132

Yesrib 130

Yukarı Mezopotamya 44, 78

Yunan 13, 15, 21, 26, 30, 31, 32, 36,
74, 76, 90, 92, 94, 102, 104,
136, 224, 225

Yunanca 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 29,
31, 36, 37, 108

Yunanlılar 10, 11, 15, 33, 34, 44, 48,
76, 78, 88, 96, 102, 106, 108,
112, 160, 225

Z

Zaviye 192

Zebid 44

Zenciler 10, 11, 44, 48, 52

Zîc 29, 30, 140, 142, 150, 152, 154,
156, 178, 180, 186

Zühal 58, 154, 170

Zühre 166, 168

